

ISSN 1512-9357
UDK 81+82

PISMO

Časopis za jezik i književnost

XX
Sarajevo, 2022.

BOSANSKO FILOLOŠKO DRUŠTVO

UDK 81+82

ISSN 1512-9357

PISMO

Journal for Linguistics and Literary Studies
Zeitschrift für Sprach- und Literaturwissenschaft

XX

Published by
Herausgegeben von:

BOSNIAN PHILOLOGICAL SOCIETY
BOSNISCHE PHILOLOGISCHE GESELLSCHAFT

SARAJEVO, 2022

UDK 81+82

ISSN 1512-9357

PISMO
Časopis za jezik i književnost

GODIŠTE 20

SARAJEVO, 2022.

Izdavač:

Bosansko filološko društvo,
F. Račkog 1, Sarajevo
www.bfd.ba

Savjet:

Esad Duraković (Sarajevo), Dževad Karahasan (Graz – Sarajevo),
Svein Mønnesland (Oslo), Ivo Pranjković (Zagreb), Angela Richter (Halle)

Redakcija:

Halid Bulić, Munir Drkić, Azra Hodžić-Čavkić, Adnan Kadrić, Sanjin
Kodrić, Ksenija Kondali, Munir Mujić, Ismail Palić, Vahidin Preljević i
Mirza Sarajkić

Glavni urednik:

Mirza Sarajkić

Urednik za lingvistiku:

Azra Hodžić-Čavkić

Urednik za književnost:

Munir Mujić

Sekretar Redakcije:

Azra Hodžić-Čavkić

Časopis izlazi jedanput godišnje.

Prvi broj objavljen 2003. godine.

Časopis je indeksiran u bibliografskim bazama MLA, EBSCO i CEEOL.
U elektronskome obliku časopis je dostupan na internetskoj stranici izdavača:
www.bfd.ba

Sadržaj

I. RASPRAVE I ČLANCI

JEZIK

Halid Bulić

Umjetni jezici u Bosni i Hercegovini..... 9

Azra Hodžić-Čavkić

Glagolska valencija u idiomskim skupinama 35

Tihana Hrg

Retorički potencijal određenih konstrukcija u polemikama
o pravopisnim pitanjima 52

Mehmed Kardaš – Erma Ramić-Kunić

Leksika Evanđelja po Ivanu u bosanskim evanđeljima
i hrvatskoglagoljskim misalima 68

Amra Mulović

O poglavlju o glagolima iz rukopisa *Al-Namliyya* ‘Abdulkamāla
Al-Trāwnīkīja: Gramatičar i njegovo djelo oteti od zaborava..... 89

Sinanudin Tatarević

Predstavljanje društvene akcije u diskursu Arapske lige
o palestinskom pitanju 105

Adnan Kadrić – Edina Solak – Mirza Bašić

O različitim jezicima i upotrebi lekseme *tīl / tīl* (jezik) u djelu
Dîvânü Lügâti’t-Türk 120

KNJIŽEVNOST

Frédéric Dumas – Ksenija Kondali

Narrative Intricacies and Cultural Assumptions in Kazuo Ishiguro’s
“A Family Supper” 141

Berin Bajrić

Intermedijalna citatnost u kasidi Šejha Salahija Uššakija na arapskom
jeziku..... 164

Dženisa Mujević Fantastika u Gogoljevim i Glišićevim pripovijetkama	178
Nejra Memedi Fenomen hibridnog identiteta i drugosti u romanu <i>Ḥaṭab Sarāyīfū</i> Sa'ida Ḥaṭībija.....	195

II. OSVRTI I PRIKAZI

Belmin Šabić Roman o Aleksandru Velikom	213
Azra Hodžić-Čavkić Zašto sam i kako sam: <i>Slike jezika: Temeljne kognitivnolingvističke teme</i>	218
Azra Hodžić-Čavkić Yearbook of phraseology (12)	222
Podaci o autorima	227
Upute autorima	229
Guidelines for Authors.....	231
Hinweise für Autoren.....	233

I. RASPRAVE I ČLANCI

JEZIK

Halid BULIĆ

UMJETNI JEZICI U BOSNI I HERCEGOVINI

KLJUČNE RIJEČI: *umjetni jezik, pomoćni jezik, međunarodni jezik, šifranto, interlingvistika*

Od 19. stoljeća do danas u Bosni i Hercegovini nastalo je nekoliko umjetnih jezika, a napisano je i nekoliko teorijskih i historijskih osvrta o umjetnim jezicima općenito. Međutim, i ti umjetni jezici i stručna literatura veoma su slabo poznati savremenoj lingvistici. U ovom smo radu predstavili umjetne jezike nastale u Bosni i Hercegovini, imajući u vidu i teorijske probleme (razlikovanje umjetnog jezika od ludičke upotrebe prirodnog jezika), i historijske okolnosti nastanka i zamišljenu namjenu pojedinih jezika te njihovu strukturu. Istraživanje je dovelo do pet različitih kodova (idioma) za koje se može ustvrditi da jesu umjetni jezici. To su *banjački idiom, internacional, međunarodni jezik* (bez preciznijeg imena), *šifranto* i jezik stanovnika fiksijske pustinje Tufabe iz priče *U pustinji Tufabe: Utopis iz prijestonice afričke nezavisne republike N'Tumbe* Nenada Veličkovića.

1. Ideja umjetnog jezika dugo je prisutna u svjetskoj lingvistici. U prošlosti su zabilježeni mnogobrojni pokušaji stvaranja umjetnih jezika (usp. Maretić 1892, Kristal 1995: 352-353, Meyer 2014). Ljudi koji osmišljavaju umjetne jezike imaju na umu različite namjere, odnosno namjene tih jezika. Najčuvaniji umjetni jezik *esperanto* nastao je s ciljem da postane jezik međunarodne komunikacije. Zato su osmišljeni i jezici *volapük, idiom neutral, ido, novial, interlingva* i mnogi drugi. O jezicima s tom svrhom opširno su pisali Tomo Maretić (ibid.) u Hrvatskoj i Pavle Mitrović (1957 i 1957a) u Bosni i Hercegovini.

1.1. Više “planskih” umjetnih jezika nastalo je i u slavenskom svijetu na podlozi slavenskih jezika. Prema nekim izvorima, starocrkvenoslavenski se

može smatrati prvim takvim jezikom i jedinim koji je postigao velike uspjehe i u praksi (usp. Meyer 2014: 85). U literaturi se spominju i jezici koji su nazvani *ruski jezik* (osmislio ga je Juraj Križanić i obznanio 1666), *lingua slavica universalis* (Jan Herkel, 1826), *vseslavenski* (Božidar Raić, 1853), *uzajamni slavjanski jezik* (Matija Majar Ziljski, 1865), *neuslavisch* (Ignác Hošek, 1907), *všeslovanský jazyk* (Ignác Hošek, 1909), *slovanština* (Edmund Kolkop, 1912), *slavina* (Josef Konečný, 1912), *slavski jezik* (Bohumil Holý sa saradnicima, 1920), *sveslav* (Čedomir Đurđević, 1940) i *slovan* (Arnost Eman Židek, 1940) (usp. Meyer 2014: 158). Osim navedenih, u slavenskom svijetu postoje i planski jezici utemeljeni u 21. stoljeću, projekti koji su “u toku”, u čiji se razvoj i promociju i dalje ulaže, s vjerom i nadom da će olakšati komunikaciju među milionima Slavena. Takvi su jezici *slovio* te *slovianski* i *novosloviensky jezyk*.¹

1.2. U savremenom su svijetu, ipak, ulogu sredstva međunarodne komunikacije preuzeli živi prirodni jezici (najviše engleski), pa se umjetni jezici uglavnom kreiraju za druge namjene. Naprimjer, “neki su jezici dizajnirani radi testiranja nekih lingvističkih hipoteza. Čini se da je izvorna motivacija za kreiranje jezika *loglan*² Jamesa Cookea Browna (1960) bila testiranje Sapir – Whorfove hipoteze” (usp. Bartlett 2006: 76). Najčešće se, ipak, kreiraju radi upotrebe u umjetničkim djelima – knjigama i filmovima ili se, pak, na njima pjevaju i pjesme. Takvi su čuveni jezici iz Swiftovih *Guliverovih putovanja*, Tolkienovi jezici iz *Gospodara prstenova* (naročito vilenjački /engl. *Elvish*/) ili jezici mnogih svemirskih vrsta iz serije *Zvezdane staze*. Među ovim posljednjim najpoznatiji je klingonski jezik, koji je osmislio Marc Okrand i o kome se danas stara Klingonski institut.³ Osim latinice, koja je uobičajeno

¹ Više podataka o tim jezicima može se pronaći na njihovim izvornim internetskim stranicama: *slovio*: <http://www.slovio.com/>; *novosloviensky jezyk*: <http://www.neoslavonic.org/>. Izvorna stranica *slovienskog* jezika više nije aktivna, ali se dosta podataka o tom jeziku može pronaći na internetskoj stranici <http://steen.free.fr/>, koju uređuje Jaan van Steenbergen, autor nekolicine umjetnih jezika, među kojima je i prva verzija *slovienskog*. Danas su *novosloviensky* i *slovienski* ujedinjeni u jedan projekt – *mežuslovjanski jazyk* (*Interoslavica language*). O tom projektu v. više na <http://steen.free.fr/interoslavica/index.html> (sve stranice posjećene su 9. 7. 2017).

² Više o ovom jeziku može se pronaći na internetskoj stranici www.loglan.org (posjećeno 25. 11. 2018).

³ Dosta podataka o nastanku i utjecaju klingonskog jezika može se saznati iz prve ruke u intervjuu s Marcom Okrandom koji je vodio Rob Glass krajem 2017. godine (usp. <http://language-museum.org/interview-with-marc-okrand-inventor-of-klingon/>, posjećeno 12. 12. 2017, ili u prijevodu tog intervjua objavljenom u magazinu za jezik i književnost *Lingvazim* (god. V, br. 1, str. 6-8).

“prvo” pismo svih umjetnih jezika, dosad je razvijen i poseban klingonski alfabet, a, prema autoritativnim izvorima, “sada možda ima više Amerikanaca koji uče klingonski nego onih koji uče suvremene europske jezike” (Trask 2005: 370).

1.3. Razlog popularnosti takvih umjetnih jezika kod mladih ljudi može se usporediti s popularnošću žargona i sa simboličkom funkcijom jezika uopće: znanje istog umjetnog jezika može postati znak prepoznavanja i potvrda pripadanja istoj grupi. Ta grupa može, prije svega, podrazumijevati poklonike istog filma ili serije, koji su obično “kultni” i čije gledanje osim pukog poznavanja fabule podrazumijeva i poznavanje složenih ličnih, međukulturnih, političkih i drugih odnosa koji postoje među likovima ili grupama kojima likovi pripadaju. Još jedan mogući razlog zbog koga se ljudi odlučuju da uče umjetne jezike jeste i pitanje “majstorstva”. Ernest Davis (2012) o tome je napisao: “Ako učite klingonski izvjesni broj mjeseci, možete ga govoriti kao bilo ko u svijetu. Bez obzira na to koliko ćete godina posvetiti učenju mandarinskog, morate živjeti s ponižavajućom spoznajom da ga više od milijardu ljudi govori s boljim akcentom.”⁴

2. Ideje o umjetnom jeziku poznate su u Bosni i Hercegovini barem od kasnih osamdesetih godina 19. stoljeća, o čemu svjedoči i štampa iz vremena austrougarske vladavine u Bosni i Hercegovini. Tako se, naprimjer, u *Sarajevskom listu* od 15. 5. 1887. godine u tekstu “O volapiku” na više od pola stranice s neskrivenim oduševljenjem predstavlja jezik *volapik*, njegov postanak, struktura i širenje u svijetu, a u istom se listu od 8. 6. 1888. godine donosi kratka informacija o uspjehu *volapika* u “Engleskoj”. U *Bosanskoj vili* od 1. 10. 1887. godine u rubrici *Književne i kulturne bilješke* objavljen je kratki tekst u kome se govori o oduševljenju koje u svijetu postoji za učenjem *volapika*.

Riječ *volapik* koristi se i figurativno u značenju ‘ničiji jezik’ ili ‘umjetni jezik’, čak i s pomalo pejorativnom konotacijom. Naprimjer, u 5. broju lista *Bošnjak* (30. juli 1891) u tekstu “Čuvajmo materinski jezik”, a koji potpisuje autor Salihaga, spominju se mnogobrojni primjeri utjecaja jezika doseljenika iz drugih dijelova Austro-Ugarske na bosanski jezik, usljed čega se miješaju riječi i konstrukcije iz više jezika te se ne može razlučiti da li neko govori “češki, poljski, slovenski, ili govori njemački ili magjarski?”. O tome autor zaključuje: “Materinskim jezikom beli ne govori, a ne govori ni jednim od ovih

⁴ Svi prijevodi u tekstu su naši.

jezika, osim upravo njihovom smjesom (karišikom), kojoj ne bi znao drugog imena osim mali ‘volapik.’” U *Bosanskoj vili* od 15. 2. 1903. godine (str. 57) kritiziraju se srpski historičari jer ne rade dovoljno na istraživanju ćirilometodskog vremena pa “premda je metodijevska i ćirilovska kultura i njina apostolska prosvjeta – čisto srpska prosvjeta – (...) – opet naši istorici pred tom prosvjetom stoje kao pred nekom zagonetkom, te neki i ćirilo-metodijevski jezik smatraju kao neki volapik, kojim nije niko živi govorio, već su ga sv. braća izmislila...” (usp. “Ocjene i prikazi: Istorijska Pedagogika”). Takve upotrebe riječi *volapik* u kontekstima u kojima on nije izravna tema svjedoče da su autorima, a vjerovatno i ciljnoj publici, postojanje i namjena *volapika* bili dobro poznata kulturološka činjenica.

U literaturi se navodi i podatak da je dr. Ignaz Herman iz mjesta “Bjelina (Bosnio)” 1880-ih godina na *volapik* preveo tri “srpskohrvatske” narodne pjesme te izbor Prešernove poezije, a također se spominje i kao poznavalac jezika *ido* (usp. Gjivoje 1979: 81, 85).

Podatke o *volapiku* navodimo samo zato da potvrdimo da su ideja i teorija umjetnih jezika bile prisutne u intelektualnim krugovima i medijima u Bosni i Hercegovini još u kasnom 19. stoljeću. Za naše je istraživanje svakako važnije stvarno postojanje umjetnih jezika nastalih na tlu Bosne i Hercegovine, a ono je osvjedočeno i prije spomenutih teorijskih osvrta.

3. Naša potraga za umjetnim jezicima nastalim u Bosni i Hercegovini trajala je od 2016. do 2022. godine, a uključivala je pretrage bibliotečkih kataloga, stare štampe, popisa literature u knjigama i radovima za koje postoje naznake da bi mogle dovesti do podataka o umjetnim jezicima, potom posjete arhivima i internetske pretrage. Istraživanje nas je dovelo do podataka o pet umjetnih jezika nastalih u Bosni i Hercegovini. To su *banjački* (*banalački*) *idiom*, zatim *internasional* i *međunarodni jezik* (koje je osmislio dr. Pavle Mitrović), *šifranto* (autora Mustafe Mulalića) i jezik stanovnika fikcijske pustinje Tufabe iz priče *U pustinji Tufabe: Utopis iz prijestonice afričke nezavisne republike N'Tumbe* Nenada Veličkovića. Ne možemo biti sigurni da u Bosni i Hercegovini nije konstruirano i više umjetnih jezika, jer korištena metodologija u pretraživanju ne može dovesti do manje poznatih jezika koji nisu registrirani na uobičajenim mjestima ili spomenuti na internetu u predvidljivim kontekstima. Takav zaključak podržava i činjenica da nas do podatka o postojanju jezika stanovnika fikcijske pustinje Tufabe nije dovela pretraga sekundarnih i tercijarnih izvora, već činjenica da smo zbog razloga koji nisu imali veze s ovim istraživanjem čitali knjigu u kojoj je opisan. Vjerujemo, dakle, da

je moguće da nismo registrirali sve umjetne jezike nastale u Bosni i Hercegovini i da će se u budućnosti možda otkriti još neki, ali da se mogu otkriti samo slučajno.

4. Prilikom istraživanja umjetnih jezika zapazili smo neke pojave koje su unekoliko slične umjetnim jezicima i koje vrijedi spomenuti ovom prilikom, a za koje se ne može ustvrditi da predstavljaju umjetne jezike. One su nam značajne jer stavljaju na kušnju samu teoriju i potiču na ispitivanje i utvrđivanje granica pojma umjetnog jezika.

4.1. Tako se, naprimjer, u književnosti i popularnoj muzici ponekad radi stilskih efekata, očuđenja ili kao podrška uvjerljivosti imaginacije upotrebljavaju tragovi nekog koda koji ne odgovara prirodnom jeziku. Za primjer možemo navesti pjesmu “Manule”, koju izvodi pop-grupa Punkt⁵, u kojoj se upotrebljavaju izmišljene riječi, tačnije potencijalni *označitelji*, ali s njima ne korespondira nikakvo *označeno*. Nema osnova da se takvi kodovi smatraju umjetnim jezikom.

4.2. Malo više slične umjetnom jeziku oni iskazi koji “parazitiraju” na prirodnom jeziku na način da se u njima riječi prirodnog jezika izgovaraju i pišu unazad. U popularnoj muzici takav je primjer fraza *Ali tapej ejnami alanzeje šud inibudual*, koja kad se čita unazad (uz minimalna odstupanja), glasi: *Al u dubini duše je znala i manje je patila*, a koja se koristi u pjesmi *Test za dženet* benda Zabranjeno pušenje.⁶ Naravno, ni u ovom slučaju označitelji i označena ne korespondiraju, sve je slučajno, podređeno zvučanju i igri te se ne može smatrati jezikom.

Po istom se principu izražava *naopaki čovjek* iz priče *Naopak čovjek* Nedžada Ibrišimovića (2004: 39-40). Među njegovim osobinama ističe se da je “govorio naopako” i osvjedočena su samo tri primjera njegova izražavanja: *Rabod nad irbod idulj!* (‘Dobar dan, dobri ljudi!’), *Medi ad madorp alov* (‘Idem da prodam vola’) i *Dak im ej ogard, adno im ej oaž, a dak im ej oaž, adno im ej ogard!* (‘Kad mi je drago, onda mi je žao, a kad mi je žao, onda mi je drago!’). Ovaj je slučaj drukčiji od prethodno navedenog iz pjesme *Zabranjenog*

⁵ Audiozapis je dostupan na: https://www.youtube.com/watch?v=K_RnwCSc_EM. Posjećeno 26. 9. 2021.

⁶ Tekst pjesme može se pročitati na: <http://www.zabranjeno-pusenje.com/home/audio/fildzan-viska-2/>, a audiozapis je dostupan na: <https://www.youtube.com/watch?v=k-rueDW88Gc>. Posjećeno 26. 9. 2021.

pušenja. Ne izgovara se čitava fraza unazad, nego samo riječi, a redosljed riječi ostaje isti kao u prirodnom jeziku. Uz to, u primjerima iz Ibrišimovićeve priče označitelji odgovaraju označenima, može se govoriti o značenju riječi, ali je to značenje potpuno isto kao značenje odgovarajućih riječi prirodnog bosanskog jezika. Ni ovdje, dakle, ne može biti riječi o umjetnom jeziku, već samo o aktiviranju ludičke funkcije prirodnog jezika. Autorova je namjera da istakne da je u pitanju *naopaki bosanski*, a ne neki novi jezik, što je i primjerima osvjedočeno.

4.3. Ludička funkcija prirodnog jezika dolazi do izražaja i u takozvanom *kozarskom jeziku*. O njemu autorica Milena Zovkova izvještava u tekstu "O nemuštem i kozarskom jeziku" (1890: 236–237). Prema informacijama koje je dobila autorica, kozarski jezik najviše koriste kozarice i kozari, ali se on koristi i u gradovima, najviše u dječijem govoru. Uredništvo *Glasnika Zemaljskog muzeja*, u kome je objavljen spomenuti tekst, dodalo je napomenu da i "u ašikluku imade kozarski jezik također svoje mjesto". Za ilustraciju upotrebe kozarskog jezika autorica navodi varijacije pozdrava *dobro jutro* koje je čula u narodu. Zabilježeni su sljedeći oblici tog pozdrava: *adoabro ajuatro, brodo troju, cidocibrocinje cijucitrocinjje, dedonjedebrobronje dejunjedetronje, edosajebrosanje ejusajetrosanje, fidofibronje fijufitronje, hidohibro hijuhitro, idosbros ijustros, kudokbroje kujuktroje, lidoslibro lijuslitros, midombro mijumtro, nedonebro nejumetro, ododobrod ojudotrod, pridovišbro prijuvištro, radosbronje rasjustronje, sidovisbro sijuvistro, tedobros tejutros, ubrodonje utrojunje, vidovisbro vijuvistro i zedobro zejustro* (ibid.). Kako vidimo, u svim su varijacijama sačuvani slogovi riječi bosanskog jezika (*do, bro, ju, tro*), nekad u normalnom redosljedu, nekad u obrnutom, a prije, između i poslije njih dodaje se neki jezički materijal po određenoj formuli.

Isti princip kodiranja riječi prisutan je i u pjesmi Maka Dizdara *Blago* (1980: 106) u kojoj se prije svakog sloga u riječi dodaje slog *li*: *Liblaliga line-
lima / lido lioličilinjeg livilida // Lidraliža lisi limi / liod lioličiliju // lidraliga*.

5. Pet ranije spomenutih idioma nastalih na prostoru Bosne i Hercegovine, koje smatramo umjetnim jezicima u pravom smislu riječi, nastali su svjesnom ljudskom kreacijom i po nekim su svojstvima različiti od svih drugih jezika. Oni su raznovrsni i po strukturi i po namjeni, a za svih pet raspoložemo barem oskudnom gramatikom, rječnikom i korpusom, koji čine tzv. *Boasovu trijadu*⁷.

⁷ "Često se kaže da posao lingvista koji se bavi malim jezikom nije završen dok ne **objavi** tri glavna djela o tom jeziku: gramatiku, rječnik i **zbirku tekstova**. Ovaj trojni rezultat

5.1. Podaci o prvom takvom jeziku spominju se u knjizi *Kneževina Srbija*, koju je napisao M. Milićević, “prvi sekretar Ministarstva prosvete i crkvenih dela, redovni član ‘Srpskog učenog društva’, pravi član ‘Opščestva ljubitelej rosiskoj slovesnosti’ u Moskvi, počasni član ‘Hrvatskog pedagoškog zbora’ u Zagrebu, urednik ‘Škole’”, i objavio je 1876. godine u Beogradu. Govoreći o gradnji kuća u Podrinskom okrugu u Srbiji, Milićević (1876: 566) navodi podatak da “kuće grade sami meštani, ili Osaćani”, a zatim u opširnoj fusnoti obavještava čitaoce o tome ko su Osaćani:

“Onaj kut od Bosne, koji gradi Drina svojim tokom od Rače do blizu Ljuboviđe, zove se *Osat*, i ljudi iz toga kraja zovu se *Osaćani*. Oni su mahom majstori koji prelaze preko Drine te grade kuće i druge zgrade po Srbiji i čak po Šumadiji. Bilo je vreme, kad su oni bili jedini majstori u Srbiji. Mi smo na drugom mestu pominjali taj *osaćanski period* u istoriji našeg neimarstva. Ovde ćemo zabeležiti drugo nešto. Kao god mutavi (mutavdžije) što imaju svoj osobiti jezik, tako isto i Osaćani, kao majstori, imaju svoj.”

Milićević potom navodi dvadeset pet riječi iz toga “osaćansko-majstorskog jezika”.

5.1.1. Akademik Tomo Maretić, autor opsežnog rada “Misli o umjetnom svjetskom jeziku”, koji je izložio na svečanoj sjednici JAZU 10. decembra 1891, osim kratkog pregleda historije umjetnih jezika, osvrtu na najznačajnije primjere umjetnih jezika i njihove kreatore, ukazuje i na jezik Osaćana, pozivajući se na Milićevićeve informacije. Maretić je zagovarač umjetnog svjetskog jezika, koji bi mogao olakšati komunikaciju “među kulturnijem narodima”. Jezik Osaćana Maretić ubraja u *dogovorne jezike*. Pod tim podrazumijeva jezike “koje su sebi sastavili ljudi ovoga ili onoga staleža, pa se njima služe, da ih drugi ne razumiju” (Maretić 1892: 184). Za četiri od dvadeset pet riječi koje su zabilježene u Milićevićevu tekstu Maretić smatra da su “arnautske: *miša* (meso), arn. *miš*, – *moriza* (uš), arn. *mor*, – *trem* (čovjek, tremka = žena, tremče = dijete), arn. *trim* (mlad čovjek), – *kalac* (koñ), arn. *kāl*’. Čisto je narodna riječ *žarenik* = dukat, a možda su istoga postaña i riječi *štiti* = dati, *šumni* = dobar” (ibid.), a za ostale (naprimjer, “*čkodrić* = groš, *čkojka* = noga, *čatrļ* = pop, *kećurati* = gledati, *kećije* = oči itd.”) Maretić (ibid.) kaže da im ne zna porijeklo.

opsežnog terenskog rada označava se kao ‘Boasova trijada’” (usp. Haspelmath – Michaelis 2014, posjećeno 10. 8. 2017). Usp. i: Fitzgerald – Hinson (2016: 522-523).

5.1.2. Nakon Milićevića i Maretića i drugi su autori pisali o govoru Osaćana, donosili o njemu nove podatke i zaključke. Ovdje ćemo se osvrnuti na dva teksta, u kojima autori zaključke donose na osnovu podataka koje su im dali informanti, dobri poznavaoци tog idioma. To su tekstovi “Banalački (radnički, dundžerski) jezik” (Grđić-Bjelokosić 1900) i “Banjački govor na području Srebrenice” (Anonim⁸ 1955). U oba se teksta, osim osnovnih podataka o jeziku i govornicima, navode važnije napomene o gramatici, izbor leksike (rječnik) i primjeri upotrebe (uzorak teksta, korpus), tako da možemo reći da je u opisu, bar u veoma oskudnom obimu, ispoštovana tzv. *Boasova trijada*.

5.1.3. Luka Grđić-Bjelokosić za posebni govor Osaćana koristi naziv *banalački jezik*. U rječniku koji je dio tog teksta navodi se sljedeća porodica riječi: *banalica* – ruka, *banež* – radnja, *baniti* – raditi, udariti, tući, graditi, *baniti buketaš* – okopavati kukuruz (usp. Grđić-Bjelokosić 1900: 590), prema kojoj je mogao biti izveden “autonim” *banalački*, u približnom značenju *radnički* ili *dundžerski*. U tekstu anonimnog autora (1955: 90) objavljenom u *Biltenu Instituta za proučavanje folkloru Sarajevo* navode se riječi iz iste porodice, s tim što se i eksplicitno navodi pridjev *banjački* u značenju *majstorski*. Anonim (1955: 89) navodi i dublju etimologiju: “I samo ime ovog govora je šiptarsko⁹: ban (= čini) = raditi (s našim formantima: banački ili banjački, banjac, banjalica, banjež)...” Petar Skok u *Etimologijskom rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika* (1971: 105) smatra, pak, kako je “izvjesno da je ovome pridjevu, ..., osnovna arb. glagol *bornoj* ‘živim, stanujem’ s našim *-lac*.”

Na samom početku teksta Grđić-Bjelokosić (ibid., 587) konstatira: “Mislilo sam da sam tad pronašao Bog zna šta, ali sam se u očekivanju prevario, jer je taj jezik veoma mršav i siromašan riječima.” Jedan od argumenata siromaštva jezika za autora je i to što banalački nema svoje brojeve, ali pretpostavlja da je banalački u prošlosti bio bogatiji (“opširniji”). “U tome me”, kaže autor (ibid., 590), “utvrđuje ta okolnost, što sam nekoje riječi od dvojice staraca saznao, za koje mi ne umjedoše kazati ništa današnji dundžeri.” S obzirom na funkciju koju ima, banalačkom i ne treba previše leksike. “Banalačkimo pri jezikom služe se dundžeri međusobn radu (sic!), da ih gazda ne bi razumio, dočim kad su kod kuće ili kada su sami, služe se isključivo čistim narodnim jezikom” (ibid., 589). Dakle, banalački je u pravom smislu riječi *tajni jezik*, odnosno *argo* ili, kako Maretić napisa, *dogovorni jezik*. Anonimni autor u

⁸ U više internetskih izvora autorstvo tog rada pripisuje se Aliji Nametku.

⁹ Riječi *albanski*, *arbanaški*, *arnautski*, *šiptarski*, *srpskohrvatski* i sl. navodimo u obliku u kome su navedene u citiranim tekstovima.

drugom tekstu eksplicitno tvrdi: “Naravno, za banjački govor se ne može reći da je jezik, jer on nema svoje ni deklinacije ni konjugacije, nego oni koji njime govore mijenjaju banjačke riječi s nastavcima srpskohrvatskog jezika” (Anonim 1955: 86). Na drugom mjestu isti autor potcrtava i leksičku nerazvijenost ovog idioma. Opis situacije koja mu se desila za vrijeme skupljanja građe na terenu – informant mu je govorio riječi u kafani, a ostali očekivali da ih počasti rakijom, da bi mu i oni govorili riječi – autor završava riječima: “Počasćeni su i kazivali su, dok su, čini mi se, iscrpli svoje rječničko blago ili, pravije rečeno, siromaštvo” (ibid., 89). To, naravno, nije razlog da ga smatramo manje zanimljivim za istraživanje ili za ovaj tekst, jer je uprkos tome ipak riječ o *umjetnom (konstruiranom) jeziku*.¹⁰

5.1.4. O nastanku i održanju banalačkog jezika L. Grđić-Bjelokosić zabilježio je neka predanja:

“Raspitivao sam se, od koga su taj začudni jezik naučili, pa mi svi kao da su se zdogovorili rekoše: ‘Naučila nas nevolja, skitajući se po tuđem svijetu za ovijem ojađenim zanatom.’ Na moje pitanje: da li oni i sada taj jezik kuju? odgovoriše mi: ‘Jok, nego na protiv, taj se jezik među nama iz dana na dan sve više gubi. Mi ga ne znamo kao naši očevi, a naši očevi su nam pričali da ga oni ne znaju, kao što su ga znali njihovi očevi i dedovi’. Na moje pitanje: je li taj jezik star? Reče mi jedan starac: ‘Čuo sam od moga đeda, da nam je ostao još od svetoga Tome.’ (Sveti apostol Toma patron [pir] dunderski).” (Grđić-Bjelokosić 1900: 589)

Drugom su autoru informanti prenijeli da se banjačkim govorom majstori služe u drugim krajevima pred stranim osobama ili čak i kad nema stranih osoba.

“Često su bili nezadovoljni poslom, hranom ili ležajem gdje bi radili, i da gazda i gazdarica ne bi razumjeli njihovo negodovanje, sporazumijevali su se banjačkim govorom i zdogovarali se, da li da ostanu na radu ili ne. To je zavisilo i od godine. Ukoliko bi godina bila dobra, ostaviće posao nakon ovakvog razgovora: ‘Kećurni ckamnog aneža! A pomisli na tranjež! I kećurni kol’ko taži baneža čongom! Pokećimo banež!’ (= Pogledaj slaba ručka! A pomisli na

¹⁰ Usp.: “S vremena na vrijeme manje ili veće grupe ljudi konstruiraju jezike da komuniciraju međusobno a da njihova komunikacija ne bude odmah razumljiva autsajderima. Takvi jezici za prikrivanje, kao što je *pig latin* iz djetinjstva, često su modifikacije postojećih jezika” (Bartlett 2006: 76).

spavanje! I pogledaj kako je posla mnogo! Pokvarimo rad!) Ukoliko je rod bio slab, oni će negodovati, ali i dalje raditi. Govor ne smiju reći seljaku zemljoradniku, građaninu ili majstoru iz drugog kraja. Banjački govor je njihova tajna. Majstori navedenog kraja neće da rade kod majstora iz drugog kraja, makar im on davao i veće nadnice. Ako se desi da je neki majstor sa strane došao među njih, oni će nastojati da ga odstrane: ili oni njega ili on njih. Zajedno ne mogu biti. Postoji i izreka o ovom govoru: ‘Teško onom ko ovaj jezik govori; taj ima više žuljeva na sebi nego kose na glavi.’” (Anonim 1955: 89)

Autor je od više informanata došao i do nekih različitih saznanja, pa se može zapaziti promjena u upotrebi banjačkog govora u odnosu na vrijeme kad je podatke skupljao Grđić-Bjelokosić. Uz to je od nekih informanata saznao i neke pojedinosti koje drugi informanti ne znaju. Anonimni autor navodi da se u Srebreničkom srezu mogu sresti ljudi koji govore banjački, iako nisu radili u drugim krajevima kao zidari (ibid., 86). Dalje, potvrđuje da ovaj govor znaju samo pravoslavci, ali dodaje da i među muslimanima postoje izuzeci koji taj govor znaju. Neki od njih bili su mu informanti. Jedan informant kazivao mu je da su se “za vrijeme NOB dozivali preko Drine i dovikivali se radi dogovora, kuda će krenuti. Tada su Bosnu zvali Banjačka, a Srbiju Šumna Tremska, i nikada nisu bili otkriveni” (ibid., 87).

5.1.5. Banjački govor ne odlikuje se vlastitom gramatikom i pravilima, već riječi mijenja i slaže po pravilima narodnog, odnosno “srpskohrvatskog” jezika. Također se i u tvorbi riječi koristi sufiksima narodnog jezika, naprimjer, *kalac / kaljac* – konj, *kalica / kaluša* – kobila, *kalče / kaljče* – ždrijebe; *kećurati* – gledati, *kećuralice / kećurice / kećurke* – oči, *nakećuralice* – naočari itd. Inventar fonema također je isti kao u narodnom jeziku, osim jednog izuzetka. Anonimni autor zabilježio je riječ *dzirindzip* ‘buha’, u kojoj se koristi “glas *dz* (zvučni parnjak bezvučnog *c*)”, i to samo od jednog informanta (usp. ibid., 87).

Leksika banjačkog govora nije previše bogata. Grđić-Bjelokosić azbučnim redom navodi 163 riječi, a anonimni autor smatra da ih “nema ni toliko, jer aćam, aćamka, aćamče – ciganin, ciganka, ciganče, bukonja, bukulja, bukuljče – vo, krava, tele mogu se smatrati kao po jedna riječ, a ne po tri” (1955: 86) te smatra da ih je stotinjak (ibid., 85). Leksika je najvećim dijelom porijeklom iz albanskog jezika. To je, kako smo vidjeli, uočio i Maretić, a isto su konstatirali Grđić-Bjelokosić (1900: 589) i anonimni autor (1955: 88) (usp. i Trojanović 1925–1926: 223). Osim iz albanskog, manji broj riječi porijeklom je iz turskog, njemačkog, rumunskog, mađarskog ili “srpskohrvatskog”. Veliki

udio leksike albanskog porijekla anonimni autor tumači na osnovu podataka iz historijskih izvora: prvo, prema Milanu Karanoviću, “zbornu je mjesto majstora Osaćana od starine varoš Valjevo. Odatle se razilaze svuda po Srbiji”, a drugo, “u Valjevu (je) bilo mnogo Šiptara”¹¹ te se banjački idiom formirao baš u kontaktu majstora s njima.

Istraživači su prilikom opisivanja banjačkog idioma potvrdili dijahronijske promjene, ali i svojevrsno “horizontalno” i individualno raslojavanje. Jedan informant obavijestio je anonimnog autora da se ranije za ‘djevojku’ koristila riječ *đavlica*, a kad je značenje te riječi postalo poznato i izvan majstorskog kruga, počeli su koristiti riječ *vajza*. U usporedbi vlastitog istraživanja iz 1950-ih i ranijih Milićevićevih i Grđićevih opisa autor je zapazio više glasovnih promjena: gubljenje *h* (*haniti* > *aniti*), *s* > *c* (*skamni* > *ckamni*), *b* > *g* (*burac* > *gurać*) itd. Također je zabilježeno da nestanak nekih predmeta iz upotrebe oslobađa riječ koja se koristila za njih te se ona počinje koristiti za druge predmete.

5.1.6. U nastavku ćemo prenijeti nekoliko rečenica na banjačkom idiomu iz teksta anonimnog autora iz 1955. godine, da bar malo omogućimo uvid u strukturu jezika i njegovo funkcioniranje:

Ckàman ánež, ckàman tránjež, ckàmen trèm, ckàmno fòle štìćājē. ‘Rđavo jelo, slabo spavanje, slab gazda, slabo pare daje.’ – *Trèmka nabànjala vžē u klènšte.* ‘Žena je nalila vode u mlijeko.’ – *Trèm zàbanjio lěšicu, tàžice mšē.* ‘Gazda zaklao ovcu, biće mesa.’

5.1.7. Kako su savremeni način života i priroda migracija (koje su sve manje pečalbarske, a sve više trajne) mnogo drukčiji nego što su bili u vrijeme kada je nastajao i razvijao se banjački idiom, taj se idiom sve manje koristi i zna. Uprkos tome, postoje informacije da se ulaže u održanje, promoviranje, izučavanje te zaštitu tog idioma kao oblika nematerijalne baštine (usp. Pavlović 2019: 118)¹².

¹¹ U prilog toj tvrdnji, smatra autor, osim navedenih podataka historičara i hroničara, govori i činjenica da je “muselim u Valjevu bio 1804 Šiptar, ili, kako se onda govorilo, Arnaut” (Anonim 1955: 88).

¹² Knjižica *Banjački rječnik* Radomira Pavlovića (Srebrenica, 2019, 15 cm, 136 str.) jedan je od recentnijih izvora kojem je tema banjački idiom. U njoj je nabrojano i protumačeno 369 riječi i izraza od više riječi (npr., *avtuga od buketa* ‘slama’, /str. 15/, *baniti buketaš* ‘okopavati kukuruz’ /str. 16/, *banjačke tirite* ‘radno odijelo’ /str. 16/...) poredanih i abecednim redom na latinici i azbučnim redom na ćirilici. Osim popisa riječi navodi se 51 primjer upotrebe

5.2. U nastavku teksta predstaviti ćemo dva umjetna jezika koje je osmislio dr. Pavle Mitrović: *internasional*, koji je autor obznanio u brošuri “*Internasional*”: *Pomoćni jezik – Langue auxiliaire*, objavljenoj u vlastitom izdanju u Sarajevu 1935. godine, i *međunarodni jezik*, kome autor nije dao naročito ime, a obznanio ga je u knjižici *Gramatika međunarodnog jezika (projekt među-sistemske gramatike pomoćnih jezika)* (Veselin Masleša, Sarajevo, 1957). Osim navedenih resursa u kojima je predstavio vlastite prijedloge umjetnih jezika, dr. Mitrović je objavio i veći broj brošura o konstruiranim pomoćnim jezicima, njihovoj teoriji i historiji.¹³ One su na različitim jezicima, francuskom, engleskom, “jugoslovenskom”, kako sam piše. Neke od njih doživjele su kakve-takve osvrte u stručnoj domaćoj i inozemnoj literaturi (usp. Nezirović 1989), ali o samom autoru zna se veoma malo.

5.2.1. Najinformativniji tekst o Pavlu Mitroviću rad je Muhameda Nezirovića iz 1989. godine “Doktor Pavle Mitrović, tvorac jedinog¹⁴ umjetnog internacionalnog jezika među Južnim Slavenima”. U tekstu se navodi da se autor na knjigama potpisivao kao *dr. Pavle Mitrović*, premda mu je ime u dokumentima bilo Pavao Emil Mitrović. Rođen je u Metkoviću 6. 4. 1887. godine, završio gimnaziju u Mostaru 1907. godine, potom studirao na Filozofskom fakultetu u Beču, gdje je 1915. godine stekao zvanje doktora filozofije. Slušao je predavanja iz slavistike kod prof. Vatroslava Jagića i iz romanistike kod prof. Wilhelma Meyera Lübkea, kojima je kasnije posvetio studiju *Essay on Interlinguistics* iz 1954. godine, odnosno *Teorija internacionalnog jezika* (Mitrović 1957a). U januaru 1917. godine “položio je profesorski ispit pred Milanom Rešetarom i Karlom von Etmayerom, (...)”, što mu je dalo pravo da predaje naš i francuski jezik u srednjem školstvu Austro-ugarske monarhije. Odmah poslije

banjačkog idioma (obično od samo jedne rečenice, a u nekoliko slučajeva i dvije tematski vezane rečenice), također na latinici i ćirilici. Dobar dio riječi i rečenica navedenih u ovoj knjizi prisutan je i u radovima ranijih istraživača. Tako je, naprimjer, 29 od 31 primjera upotrebe navedenih u radu anonimnog autora (1955: 95) preneseno i u ovoj knjizi. Uz svako “naslovno” slovo stoji po jedna ilustracija (ukupno ih je 27). Natuknice nisu akcentirane.

¹³ Popisi se navode u Nezirović (1989: 543) i Gjivoje (1979: 88-89).

¹⁴ U literaturi se mogu naći podaci o više umjetnih jezika koje su konstruirali Južni Slaveni (usp. Gjivoje 1979), tako da Mitrovićevi jezici ni u kom slučaju nisu *jedini*. U ovom se radu pokazuje da nisu čak ni jedini koji su nastali u Bosni i Hercegovini. Ovo ističemo zbog činjenice da je u svakom slučaju nemoguće znati jesmo li uspjeli sakupiti i dokumentirati sve umjetne jezike koji nas zanimaju, jer su neki opisani u neobjavljenim, zagubljenim ili zabačenim tekstovima, tako da ne možemo previše zamjerati Neziroviću na ovakvu naslovu i previdu dobro osmišljena a slabo vidljiva jezika kakav je *šifrant*o Mustafe Mulalića, o kome će biti više riječi u nastavku ovog teksta.

toga zaposlio se u Trgovačkoj akademiji u Sarajevu gdje je predavao naš i francuski jezik i u kojoj je ostao sve do 1950. godine kada je otišao u mirovinu” (Nezirović 1989: 533). Živio je veoma povučeno pa ni Nezirović ne navodi pouzdane podatke o mjestu i vremenu njegove smrti, osim nagađanja: “Izgleda da ga je njegova kćerka, po kazivanju ljudi koji su ga poznavali kasnih sedamdesetih godina odvela u Englesku gdje je živjela i da je on tamo umro” (ibid.).

5.2.2. Jezik *internasional* autor je zamislio kao sredstvo koje treba pomoći “narodnim masama koje nemaju ni vremena ni volje da uče teške nacionalne jezike, da se makar kako sporazumevaju s masama drugog jezika, jer čim se narodne mase stanu direktno sporazumovati – pa makar to bilo i đavoljim jezikom – počće nestajati onog atavističkog podozreivanja prema strancu” (Mitrović 1935: 1). *Internasional* je maksimalno uprošćen, jednostavne gramatike i oskudna rječnika, za koji bi se trebalo razviti 1000 riječi za svakodnevno sporazumijevanje i, potencijalno, za egzaktne naučne tekstove oko 10000 riječi, koje bi se tvorile “pomoću sufiksa, prefiksa, složenica i internacionalnih naučnih i tehničkih izraza” (ibid., 2). Sve nesavršenosti i neobičnosti koje bi u *internasionalu* mogli naći govornici pojedinih nacionalnih jezika autor odbacuje i poziva se na temeljnu misao da “ovo nije delikatesa za gurmane nego hleb za mase” (ibid. 5).

Nakon uvoda, u kome autor iznosi svoje viđenje prednosti korištenja internacionalnog jezika, slijedi gramatički opis *internacionala*. Najprije se kratko predstavlja inventar fonema i izgovor, a potom vrste riječi pojedinačno (imenice, brojevi, pridjevi, zamjenice /lične, posvojne, pokazne, upitne, odnosno/, glagoli /povratni, bezlični/, prilozi i prijedlozi). Nakon toga je sintaksički opis, u kome se obrađuju različite vrste rečenica i njihova vezna sredstva, direktni i indirektni govor, slaganje vremena, pasiv, infinitivske i participske konstrukcije, negacija i red riječi. Zatim se navodi 5 stranica *štiva*, odnosno *lektire*, a na kraju je rječnik riječi upotrijebljenih u *štivu*. Uz svako je poglavlje mala vježba – tekst s prijevodom.

5.2.3. Navest ćemo nekoliko primjera na osnovu kojih se može steći utisak o strukturi i funkcioniranju *internacionala*, prema Mitrović (1935):

Ni hav no buks in no mans. ‘Imamo svoje knjige u svojim rukama.’ (str. 19); *Ni hav salut semorn to grandpapa, bat il ne hav ni respond, i ne sav perke; potent bit ke il ne hav rekognit ni.* ‘Pozdravili smo jutros tvog deda, ali nam nije odgovorio, ne znam zašto; može biti da nas nije prepoznao.’ (str. 19-20); *Popul*

pens ke hir hav bit e vil in distant taims. ‘Misli se da je ovde bio neki grad u stara vremena.’ (str. 29); *Esei ne papi flesh per e vik.* ‘Probajte da ne jedete mesa jednu sedmicu.’ (str. 34)

5.2.4. Kao što smo spomenuli, osim izvornog internacionala Pavle Mitrović kreirao je još jedan jezik i obznanio ga u knjižici *Gramatika međunarodnog jezika (projekt među-sistemske gramatike pomoćnih jezika)* (Mitrović 1957). Ona ima sličnu strukturu kao i knjižica *Internacional* (Mitrović 1935), ali se jezik koji se u njoj opisuje umnogome razlikuje od izvornog *internacionala* iz 1935. godine. Autor polazi od pretpostavke da su se četiri najpoznatija umjetna jezika njegova vremena (*esperanto, ido, okcidental* i *IALA-interlingva*) “relativno ustalila” te da su sazreli uvjeti da se “iz ovih nekoliko stotina predloga pomoćnog jezika izvede, na temelju interlingvističkih studija, neki ‘idealni’ Esperanto” (Mitrović 1957: 3). Autor smatra da bi “internacionalni jezik našeg vremena trebao da bude sastavljen iz internacionalno živih latinskih reči onako kao (sic) one žive u *tehnici*” te je “s time spojio princip *ekonomije* kako bi se od najmanje mogućeg broja takih latinskih reči stvorilo što više internacionalnih izraza” (ibid., 4).

Kroz cijeli tekst knjige osjeća se autorovo uvjerenje da jezik koji predstavlja u njoj ne može biti konačno rješenje koje je čovječanstvu potrebno. U svakom segmentu opisa on u zagradama ostavlja i moguća alternativna rješenja, ponekad ih označavajući i upitnikom, kao da otvoreno poziva na diskusiju o boljem rješenju i čitaoca i buduće konstruktore međunarodnog jezika. Također predviđa postojanje dvaju različitih “pravopisa”, prilagođenih navikama korisnika čiji maternji jezici pripadaju različitim jezičkim grupama: jedni će moći pisati *ke, ks, kv*, a drugi *qe, x, qu*; govornici romanskih jezika moći će dodati “pomoćno” *e* na kraju riječi koje se završavaju konsonantskom skupinom i sl. Na “privremeni karakter” svog prijedloga internacionalnog jezika autor skoro eksplicitno ukazuje i u završnim rečenicama uvoda: “Kada interlingvizam bude imao na raspolaganju nekoliko ovakvih predloga, biće mu olakšan rad oko usavršavanja međunarodnog jezika budućnosti...” (ibid.).

Kao i izvorni *internacional* iz 1935. godine, i ovaj je jezik predstavljen kroz gramatiku, lektiru i rječnik riječi upotrijebljenih u lektiri, ali je ovaj put u opis uključeno i poglavlje o tvorbi riječi, s nabrojanim sufiksima, prefiksima i važnijim složenicama.

5.2.5. Za ilustraciju navodimo, prema Mitrović (1957), nekoliko rečenica iz ovog internacionalnog jezika:

De ce krayons, ce-ci es de ti (li tie), et ces-la es de il (li sie). ‘Od ovih olova-ka, ova je tvoja, a one su njegove.’ (str. 10); *Kve vol ce persons?* ‘Šta hoće ovaj svet?’ (str. 10–11); *Kvale dikt on ce in International?* ‘Kako se to kaže u po-moćnom jeziku?’ (str. 14); *Ante to fakt kvalke-koz, pense a ce kve ti vol fakt.* ‘Pre nego što nešto uradiš, misli na ono što hoćeš da uradiš.’ (str. 15)

5.3. U Bosni i Hercegovini nastao je i jezik *šifranto*, koji je osmislio Mustafa Mulalić¹⁵. Za razliku od Mitrovićevih umjetnih jezika, koji su tipič- ni jezici *a posteriori*, *šifranto* je umjetni jezik *a priori*, nastao bez ugledanja na prirodne jezike.

5.3.1. Mulalićeva pisana ostavština čuva se u Historijskom arhivu Sarajevo,¹⁶ a jedan od njenih naročito zanimljivih sadržaja predstavlja šest brošura i jedna deblja knjiga u kojima se opisuje jezik *šifranto* i razmatraju pozitivni učinci koje bi mogao imati na međunarodnu komunikaciju. U Arhi- vu su zavedene kao: Sign: 8.28. MM-376, kutija br. 14, knj. br. 34–40. Riječ je o neobjavljenom materijalu. Tekst je napisan pisaćom mašinom jednostrano. Uredno je uvezan, a grafikoni i slike nacrtani su hemijskom olovkom ili razno- bojnim flomasterima.

5.3.2. Ovdje ćemo jezik predstaviti na osnovu podataka navedenih u spo- menutoj debljoj knjizi (160 strana) naslovljenoj *Šifranto*. Knjiga nije datirana,

¹⁵ Neki podaci o životu Mustafe Mulalića mogu se pronaći na sljedećem linku: <https://bosnae.info/index.php/zapazanja-mustafe-mulalica-o-stanju-u-bosni-hercegovini-tokom-prve-go-dine-drugog-svjetskog-rata-u-jugoslaviji>, posjećeno 21. 2. 2022. godine.

¹⁶ Usp.: “Historijski arhiv Sarajevo u svojim fondovima i zbirkama (preko 9000 dužnih me- tara arhivske građe) privilegirano čuva povijest Sarajeva i Bosne i Hercegovine od XV do XX stoljeća. Jedan od značajnijih fondova, u svakom slučaju, je i fond Mustafe Mulalića. Fond je formiran u periodu od 1960. do 1978. godine. Nastao je otkupom ili poklonom di- rektno od Mustafe Mulalića, o čemu postoji uredno vođena dokumentacija u arhivi Histo- rijskog arhiva Sarajevo.

U toku je detaljna arhivistička obrada fonda, a do danas je urađen sumarni inventar. Sama struktura fonda nam otkriva mnogostruku ličnost njegova tvorca, šarolikost njegovih in- teresovanja i preokupacija pogotovo u periodu nakon izlaska iz zatvora kada je sklonjen iz javnog života. Moguće da je to razlog da se radi, uglavnom, o njegovim neobjavljenim ru- kopisima (kucanim na mašini, sa nalijepljenim fotografijama i ukoričenim u jednom ili dva primjerka). Među najzanimljivijim, od preko 40 arhivskih jedinica, svakako je 10 knjiga pod naslovom Jugoslovenska narodna pjesma i svirka, fotografije Visokog i Foče, Šifranto – pismo za opšte svrhe pismenosti (1 knjiga), Hronika Drugog svjetskog rata iz aspekta mo- jih doživljaja i rasuđivanja, Epika Bosanske krajine itd.” (“U Art kući sevdaha promovira- ne ‘Nove kajde za stare sevdalinke Mustafe Mulalića’”, 9. 5. 2013, <http://www.arhivsa.ba/wordpress/?author=1&page=21>, posjećeno 21. 2. 2022).

ali se Gagarinov let u svemir u tekstu spominje kao već ostvaren, a slijetanje na Mjesec tek kao mogućnost pa ćemo pretpostaviti da je tekst nastao nekad između tih dvaju događaja, tj. između 1961. i 1969. godine. Na početku knjige je opsežan predgovor (str. 1–23), koji predstavlja svojevrsni esej o društvenoj nepravdi i nejednakosti u vremenu kad prvi kosmonauti idu u svemirske letove, a na Zemlji i dalje vladaju kolonijalizam i podijeljenost. Autor konstatira: “Prateći sve to sa tugom, želim da učinim individualni doprinos opštem sporazumijevanju ljudi pomoći ovog ‘ŠIFRANTA’, ne bi li lakše prebrodili savremenu krizu u međunarodnim odnosima!” (str. 23). Budući da je već bilo pokušaja da se formira međunarodni jezik, bilo adaptacijom nekog prirodnog jezika, bilo konstrukcijom umjetnog, i da su svi takvi pokušaji bili neuspješni (usp. str. 33), autor se odlučio da svoja “razmišljanja o međunarodnom govoru(,) prebaci(m) na suprotan kolosjek – na kolosjek SIMBOLA!” (str. 27).

5.3.3. Usljed manjkavosti prethodno isprobanih rješenja, autor dolazi do zaključka da “ostaje da se odluči za jedan simbolički, to jest, za nijemi, pisani jezik, jer takav za sada bi u međunarodnom sporazumijevanju mogao imati najviše pogodnosti, barem za DOPISIVANJE I ZA MEDJUSOBNO UPOZNAVANJE OMLADINE SVIJETA, za trgovačku i inu poslovnu KORESPONDENCIJU i, napokon, kao TURISTIČKI GOVOR” (str. 34).

Smatra da bi sistem zasnovan na hijeroglifima bio isuviše težak, jer ih je potrebno mnogo da bi se, u konačnici, moglo iskazati malo (usp. str. 36). Stoga se on zalaže za sistem zasnovan na brojevima, budući da su sistemi zasnovani na brojevima kao što su bibliotečki i arhivski katalozi, sistemi ulica u gradovima, kalendar i sl. već isprobani i dali su veoma dobre rezultate. Također, arapski su brojevi većini svijeta poznati i zajednički. “DAKLE, samo treba da se mjesto RIJEČI uzmu BROJEVI za simbole pojmova, to jest, ako se svakom POJMU dade njegov nepromjeljiv BROJ, a brojevi pojmova ako se slože u praktičan sistem, kako bi se u dešifriranju lahko i brzo snalazilo” (str. 38). Prednost *šifranta* autor vidi i u činjenici što se brojevi mogu izgovarati različito u različitim jezicima i ne bi se morao svesti samo na postojanje u pisanoj formi. Pojmovi i cifre (šifre) morali bi se povezati “pojmovnikom”, odnosno šifrarnikom, koji je za sve ljude isti. “Svakom čovjeku, na ma kojoj tački globusa živio, i ma kojim se jezikom služio, ako se piše, na primjer, broj 1 (jedan), označavaće mu taj pojam, za koja Jugosloveni kažu “JA”. Englez će shvatiti taj broj 1 kao da mu je rečeno “I” (aj), a Francuz “MOI” (MUA), a Nijemac “ICH”, Talijan “IO”, a Turčin “BEN”, itd.” (str. 40).

5.3.4. Razmatrajući organizaciju pojmovnika, autor pokazuje dobro poznavanje principa funkcioniranja jezika. Navodi da se šifrantu ne bi morao opterećivati sinonimima, a čak i kad parovi riječi nisu potpuni sinonimi, predviđa da se u šifru može dodati nova cifra koja će formalno pratiti razlikovanje sadržaja. Na istom principu funkcionirale bi i porodice riječi: korijen bi imao svoju šifru, a ekvivalenti derivacijskih morfema dodavali bi se na nju. Mulalić se u razmatranju organizacije pojmovnika zalaže za komponencijalnu analizu značenja: “Svaki jezik, pa i onaj leksički najbogatiji, daje se svesti na same osnovne pojmove, a ovi se mogu posebnim znacima i pravilima upotpuniti do potpunosti izraza” (str. 42).

5.3.5. Problem mocije bio bi riješen jednim potezom: ženski parnjaci tvorili bi se dodavanjem oznake na mušku šifru, a isto bi se riješili leksički parovi kojim se izražavaju suprotnosti (npr. *dobro* i *zlo*), augmentativi, deminutivi, prisvojni pridjevi, glagolske imenice... Autor smjelo predviđa da će pojmovnik *šifranta* biti tako mali da će moći stati u džep i neće opterećivati korisnika više nego što ga opterećuje upaljač ili tabakera. Štaviše, smatra da će i pojmovnik uskoro postati suvišan, kad korisnik ovlada pravilima šifriranja, dakle *šifrantu* je tako ustrojen i logičan da mu “leksika” proizlazi iz gramatike.

Svaki se pojam može ispisati pomoću maksimalno sedam cifara, pri čemu su lijevo oznake za najopćenitija značenja, a desno specifičnija značenja, detalji. Svi se pojmovi, stoga, dijele u sedam kategorija:

- “1) – pojmovi iz Carstva Duha,
- 2) – pojmovi iz Carstva Materije,
- 3) – pojmovi iz Humanog Carstva,
- 4) – pojmovi iz Zoološkog Carstva,
- 5) – pojmovi iz Botaničkog Carstva,
- 6) – pojmovi iz Mrtvog Carstva
- 7) – pojmovi iz Carstva Stvar” (str. 63)

Svaka se od navedenih kategorija može podijeliti na sedam klasa, ponovo označenih brojevima od 1 do 7. Te bi klase za, naprimjer, Carstvo Duha bile označene brojevima 11, 12, 13, 14, 15, 16 i 17, pri čemu je prva cifra slijeva (1) broj kategorije. U knjizi se opisuje grupiranje do trećeg nivoa specifičnosti, odnosno ono što označavaju tri prve cifre slijeva. Ukoliko bi se definiralo svih sedam podgrupiranja u svih sedam kategorija, to bi dalo 826.291 pojam.

5.3.6. Autor predviđa da se šifre mogu sastojati od “prefiksa”, “korijena” i “sufiksa”. Termini su upotrijebljeni figurativno, ne u značenju koje imaju u morfologiji, već u skladu s “prostornim” položajem unutar šifre. “Korijen” je u sredini šifre i on je značenjski najinformativniji. Lijevi dio šifre je “prefiks” i on ima najopćenitije, klasifikacijsko značenje, a “sufiksom”, koji je desno, označavaju se gramatičke promjene, npr., deklinacija i konjugacija. Prilikom izgovora brojeva korijen treba jače naglašavati.

5.3.7. U vezi s pisanjem šifri autor je predložio i određena ortografska pravila. Ispred šifre piše se “povlakica”, kako se ne bi oznaka za pojam protumačila kao matematički broj. Nakon šifre piše se zarez, a također je preporučeno da se šifre dobro razmaknu, da budu uočljive. Korijen se piše u okruglim zagrada. Sama cifra nula (0) znači ‘ništa’, a sa “povlakicom” označava negaciju. Cifra 8 ispred prve cifre korijena ima značenje prefiksa *pra-*, a iza posljednje cifre korijena označava ženski mocijski parnjak. Cifra 9 ispred prve cifre korijena daje pojmu značenje augmentativa, a nakon posljednje cifre korijena označava množinu.

Kad se koriste vlastita imena, i u *šifrantu* se moraju koristiti slova, za šta autor bez dvoumljenja preporučuje latinicu, najraširenije pismo, ali predlaže i sistem zamjene slova brojčanim vrijednostima. Također predlaže i jedinstven sistem izgovora brojeva i “interpunkcije”, koji bi bio isti za sve.

5.3.8. Osim u obliku brojčanog zapisa i izgovora, šifrantom se može komunicirati i pomoću boja (deset boja za deset cifri, navodno podesno za komunikaciju na daljinu ili noću) i pomoću pokreta (deset prstiju na rukama za deset cifri, navodno podesno za povjerljive razgovore i komunikaciju gluho-nijemih osoba). Autor je predvidio i ispružanje po dva ili tri prsta istovremeno, jer “srednjake, prstenjake i male prste nije moguće pojedinačno ispružavati” (str. 162).

5.3.9. Kao što je napomenuto, Mulalić je napisao i ukoričio još šest manjih svezaka (po manje od 50 strana u prosjeku) kojima je tema *šifranto*. Njih ovom prilikom nećemo predstavljati, jer smatramo da je suština umjetnog jezika *šifranta* već dostatno predstavljena.

5.4. Sljedeći umjetni jezik koji ćemo predstaviti nije nastao s ciljem da se koristi u komunikaciji, već za potrebe fikcije. Riječ je o jeziku ili jezicima kojima se u priči *U pustinji Tufabe: Utopis iz prijestonice afričke nezavisne*

republike N'Tumbe Nenada Veličkovića¹⁷ koriste tri fiksijska plemena: Bentuti, Mutumbe i Fatutsi, koja nastanjuju fiksijsku zemlju Tufabe N'Tutu. Priča je objavljena u knjizi *Izdržite još malo, nećete još dugo* (Omnibus, Sarajevo, 2003, str. 51-84).¹⁸ U priči se predstavlja život triju malih naroda (plemena) koji žive u jednom *selu državi*, i to selu državi koja doživljava svojevrsnu tranziciju i do koje pomalo dopire utjecaj zapadne kulture i civilizacije. U državi vladaju trojica poglavica, tzv. *troglavica*. Tri su naroda međusobno veoma slični, mole se u suštini istom Bogu, ali različitim danima i nazivaju ga drukčije. Ukratko, u *Utopisu* se na satiričan način predstavljaju pojave prisutne u savremenom bosanskohercegovačkom društvu ili se te pojave otvoreno kritiziraju.¹⁹ Narator priče je antropolog, Evropljanin, koji vješto zna napraviti poređenje između nekog pustinjskog običaja iz priče i njegova zapadnjačkog ekvivalenta.

5.4.1. Umjetni jezik (jezici) koji se koristi u *Utopisu* u potpunosti je u službi priče i, ustvari, više je *skica jezika* nego potpuno razvijen jezik. Razvijen je upravo onoliko koliko je potrebno priči, ali imao bi potencijala da se i više izgradi ako bi razvoj priče to zahtijevao. U svakom slučaju, i za ovaj jezik raspoložemo minimalnim korpusom, rječnikom i gramatikom pa ga možemo smatrati *minimalno opisanim*. Narator nekad govori o trima jezicima, nekad o

¹⁷ Više o autoru može se saznati na njegovoj internetskoj stranici: <https://www.nenadvelickovic.ba/o-autoru/> (posjećeno 21. 2. 2022).

¹⁸ Tekst priče dostupan je i na autorovoj internetskoj stranici: <https://www.nenadvelickovic.ba/2019/07/21/sedam-dana-u-pustinji-tufabe/> (posjećeno 21. 2. 2022). Tekst na stranici uredniji je od teksta u knjizi – ponegdje su važni podaci postavljeni na istaknutije mjesto i ispravljene su neke štamparske i “jezičke” greške.

¹⁹ Nekad se poređenje s bosanskohercegovačkim ili širim balkanskim (ili čak zapadnim) društvom eksplicitno ističe, a nekad se poenta postiže ukazivanjem na različitosti. Usp.: “Za strance ne važe lokalni zakoni, i po tome N'Tumba podsjeća na Bosnu” (str. 54); “Posebnu važnost u životu N'Tumbijaca ima **k'mba-njenje**, odnosno stolica troglavica. Najvažnije državne odluke ne mogu se donijeti bez gledanja u **k'mba-njenje**. Balkanske službenice teško će povjerovati da postoji zamjena za grah i fildžan, ali zašto se budućnost jednog naroda podijeljenog u tri plemena kojim upravlja jedan troglavica ne bi mogla vidjeti i u običnom govnetu. U ovom slučaju, u tri govnetu” (str. 55); “Trenutak polaganja **k'mba njenjeta** je izuzetno važan politički momenat (pada nam na um poređenje s Dejtonom)” (str. 56); “Oni svoje **kumbe** biraju gledajući u njihov **njenje** – mi svoje slušajući predizborne govore. Oni neće izabrati onoga koji laže, mi biramo onoga koji laže bolje” (str. 62–63); “Podrigivanje, naime, oni smatraju ozbiljnom bolešću koju su spremni liječiti i protjerivanjem iz plemena. (Na način na koji mi duševne bolesnike stavljamo iza katanca.)” (str. 79).

dijalektima, ali ističe da u izražavanju pripadnika različitih plemena postoje i sličnosti i razlike, naprimjer:

“N’Tumbijski ne poznaju umjetnost. Predmeti za njih mogu imati samo upotrebnu vrijednost. Nakit koji izrađuju i nose služi razlikovanju plemena i pokazuju status, i to mu je jedina funkcija. Ni za jednu ogrlicu i alku neće reći da je **fufu**, što znači lijepa.

Istine radi, **fufu** je bentutijska riječ, Mutumbe je izgovaraju **feufu**, a Fututsi **fiufu**. U svom djelu *Afrikati u sanskritskoj transkripciji*, norveški lingvista Olaf Lingvist zaključuje da Matumbe dugoizlazno u mijenjaju sa *eu*, a Fututi sa *iu*, ali ima izuzetaka. Imenicu **njenje** sva tri naroda izgovaraju isto.” (str. 54)

Riječ *njenje* označava ‘produkt velike nužde’ i često se koristi u tekstu priče, budući da njen referent ima važnu ulogu u političkom i duhovnom životu triju naroda koji se opisuju.

5.4.2. U priči se na više mjesta eksplicitno obrazlažu gramatička pravila. Naročito je obrazloženo pravilo o komparaciji (gradaciji). Usp.:

“**Ho** je penis. Zanimljivo je da se u sva tri dijalekta gradacija postiže dužinom vokala. **Ho** je penis normalne dužine, **hoo** veliki, **hooo** jaaako veliki (a **hehe** najmanji). Sva tri dijalekta imaju, osim pozitiva, komparativa i superlativa, i četvrti stepen gradacije, hiperlativ, koji se tvori prebacivanjem posljednjeg vokala na prefiksnu poziciju. **Ohoooo** je najveći, a **oho-ho** je troglavicin **ho**. Fraza **Kumba-drmba-oho-ho** mogla bi se prevesti kao ‘veto.’” (str. 52)

U tekstu se navodi još jedan primjer gradacije, koji će se bolje razumjeti ako ga komentiramo u odlomku o leksici.

Drugo razrađeno pravilo o gramatici tiče se tvorbe riječi putem “imenske glagolizacije”:

“N’Tumbijski jezik ima 90% glagola koji se tvore tzv. imenskom glagolizacijom, tj. prostim sparivanjem dviju imenica. **Omon’demde** (doslovno: *ruke-pijesak*), naprimjer, znači *kopati*.” (str. 69)

U tekstu se koriste brojni primjeri primjene “imenske glagolizacije”, a najbolji uvid u njih daje rječnik naveden na kraju priče.

5.4.3. Leksika je najzanimljiviji i najrazrađeniji aspekt ovog umjetnog jezika. Ona je osmišljena tako da se u njoj zrcali kultura naroda koji se koriste jezikom. Budući da je riječ o narodima koji ne nose odjeću, već samo nakit,

koji se najviše hrane larvama, dakle žive potpuno jednostavno – u priči i nije razvijen veliki vokabular. Nakon pripovjednog dijela teksta priče, koji se završava tako što narator antropolog odlazi iz sela države, navodi se rječnik (str. 82-84) sa 50 natuknica poredanih po abecedi. Osim definicija, odnosno prijevoda značenja, u člancima se navodi pripadnost vrsti riječi, a nekad i osnovni podaci o upotrebi u rečenici ili kontekstu, potom tvorbi, antonimima, sinonimima ili inovaciji u značenju. Usp.:

“**afa** – broj: jedan. U pustinji Tufabe broji se samo do tri: *afa, hubu, enje, ufu*²⁰ (ili *b’gigi*) – jedan, dva, tri, puno.” (str. 82)

“**b’gigi** – 1. imenica – plod nalik na naš šipak 2. prilog za količinu – puno (‘puno ko šipak’)” (str. 82)

“**bibi** – gl. sisati, najčešće korijen. Bibibi, dijete koje sisa. *Bibi-fefe*, bradavica.” (str. 82)

“**drgube** – im. istina; *tsts drgube* – laž” (str. 82)

“**fefe** – im. dojka, *fufifi* kod djevojke; *pljefe* kod starijih žena.” (str. 82)

“**ho** – 1. im. penis 2. im. glas u političkom odlučivanju; hooo – uticajan glas, *oho-hooo*, poglavin glas, *hehe* – nebitan glas.) ne može se reći *bibi ho*, jer N’Tumbijci ne poznaju takvu aktivnost.”

“**kini** – im. koža. *Kini s’ske* – zmijska kožica, onedavno i kondom.” (str. 83)

“**ožeže** – im. dan, sunce” (str. 84)

“**tsts** – član za označavanje suprotnosti, negacija. Ne. Titovo odlučno ne, o kojem se u Tufabeu zna sve, kaže se *Tito rmba-tsts*.” (str. 84)

“**žnjofu** – 1. im. voda, vlaga. 2. prid. mokro, vlažno. Zanimljivo je da ne postoji riječ za ‘suho’ (*tsts-žnjofu* ne znači ništa!), jer je suša pretpostavljeno stanje, koje nema potrebe imenovati.” (str. 84)

“**žužu** – žena, *žužu-bibibi*, majka; *žužu-fefe*, dojilja; *žužu-tsts-mufu-njenje* – trudnica” (str. 84)

Prethodni uvid u rječnik omogućava nam i neke spoznaje o fonetici jezika fikcijske pustinje Tufabe. U riječima se često pojavljuju nagomilani suglasnici, skupine neobične u većim evropskim jezicima, čak i riječi bez

²⁰ Primjere navodimo prema tekstu priče objavljenom u knjizi. Navodimo ih bez izmjena, zadržavajući nedosljednosti u upotrebi interpunkcijskih znakova, kurziva i sl. Verzija objavljena na autorovoj internetskoj stranici donekle je uređenija, a postoje i manje razlike u tekstu rječnika. Tako je, naprimjer, uz natuknicu *afa* navedeno: “broj: jedan. U pustinji Tufabe broji se samo do tri: *afa, hubu, enje, b’gigi* – jedan, dva, tri, puno” – izostavljena je riječ *ufu* za značenje ‘mnogo’ (usp. <https://www.nenadvelickovic.ba/2019/07/21/sedam-dana-u-pustinji-tufabe/>, posjećeno 5. 3. 2022).

samoglasnika. Takvi slogovi mogu prosječnom čitaocu uvjerljivo dočaravati egzotični afrički jezik. S druge strane, nema sumnje da su autoru kao izvor inspiracije poslužile onomatopeje (*tsts* ukazuje na klik koji se koristi za negaciju; *njenje*), uzvici (*oho, oho-ho, pljefe*) ili žargon njegova maternjeg jezika (*ožeže, mufu, fufifi*).

5.4.4. Autor se vješto služi umjetnim jezikom da dočara kulturu, mentalitet i *pogled na svijet* naroda koji se njim služi. To zorno ilustrira napomena o *suši* uz definiciju riječi *žnjofu*. Raznolikost leksike kojom se označavaju pojave veoma važne za govornike, kao što je u ovoj priči *puštanje vjetrova*, oslanja se na mit o mnogobrojnim eskimskim riječima za snijeg (usp. Bulić 2020) i, vjerovatno zbog velike poznatosti tog mita, efektno je sredstvo u izgradnji svijeta djela. Usp.:

“Za tu, kod nas ozloglašenu i društveno prezrenu tjelesnu aktivnost, ovi ljudi imaju desetine naziva. U svojoj knjizi ‘Fiktivna sinonimija’ lingvistica Truda Gepupst ukazuje na tvorbeni model koji naziva prefiksiranje glagolskog kori-jena. Od **pfugege** (puštati vjetar) tako su nastali:

ž’njofu-pfugege (mokri vjetar. *Ž’njofu-pfugege* treba razlikovati od **njenjegege**, što se može prevesti kao *monsun*, ili *vjetar iz močvare*.)

v’fefe-pfugege (Preveli bismo kao *let leptira*.)

Bibinga-pfugege (Bibinga je bog, Bibinga-pfugege prevodimo kao *božanska grmljavina*.)

Iz preko pedeset naziva izdvojimo još samo neke: **ljelje-pfugege**, (*uzdah umiru-ćeg slona*), **frfr-pfugege** (slobodan prijevod: *Pjesma cvrčka iz čvora crne mrče*). Naravno, komparacija se i ovdje postiže produžavanjem vokala. **Kumba-pfugegeeee** je *dugi poglavin vjetar*, a **hehe-kumba-ž’njofu-pfugege** bio bi mali poglavin mokri vjetar.” (str. 57–58)

Nakon uvida u strukturu umjetnih jezika predstavljenih u *Utopisu*, možemo zaključiti da je jezik upotrebljiv samo za potrebe priče, ali da je u okviru priče veoma efektno sredstvo u formiranju i prenošenju ideje priče.

6. Na osnovu prethodnog izlaganja možemo zaključiti da se umjetni jezici u Bosni i Hercegovini i stvaraju i komentiraju bar od 19. stoljeća. Materijal do koga nas je dovelo istraživanje pokazao se kao zanimljiv i s teorijskog i s historijskog stajališta, a i sa stajališta jezičke strukture.

U uvodnom dijelu rada pokazali smo neke od ranih komentara umjetnih jezika zabilježenih u bosanskohercegovačkoj štampi iz 19. stoljeća. Potom smo

predstavili neke pojave prisutne u igrama, književnosti ili popularnoj muzici i koje unekoliko podsjećaju na umjetne jezike. Takve pojave potiču na preispitivanje sadržaja i opsega pojma umjetnog jezika i predstavljaju izazov za teoriju. Zaključili smo da se različite *ad hoc* konstruirane rečenice koje predstavljaju aktiviranje ludičke funkcije prirodnog jezika ne mogu smatrati primjerima upotrebe umjetnog jezika. One su, naravno, vrijedne bilježenja i ispitivanja jer predstavljaju materijal zanimljiv za teoriju jezika, stilistiku, literarnu pragmatiku ili nauku o književnosti.

U središnjem dijelu rada predstavili smo pet idioma nastalih u Bosni i Hercegovini za koje smo ustvrdili da predstavljaju prave umjetne jezike. To su *banjački* (*banalački*, *dunđerski*) *idiom*, dva jezika koja je osmislio dr. Pavle Mitrović – *internasional* i *međunarodni jezik* bez posebnog imena, potom *šifrant*, koji je osmislio Mustafa Mulalić, te jezik stanovnika fiksijske pustinje Tufabe iz priče *U pustinji Tufabe: Utopis iz prijestonice afričke nezavisne republike N'Tumbe* Nenada Veličkovića. Iako ih je samo pet, veoma su raznovrsni po porijeklu, strukturi i prvobitnoj namjeni. *Banjački idiom* razvio se među zidarima iz Osata (Srebrenica), koji su se njim koristili u međusobnoj komunikaciji kao svojim tajnim jezikom za vrijeme boravka među strancima. Jezici dr. Pavla Mitrovića i Mulalićev *šifrant* nastali su s idejom da doprinesu međunarodnom komuniciranju kao konstruirani pomoćni jezici. Mitrovićevi su jezici *a posteriori*, s leksikom zasnovanom na internacionalizmima raširenim u savremenim prirodnim jezicima, dok je *šifrant* tipičan jezik *a priori*, s unaprijed osmišljenim sistemom označavanja koji se ne zasniva na prirodnim jezicima. Jezik iz Veličkovićeve priče ima ulogu samo unutar svijeta priče i razvijen je u mjeri u kojoj je koristan za priču. Nadamo se da će ovaj rad doprinijeti vidljivosti umjetnih jezika nastalih u Bosni i Hercegovini i potaknuti dalja istraživanja umjetnih jezika.

IZVORI I LITERATURA

- Anonim (1955), “Banjački govor na području Srebrenice”, *Bilten Instituta za proučavanje folkloru Sarajevo* 3, Sarajevo, 85-96.
- Bartlett, Paul O. (2006), “Artificial Languages”, in: Keith Brown (ed.), *Encyclopedia of Language and Linguistics*, 2nd edn., Elsevier, Amsterdam, 488-490.
- Bulić, Halid (2020), “Eskimi i njihovi nazivi za snijeg”, *Lingvazin VIII/1*, decembar 2020, Tuzla, 16-18.
- Davis, Ernest (2012), “Review of *From Elvish to Klingon: Exploring Invented Languages*, ed. Michael Adams”, *Mythprint* 49/1, <https://cs.nyu.edu/~davis/papers/Adams.pdf>, posjećeno 26. 9. 2021.

- Dizdar, Mak (1980), *Kameni spavač*, Svjetlost, Sarajevo.
- Fitzgerald, Colleen M., Joshua D. Hinson (2016), "Collecting Texts in Endangered Languages: The Chickasaw Narrative Bootcamp", *Language Documentation & Conservation* 10, 522-523.
- Gjivoje, Marinko (1979), "Jugoslava kontribuo al interlingvistiko", u: Detlev Blanke, ur., *Esperanto La internacia Lingvo: Sciencaj Aspektoj*, Kulturligo de GDR, Centra Laborrondo Esperanto, Berlin, 79-89.
- Grđić-Bjelokosić, Luka (1900), "Banalački (radnički, dunderski) jezik", *Glasnik Zemaljskog muzeja* XII, Sarajevo, 587-591.
- Haspelmath, Martin, Susanne Maria Michaelis (2014), "Annotated corpora of small languages as refereed publications: a vision", *Diversity Linguistics Comment: Language structures throughout the world*, 11. 3. 2014, <https://dlc.hypotheses.org/691>.
- Ibrišimović, Nedžad (2004), "Naopak čovjek", u: *Nakaza i vila: Sedamdeset sedam priča*, Civitas, Sarajevo, 39-40.
- Informacijny portal međuslovjanskogo jezika / Portal concerning the InterSlavic language* <http://interslavic-language.org/>.
- "Književne i kulturne bilješke" (1887), *Bosanska vila*, 1. 10. 1887.
- Kristal, Dejvid (1995), *Kembrička enciklopedija jezika*, Nolit, Beograd.
- Loglan.org*, <http://www.loglan.org/>.
- Maretić, Tomo (1892), "Misli o umjetnom svjetskom jeziku", *Rad JAZU, Razredi filološko-historički i filozofičko-juridički* CVIII, Zagreb, 182-208.
- Meyer, Anna-Maria (2014), *Wiederbelebung einer Utopie: Probleme und Perspektiven slavischer Plansprachen im Zeitalter des Internets*, University of Bamberg Press, Bamberg.
- Milićević, Milan Đ. (1876), *Kneževina Srbija*, knjiga 1, Državna štamparija, Beograd.
- Mitrović, Pavle (1935), "*Internasional*": *Pomoćni jezik – Langue auxiliaire*, autorsko izdanje, Sarajevo.
- Mitrović, Pavle (1957), *Gramatika međunarodnog jezika (projekt među-sistemske gramatike pomoćnih jezika)*, Veselin Masleša, Sarajevo.
- Mitrović, Pavle (1957a), *Teorija internacionalnog jezika (pokušaj komparativne interlingvistike)*, Veselin Masleša, Sarajevo.
- Mulalić, Mustafa (s. a.), *Šifrant*, mašinopis, neobjavljeno.
- Multilingual Mutterings: The pages of Jan van Steenbergen*, <http://steen.free.fr/>.
- Nezirović, Muhamed (1989), "Doktor Pavle Mitrović, tvorac jedinog umjetnog internacionalnog jezika među Južnim Slavenima", *Radio Sarajevo – Treći program* 63–64, Sarajevo, 532-543.
- "O volapiku" (1887), *Sarajevski list*, 15. 5. 1887.
- "Ocjene i prikazi: Istorijska Pedagogika za učitelje i učiteljice srpskih narodnih škola; napisao Petar Despotović, upravitelj učiteljske škole; izdanje dvorske

- knjižarnice Mite Stajića, u Beogradu; str. I–XIII. i 1–471, cena ? (Nastavak)” (1903), *Bosanska vila*, 15. 2. 1903, str. 56-58.
- Pavlović, Radomir (2019), *Banjački rječnik*, Arheološki muzej “Rimski municipium”, Srebrenica.
- Salihaga (1891), “Čuvajmo materinski jezik”, *Bošnjak* 5, 30. 7. 1891, str. 1.
- Skok, Petar (1971), *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, knjiga I, A–J*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb.
- Slovio.com*, <http://slovio.com/>.
- Trask, Robert Lawrence (2005), *Temeljni lingvistički pojmovi*, preveo s engleskog Benedikt Perak, Školska knjiga, Zagreb.
- Trojanović, Sima (1925–1926), “Prilog tajnim jezicima (Iz mojih zabeležaka)”, *Južno-slovenski filolog* 5, Beograd, 222-226.
- Veličković, Nenad (2003), “U pustinji Tufabe: Utopis iz prijestonice afričke nezavisne republike N’Tumbe”, u: *Izdržite još malo, nećete još dugo*, Omnibus, Sarajevo, 51-84.
- “Volapik u Ingleskoj” (1888), *Sarajevski list*, 8. 6. 1888.
- Zovkova, Milena (1890), “O nemuštem i kozarskom jeziku”, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Sarajevo, 1. 4. 1890, 236-237.

ARTIFICIAL LANGUAGES IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary

From the 19th century until present, several artificial languages have emerged in Bosnia and Herzegovina, and several theoretical and historical reviews of artificial languages have been written. However, neither these artificial languages nor scholarship about them are very well-known to modern linguistics. In this paper, the author presents the artificial languages created in Bosnia and Herzegovina, bearing in mind the theoretical problems (distinguishing artificial language from the ludic use of natural language), the historical circumstances, the intended purpose of individual languages, and their structure. The research has led to five different codes that can be considered artificial languages. These are the *Banjak language*, the *Internasional*, the *International language* (without a more precise name), the *Šifranto*, and the language(s) of the inhabitants of the fictional Tufabe desert from the short story *U pustinja Tufabe: Utopis iz prijestonice afričke nezavisne republike N'Tumbe* ("In the Tufabe desert: Utopian Travelogue From the Capital of the African Independent Republic N'Tumbe") by Nenad Veličković. These languages are very different from each other. The *Banjak language* is a secret language used by construction workers from Osat (Srebrenica, BiH) in communication so that foreigners would not understand them. The lexis of this language/code is of a different origin, mostly adapted from Albanian. Inflection, derivation, syntax and phonetics are the same as in Bosnian. Pavle Mitrović, Ph.D., was a great enthusiast of the idea of an international auxiliary language, so he conceived two languages himself – first the *Internasional* (1935) and then the *International language* (1957), which he did not give a special name to. They are typical *a posteriori* languages, with simple grammars and vocabularies based on internationalisms, mostly of Latin origin. The *Šifranto* language, created by Mustafa Mulalić, is also conceived as a possible international auxiliary language. It is based on the labelling of terms with predictable combinations of Arabic numerals, and the symbolization is entirely conceived in advance, so it is a typical *a priori* language. The language of the story *U pustinja Tufabe: Utopis iz prijestonice afričke nezavisne republike N'Tumbe* by Nenad Veličković was developed for the usage in the story and only to the extent that the idea of the story needed.

Key words: *artificial language, auxiliary language, international language, Šifranto, interlinguistics*

Azra HODŽIĆ-ČAVKIĆ

GLAGOLSKA VALENCIJA U IDIOMSKIM SKUPINAMA¹

KLJUČNE RIJEČI: *Tesnière*, valencija, glagolska valencija, sintaksička “neispravnost”, idiomsko okruženje, idiomске skupine

Glagol u dependencijalnom modelu zauzima centralno mjesto te se takvim modelom zastupa teza o verbocentričnosti jezika. Prema dependencijalnoj gramatici svaki glagol ima određeni broj mjesta koja može otvoriti i ukupan broj aktanata jednog glagola čini ukupnu valenciju određenog glagola. Prema toj podjeli postoje aivalentni, monovalentni, divalentni i trivalentni glagoli. I sam *Tesnière* konstatira kako valencija jednog glagola nije statična već, naprotiv, dinamična kategorija. U tom kontekstu važno je istražiti mogućnosti promjene glagolske valencije u idiomskom okruženju. To je naročito važno s obzirom na činjenicu da postoji dobar broj primjera u kojima se može detektirati sintaksička “neispravnost”. Ta “neispravnost” svjedoči o dinamizmu valencije općenito jer se promjenom stalno učvršćuje pozicija određenog člana u mentalnom leksikonu. Bez obzira na verbocentričnost bosanskog jezika glagoli kroz promjenu valencije i dalje jačaju svoju poziciju i unutar idiomskog okruženja, koje, istina, ima svoje vlastite zakonitosti.

1. GLAGOLSKA VALENCIJA

Sve savremene gramatičke teorije rečenicu ne razumijevaju kao arbitran niz riječi već kao niz riječi koji je uređen strogim pravilima jezika. Takva je i *Gramatika bosanskoga jezika* iz 2000. godine, koja prihvata dependencijalni model jezika općenito zasnovan na pojmu valencije kombinirajući i tradicionalni gramatički model.

¹ Rad je proizašao s izlaganja na okruglom stolu *Šezdeset godina Osnova strukturalne sintakse Luciena Tesnière* koji je organizirao Odsjek za bosanski, hrvatski i srpski jezik Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu pod voditeljstvom Halida Bulića.

Pojmom valencije prije Tesnière a bavili su se i de Groot (1949) i Bühler (1934).² Osnovna razlika između različitih gramatičkih teorija tzv. konstituentne analize i dependencijalnog modela gramatike leži u posmatranju pozicije glagola. Glagol u dependencijalnom modelu zauzima centralno mjesto. To se praktično pokazuje i prostornim predstavljanjem rečenice budući da se glagolom u predikatskoj funkciji započinje svako rečenično stablo. Glagol u predikatskoj funkciji smatra se generičkim centrom rečenice, regensom rečenice – koji upravlja odnosima unutar nje same.

Pojam *valencije*, dakle, javio se u okrilju tzv. dependencijalne gramatike, koja u žižu svojih ispitivanja stavlja odnose zavisnosti zasnovane na binarizmu u jeziku. Ukratko, svaki glagol ima određeni broj mjesta. Broj tzv. aktanata jednog glagola čini ukupnu valenciju tog glagola. Prema tome, postoje avalentni glagoli – oni ne otvaraju mjesto niti jednom aktantu, zatim monovalentni glagoli – glagoli koji otvaraju mjesto samo subjektu, divalentni glagoli – koji otvaraju mjesto subjektu i bližem objektu i trivalentni glagoli – koji otvaraju mjesto (subjektu, bližem objektu) i daljem objektu (u dativu, prema najranijim tumačenjima dependencijalne gramatike) (Tesnière 2015).

S druge strane, Tanović (2000: 17) spominje pojam valencije i u idiomskom okruženju – uvođenjem pojmova jednovalentnih (*ustati na lijevu nogu, izaći na pravi put, okrenuti list* i sl.) i dvovalentnih veza među komponentama (*ko vući koga za jezik* i sl.). Drugim riječima, na planu jedinstvenosti strukture idiomskih skupina³ valencija se razumijeva kao i na planu drugih spojeva riječi, ali treba reći da se valencija određuje u odnosu na značenjsku dominantu, a ne u odnosu na morfo-sintaksički profil riječi,⁴ što znači da u idiomskom okruženju treba očekivati korekciju gramatičkog ponašanja glagola.⁵

² Važno je napomenuti da je značajan broj leksikografskih radova doprinio popularizaciji valencije. Možda je u tome i razlog zbog kojeg se ovaj fenomen često smješta u čisti strukturalizam. Usp. npr. Helbig – Schenkel 1969; Engel – Schumacher 1976.

³ U ovom radu idiomskim skupinama smatraju se intrinzično kreativne višekomponente jedinice jezika s globaliziranim značenjem usmjerenim ka sekundarnoj nominaciji. One se terminološki mogu razumjeti onako kako se u mnogobrojnoj frazeološkoj literaturi u bosnistici razumijevaju termini okupljeni oko riječi *phras* ili *idioma*.

⁴ Treba reći da se Tanović u *Frazeologiji* (2000) dalje ne bavi pojmovima proizašlih iz *valencije*. Iz gorespomenutog može slijediti da ne postoje trovalentne veze u idiomskom okruženju i da se valencija razumijeva iz perspektive leksičke “otvorenosti” idiomskih skupina, tj. da se jednovalentnom vezom smatraju sve strukture bez otvorenih leksičkih elemenata i da se dvovalentnom vezom smatraju strukture koje Corpas Pastor (2021) naziva konstrukcionim idiomima.

⁵ Tanović (2000: 68) također spominje datu pojavu ukazavši na činjenicu da se u neidiomskom okruženju navedene veze smatraju neispravnim.

Budući da je od Tesnièreove knjige *Elements de syntaxe structurale* prošlo više od 70 godina (prvo izdanje 1969. godine), mnoga su lingvistička istraživanja redefinirala i dopunila Tesnièreovo učenje o dependencijalnosti. Pokazalo se da se o trećem aktantu ne može govoriti u kontekstu samo jednog padeža (dativa), kao i to da postoji cijela klasa adverbijala koji se ne mogu definirati kao dodaci.⁶ Međutim, i sam Tesnière ne posmatra valenciju kao statičnu osobinu. On navodi mogućnost promjene glagolske valencije u smislu širenja ili sužavanja, povezujući je s “intelektualnim razvojem čovječanstva”.⁷ Tesnière (2015: 261) napominje da postoji i posebna vrsta promjene koja se odvija u klasi glagola s istim značenjem ali različitom argumentskom strukturom – nazivajući je *semantičkom korespondencijom*.⁸

Budući da je jezik sklon promjenama, jedan od rukavaca u kojima može razvoj jezika djelovati jeste i promjena glagolske valencije. Ta promjena može podrazumijevati promjenu vrste aktanta (*pomoći nekoga – pomoći nekome* (Samardžija 1994: 51) ili *ogladniti nekoga* u značenju *izgladniti nekoga* (Batišić 1978: 64)), a može biti i drugačija: potpuna promjena glagolske prirode iz prijelaznih u neprijelazne glagole, i obrnuto. Tesnière (2015: 273) ovu promjenu naziva nultom promjenom.⁹

Promjena glagolske valencije nije prisutna samo u neidiomskom okruženju. Idiomsko okruženje itekako može doprinijeti promjeni valencijskih mogućnosti glagola. Tu osobinu uviđa i Tanović (2000: 68), ali napominje da se u tome ogleda idiosinkratičnost idiomskih skupina. Samardžija (2003: 37) konstatira da je “[v]alentnost [je] promjenljiva veličina na koju može, ali ne mora utjecati promjena značenja” te se postavlja pitanje u čemu se ogleda

⁶ O tome v. npr. Palić (2011a; 2011b) te Bulić (2011).

⁷ “The growing complexity of the verbal actant system has every chance of being a function of the progress of the human mind, which gives rise to more and more complex agentive systems” (Tesnière 2015: 259). I ovime potvrđuje da *stalnost na tom svijetu samo mijena jest* (Heraklit, Preradović). Usp. i “Jedino neprekidno trajanje bila je promjenjivost” (Herbert 2019: 139).

⁸ Ona podrazumijeva da se glagol s dva aktanta može proširiti na tri aktanta ili svesti na jedan aktant. Operacija koja povećava broj aktanata za jednog predstavlja ono što je poznato kao *uzročna dijateza*, poznata njemačkim gramatičarima i kao *faktivna dijateza*. Inverzno djelovanje, koje smanjuje broj aktanata za jedan, čini ono što zovemo *recesivnom dijatezom* (Tesnière 2015: 261).

⁹ “Instead of being marked by an analytic or synthetic process, new valency can also be non-marked, which means, to use correct grammatical terminology, that the marker of new valency is zero (isticanje A. H. Č.)” Tesnière (2015: 261).

idiosinkratičnost¹⁰ idiomskih skupina u kojima je vidljiva promjena valencije u odnosu na glagole van idiomskog okruženja.

2. PROMJENA VALENCIJE GLAGOLA U IDIOMSKOM OKRUŽENJU

U korpusu¹¹ kojim smo se bavili zabilježili smo činjenicu da prijelazni glagoli gube dio svojih morfo-sintaksičkih osobenosti. To se ponajprije ogleda u nemogućnosti glagola da se pasivizira budući da uloga pacijensa ostaje izostavljena iz stvarne argumentske strukture glagola.

Prva vrsta korekcije gramatičkog ponašanja glagola odnosi se na verbalne idiomске skupine s tautološkim¹² značenjem iz našeg korpusa. Gramatički profil ovih idiomskih skupina organiziran je oko glagola i bližeg objekta, koji zapravo predstavlja sadržaj apstrahiran iz korijenskog morfema glagola te predstavlja njegovu istokorijensku inačicu. Usp.:

Idiomaska skupina	Primjer iz korpusa
<i>vjekovati vijek</i>	Među uglednim porodicama kasabe P. svoj vijek je vjekovao Hakija-beg Š. (SHU, 85)
<i>znati znanje</i>	Ne tvrdim, nemojte me pogrešno shvatiti, da će sve hodže u Džennet, da sve hodže znaju znanje ili nešto tome slično, nego samo da su to <i>summa summarum</i> najbolji ljudi za popiti kahvu i razmijeniti poglede. (SKK, 61))
<i>muku mučiti</i>	Ti svlakovi sa Šuge odoše u sihire, po narodu, i obradova im se tog jutra, koliko i zlatu, Zaimova žena koja je vazdan muku mučila da nađe svlakove i glave od zemljanih paščadi što i danas koštaju, jer biva tako da ružan neko pogleda kroz njih, triput, u neko lijepo lice, pa da se ta osoba, lijepa, zaljubi u ružnoću nečiju, da pamet pošteti od ljubavi, te se pita i staro i mlado gdje mu oči bijahu. (EHE, 115)

¹⁰ Ovdje ponajprije mislimo na tautološke verbalne idiomске skupine budući da sama tautologija uvjetovana principima logičke operacije suda bez kraja. Tautologija se u idiomskim skupinama realizira pod utjecajem konceptualne metafore VIŠE SADRŽAJA JE POŽELJNO (tj. VIŠE JE BOLJE).

¹¹ Korpus čine odabrani književni tekstovi čiji se popis nalazi na kraju rada. Izuzetak čine neke idiomске skupine preuzete iz Škaljićevog te iz Mušovićevog rječnika radi obuhvatnosti ilustracije ponašanja glagola u idiomskom okruženju.

¹² Tautološke konstrukcije svojstvene su svim idiomskim skupinama: adverbijalnim (*do dana današnjeg*), adjektivnim (*go golcat*) i supstantivnim (*futane futni, jado jadni, katile katilski*).

	Usput sam čuo neku udovicu, kojoj ni krov ljudski ne osta čitav od ovog kijameta, kako plače i ponavlja, a ne vidi mene iza taraba: E moj Meho, ovol'ku djecu izrodi, pa se izmače da ja muku mučim . Kamo da je mene crna zemlja uzela, barem bi imali baba da im zaradi i donese – petoro maksuma što izbrojah. (SHU, 47)
<i>(ne) brinuti brige</i>	Usput poslah Padišahu izvještaj da se Crna Gora osilila, ali neka o njoj brige ne brine jer je, već dok čita ovaj izvještaj, sve u najboljem mogućem redu. (EUKB, 234)
<i>brinuti tuđu brigu</i>	Svi su brinuli tuđu brigu i pretresali tuđe postelje. (EHA, 37) Komšija Vuta, stajao ispred svog striptiz bara – kao i svi u našoj Eroziji brinuo je tuđu brigu . (EHA, 82-83) Bilo kako bilo, poštovao se komšijski hak i nije da se nije nalazilo onih “koji su tuđu brigu brinuli ”. (SHU, 83)
<i>deverati dever</i>	Zajedno smo kuću kućili i dever deverali . (AMS, 127)

Uz glagole *mučiti* (RBJ 2010: 678), *znati* (RBJ 2010: 1528) stoji oznaka za dopunu u besprijedložnom akuzativu, što ih čini pravim prijelaznim glagolima te ne čudi što takvu osobinu pokazuju i u idiomskom okruženju. S druge strane, uz glagole *vjekovati* (RBJ 2010: 1441), *brinuti* (RBJ 2010: 91), *deverati* (RBJ 2010: 177) stoji oznaka nulte padežne dopune – \emptyset , što znači da oni ne uključuju dopunu ili da se mogu upotrebljavati i bez dopune.

Ono što se u našim verbalnim idiomskim skupinama pojavljuje (*znanje, muka, briga, vijek*)¹³ u gramatici se u jednom broju radova naziva *unutrašnjim ili tautološkim objektom*¹⁴ (npr. Brabec – Hraste – Živković 1968). Unutrašnji objekt podrazumijeva neočekivano imenovanje unutrašnjeg sadržaja i jedna od njegovih odlika upravo jeste ograničenost broja leksema koji se javlja uz njih.¹⁵ “Unutrašnji objekti, tvrde neki autori (Nakajima 2006, v. autore navedene u Baron 1971), često znače rezultate radnje izrečene glagolom ili su, kako tvrdi Diane Massam (1990) pacijensi koji su pretrpjeli promjenu stanja od nepostojanja do postojanja te su ti pacijensi i sam događaj koji izriče glagol” (Birtić – Matas Ivanković 2010: 38). Konačno, i Tesnière u svojoj *Strukturalnoj sintaksi* navodi

¹³ U bosanskom se jeziku besprijedložnim akuzativom može označiti funkcija bližeg objekta te funkcija adverbijala (vremena, kvantitete i kvalitete).

¹⁴ U stranoj su literaturi poznati i pod nazivom *srodni objekti* (*cognate objects*, Baron 1971, Jones 1988, Felser – Wanner 2001).

¹⁵ U idiomskom okruženju ta je raznolikost svedena na korijenski morfem glagola, tj. ako vanidiomsko okruženje i dopušta kombiniranje različitih leksema uz ovakve glagole, u idiomskom okruženju ne dopušta se nešto takvo.

da je zabilježena upotreba glagola s jednim aktantom u konstrukcijama s dva aktantima kada se drugi aktant, umjesto da se poziva na pojam izvan procesa, jednostavno odnosi na sadržaj procesa, kao u primjeru koji navodi Tesnière (*Sleep your sleep, you in high places!*). I Tesnière navedeni akuzativ naziva *akuzativom unutrašnjeg objekta*.¹⁶ Međutim, napominje da je neophodno priznati da je ovakva mogućnost jednovalentnih glagola samo formalna (sintaksička), a da se navedeni glagoli ne mogu smatrati divalentnim u semantičkom smislu. Njihovu divalenciju Tesnière (2015: 274) naziva prividnom.¹⁷

Strana literatura bilježi i obaveznu upotrebu dodatne kvalifikacije ili dodatne određenosti unutrašnjih objekata (Jepersen 1954, Baron 1971, Felser – Wanner 2001, prema Birtić – Matas Ivanković 2010: 38) (npr. *živim svoj / divlji / pustinjski život*).¹⁸ Dodatna kvalifikacija se u ekscerpiranim primjerima javlja u idiomskoj skupini *brinuti tuđu brigu*. Međutim, treba strogo povesti računa o činjenici da se radi o dvjema idiomskim skupinama ukoliko je unutar ove jedinstvene strukture prisutna dodatna kvalifikacija ili ne. Naime, Mušović (2018: 74)¹⁹ za idiomsku skupinu *brinuti tuđu brigu* bilježi značenje “miješati se u **tuđe** (isticanje A. H. Č.) poslove”, a za *brinuti brigu* značenje “brinuti, sjekirati (sic!) se, mariti”. Iz datog odnosa slijedi da za pojavljivanje unutrašnjih objekata unutar idiomskog okruženja glagolu nije potrebna dodatna kvalifikacija. Iz odnosa idiomske skupine *brinuti tuđu brigu* i njenog neekspresivnog ekvivalenta “miješati se u tuđe poslove” vidimo da je njena značenjska orijentiranost usmjerena prema netransponiranom značenju istog pridjeva iz ekvivalenta.²⁰ Ne smije se pak zaboraviti na inherentnu kreativnost

¹⁶ Gramatička literatura na ovim prostorima problematizira pitanje akuzativnih unutrašnjih dopuna neprijelaznih glagola razlikujući ih od objekata koji se pojavljuju uz glagole sporta (*trčati, skakati* i sl.) (Birtić – Matas Ivanković 2010).

¹⁷ “Finally, it can occur that verbs with one actant are constructed with two actants when the second actant, instead of referring to a notion outside of the process, refers simply to the content of the process: Fr. *vivre sa vie* ‘live one’s own life’, *Dormez votre sommeil, grands de la terre!* ‘Sleep your sleep, you in high places!’ (Bossuet), Gr. *hodòn iénai makrán* ‘travel a long route’, Lat. *tutiorum vivere vitam* ‘live a life more secure’, Ger. *seinen Weg gehen* ‘go one’s way’. In such cases, the accusative used in languages with case is called the accusative of the internal object. It is necessary to acknowledge that monovalent verbs treated in this manner do not cease to be semantically monovalent, despite their apparent divalency” (Tesnière 2015: 274).

¹⁸ Birtić – Matas Ivanković (2010: 38) također navode da neki od spomenutih autora ovu osobinu smatraju svojstvom koje razlikuje unutrašnje objekte neprijelaznih glagola od pravih objekata prijelaznih glagola.

¹⁹ I drugi rječnici s frazeološkom građom.

²⁰ To je važno za distinkciju značenjski transparentnih od netransparentnih idiomskih skupina.

idiomskih skupina koja se može odraziti modifikacijom pomoću elementa dodatne kvalifikacije. Takvo što nalazimo u ovdje problematiziranoj idiomskoj skupini *deverati deverima*, koja se modificira prema potrebama diskursa u *deverati dunjalučkim deverima*. One se razumijevaju kao okazionalizmi i vrlo često kao pokazatelji autentičnosti određenog autora.

Treba imati na umu i to da se unutrašnjim objektima ne nazivaju samo istokorijenske akuzativne imenice uz određeni glagol²¹ već se i istokorijenski instrumentali imenica uz odgovarajući glagol također smatraju unutrašnjim objektima (npr. *živjeti svojim životom*) (prema Perletsvaig 1999).²² U našem korpusu javljaju se sljedeći primjeri.

Idiomska skupina	Primjer iz korpusa
<i>zadeverati deverima</i>	Gdje su sada vaši pradjedovi što su i Fatihu znali zube pokazati i u debele ga brige i belaje baciti, zadeverati ga dunjalučkim deverima da mu ovosvjetski nisu ni na kraj pameti bili, da vide šta su im djeca izrodila i u kakvu su se kukavnu skupinu I ljudsku oljupinu pretvorila. (EUKB, 169)
<i>ibretom se ibretiti</i>	Kad to vidje Hašim čelebija, ibretom se momak ibretio . (ŠAT, 338)
<i>čudom se načuditi</i> ²³	Čudom se ne mogu načuditi dalekovidosti i mudrosti bivšeg velikog vezira Ali-paše Hećim-oglua, Doktorovog sina. (EUKB, 59)

Glagol *zadeverati* ne pojavljuje se u *Rječniku bosanskoga jezika* (2010), *Rječniku bosanskog jezika* (2007) Čedića i dr., a ni u Jahićevom *Školskom rječniku bosanskog jezika* (1999). Uz glagole *deverati* (RBJ 2010: 177), *ibretiti se* (RBJ 2010: 377) i *načuditi se* (RBJ 2010: 690) stoje oznake nulte padežne dopune; uz glagol *čuditi se* (RBJ 2010: 144) stoji oznaka za povratne glagole. I ova tri primjera pokazuju odlike unutrašnjih objekata budući da su ograničeni zbog tautologije tek na jedan leksički korijen, ali ni uz njih, kao i u slučaju drugih idiomskih skupina, nije uvjet pojavljivanje dodatne kvalifikacije.

²¹ Bez obzira na to da li je prijelazni (*mučiti*, npr.) ili neprijelazni (*vjekovati*, npr.).

²² Idiomskom skupinom *dever deverati* bavile su se s tvorbenog aspekta i Šehović – Haverić (2017). “Ponavljjanje iste osnove u glagolskom predikatu i objektu naziva se *figura etymologica* (Škreb – Stamać 1986: 248), a ona je zastupljena u frazemama *dever deverati*, *ibretom se ibretiti*, sa glagolom u infinitivu, neličnom obliku, koji samostalno ne može vršiti funkciju predikata” (2017: 56).

²³ Radovi bilježe i *čudom se čuditi* (usp. Filaković 2008: 42).

Obje inačice unutrašnjih objekata koji se pojavljuju na strukturalnom planu idiomskih skupina s tautološkim značenjem iskazane su konceptualnom metaforom GLAGOL JE IMENICA. Naime, radi se o modelu prema kojem se temporalne relacije – glagoli – koji se u kognitivnoj gramatici definiraju kroz aspekt [PROCESA], percipiraju kroz nominalne profile – imenice – koje se u kognitivnoj gramatici razumijevaju kao [STVARI], što znači da se uklapaju u šire sheme VRIJEME JE PROSTOR i APSTRAKTNO JE KONKRETNO. Dakle, glagoli, koji imaju pozitivan vremenski profil (Belaj – Tanacković Faletar 2014: 95) okarakteriziran dinamičnošću, polariziraju se kao apstrakt(nij)i izvori koji se kroz model konceptualne metafore povezuju s “homogeni(ji)m” entitetima odnosno opredmećenjem, čija je najistaknutija osobina statičnost i tzv. konceptualna autonomnost (Belaj – Tanacković Faletar 2014: 60). Budući da je, s tvorbenog aspekta gledano, imenska komponenta organizirana kao dio glagola, aktivna je i shema DIO JE CJELINA, što pokazuje višestruko važan doprinos metonimijskog principa u formiranju verbalnih idiomskih skupina s tautološkim značenjem.

S obzirom na rečeno, formalna promjena u argumentskoj strukturi glagola kod tautoloških verbalnih idiomskih skupina vrlo vjerovatno ima veze s pragmatičkim potrebama izricanja tzv. suda bez kraja²⁴ – kao i u neidiomskom okruženju. Ona se ovdje također ostvaruje na morfemskom nivou, gdje je ponavljanje smisla omogućeno ponavljanjem tvorbenog morfema iz glagola, što znači da će se sve tautološke verbalne idiomске skupine koje se u budućnosti budu pojavljivale u frazikonu smatrati također primjerima formalne promjene argumentске strukture glagola. To se očituje u nemogućnosti da takvi glagoli prođu preobrazbu pasivizacije. Usporedimo sintaksička ponašanja prijelaznih glagola u idiomskom okruženju kod idiomskih skupina koje se mogu pasivizirati, zatim sintaksička ponašanja prijelaznih glagola u idiomskom okruženju kod idiomskih skupina koje se ne mogu pasivizirati zbog tautologije i pravih prijelaznih glagola²⁵ van idiomskog okruženja te promjene u njihovim pacijensima.²⁶

²⁴ Tautološke ili reduplicirane strukture inherentne su mnogim jezicima. O tome v. npr. Mel'čuk 2021, Janda – Kopotev – Nessel 2020, Forza 2011, Botha 1988 itd.

²⁵ Neki prijelazni glagoli ne tvore glagolski pridjev trpni. Takav je slučaj s glagolima *imati*, *nemati*, *boljeti* itd.

²⁶ Kod sportskih glagola pak treba zamijetiti sve češću mogućnost pasivizacije, što znači da se pozicija unutrašnjeg objekta kod njih sve više učvršćuje u savremenom jeziku. (Usp. Birtić – Matas Ivanković 2010: 46-47).

Pasivizacija VIS ²⁷ s prijelaznim glagolom	Pasivizacija VTIS ²⁸ s prijelaznim glagolom	Pasivizacija prijelaznog glagola
Riječ je pogažena. ²⁹	*Znanje je znano.	Prozor je očišćen.
Zajednički jezik nije nađen. ³⁰	*Muka je mučena.	Zgrada je srušena.
Pamet je popijena. ³¹	*Dever je deveran.	Knjiga je pročitana.
Dlaka u jajetu je tražena. ³²	*Briga je brinuta.	Ispit je položen.
Pamet je razvučena. ³³	*Vijek je vjekovan.	Rad je napisan.
Crta je povučena. ³⁴	*Deverom je zadeveran.	Stolica je pomjerena.
Krv je popijena. ³⁵	*Ibretom je ibrećen.	Ručak je pojeden.

U e-korpusu bosanskog jezika nije pronađena niti jedna potvrda za glagolske pridjeve trpne **deveran*³⁶, **ibrećen*, **brinut*, **čuđen*. U njemu su pak pronađene potvrde za glagolske pridjeve trpne *zadeveran*³⁷, *znano*³⁸ i *mučena*³⁹, ali nijedna potvrda ne nalazi se uz odgovarajuće imenice (*dever*, *znanje*, *muka*), što znači da e-korpus ne bilježi pasivizaciju datih idiomskih skupina.

Iz navedenog slijede najmanje četiri osobine analiziranih verbalnih idiomskih skupina.

1. Na planu jedinstvenosti strukture idiomskih skupina kao jedna od komponenata verbalnih idiomskih skupina tautološkog karaktera

²⁷ VIS je skraćena za verbalnu idiomsku skupinu.

²⁸ VTIS je skraćena za verbalnu tautološku idiomsku skupinu.

²⁹ https://www.slobodnaevropa.org/a/rudari_niksic_protest/1960863.html (posjeta 24. 11. 2022)

³⁰ <https://lat.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=193694> (posjeta 24. 11. 2022)

³¹ https://twitter.com/vestica_karaba/status/1379325913876344840 (posjeta 24. 11. 2022)

³² <https://iskrica.tportal.hr/weblogs/post.php?web=237&log=392022> (posjeta 24. 11. 2022)

³³ <https://ba.n1info.com/vijesti/a142936-gledao-sam-izvjestaj-o-eksperimentu-podjele-bih-nije-uspio/> (posjeta 24. 11. 2022)

³⁴ <http://www.most.ba/106/004.aspx> (posjeta 25. 11. 2022)

³⁵ https://m.facebook.com/mojbrod.info/posts/5209385912445558/?locale=ne_NP&_rdr (posjeta 25. 11. 2022)

³⁶ Pojavljuje se imenica *deveran*, a prema kontekstu može se zaključiti da se radi o hipokoristiku izvedenom analogijom prema stanovitaj sličnosti imenica *deran* i *dever*. Usp. http://www.ringeraja.ba/forum/m_268689/mpage_7/printable.htm (posjeta 24. 11. 2022)

³⁷ <https://www.clarin.si/noske/all.cgi/first?iquery=zadeveran&corpname=bswac&corpus-search-form=true> (posjeta 24. 11. 2022)

³⁸ <https://www.clarin.si/noske/all.cgi/first?iquery=znanje+je+znanje&corpname=bswac&corpus-search-form=true> (posjeta 24. 11. 2022)

³⁹ <https://www.clarin.si/noske/all.cgi/first?iquery=muka+je+mu%C4%8Dena&corpname=bswac&corpus-search-form=true> (posjeta 24. 11. 2022)

- može se pojaviti samo jedna imenica u besprijedložnom akuzativu ili instrumentalu i to isključivo ona koja je istokorijenska inačica glagola.
2. Verbalne tautološke idiomске skupine ne zahtijevaju pojavljivanje pridjevskih dopuna kao drugi unutrašnji objekti.
 3. Verbalne tautološke idiomске skupine ne mogu se pasivizirati zbog činjenice da je uloga pacijensa zapravo ukinuta iz stvarne argument-ske strukture prijelaznog glagola.
 4. U sastavu verbalnih tautoloških idiomskih skupina mogu se pojaviti i glagoli koji su i formalno i suštinski neprijelazni van idiomskog okruženja.

Drugu grupu idiomskih skupina čine glagoli s potpuno novom argumentskom strukturom. Ona je, strukturalno posmatrajući, grupa heterogenih idiomskih skupina,⁴⁰ ali budući da se radi o upadljivoj dominantnosti prisustva imenica u genitivu, treba reći da postoji mogućnost prema kojoj je pozicija genitiva u idiomskom okruženju metonimijski preuzela ulogu pacijensa koja je najčešće izražena besprijedložnim akuzativom. Slavenski i partitivni genitiv, koji se također mogu pojaviti kao padežni oblici s funkcijom bližeg objekta, pojavljuju se u vanidiomskom okruženju kao varijante objekta u besprijedložnom akuzativu, što znači da im pripada posebna obilježnost. U idiomskom okruženju ta se obilježnost mogla prenijeti na besprijedložni genitiv.

Idiomска skupina	Značenje iz rječnika	Primjer iz korpusa
<i>doći glave / džana</i>	stajati ga života; lišiti ga života (AMS, 196; 168)	Svi su mišljenja da si to iskoristio samo kao izgovor da Mostarcima dođeš glave . (EUKB, 325) Možda ona nije željela da njen sin obuče uniformu, jer uniforma je došla glave njenom mužu. (EHA, 16) Oni koji to ne osjećaju, ujedinjeni su i zatočeni u vlastitoj stvarnosti u kojoj im niko ništa ne može i ta iluzija je ono što im na kraju dođe glave . (AHP, 196)

⁴⁰ Ova tema nije ni blizu iscrpljena u ovom radu. Istraživanje treba proširiti većim korpusom, ali analizirani primjeri služe kao uvidi u moguće zakonitosti idiomskog okruženja.

		Eto mu je sprdnja na kraju došla glave . (DžKK, 75) E valah me jeste skopao, ali ni ja njega ne puštam dok mu ne dođem džana . (AMS, 168)
<i>doći haka</i>	savladati ga; upropastiti ga (AMS, 241)	Kolika mi je njiva <i>ne mogu</i> joj haka doći . (AŠT, 301)
<i>doći / pasti šaka</i> ⁴¹	biti mu dostupan, uhvaćen (AMS, 776)	Bila mu je došla njegovih kivnih šaka i on je sada htio da pokaže kako ima potpunu vlast nad njom – more da čini sa njom šta hoće. (AMS, 776) Ne pao nam šaka , vala, pa da je i sam Amir-efendija... – Šuti, <i>jezik presjekao!</i> – kao ljuti se Sredoje... (AMS, 292)
<i>pāsti postelje / dušeka</i>	razboljeti se (AMS, 585; 163)	Nije prošlo mnogo, pala je postelje da više nikad iz nje ne ustane. (SHU, 101) Voda mu kosti razmekša i pade dušeka , buncajući i drhćući od groznice. (SHU, 15)
<i>pāsti očima nekoga / nešto</i>	s požudom i uživanjem ga posmatrati (AMS, 512)	... ovi turski oficiri – (...), požudno su pasli očima prsa mladih boljarskih djevojaka pod tankim lanenim košuljama i njihova zdrava, od planinskih vjetrova zajapurena lica... (AMS, 512)

Uz glagole *doći* i *pāsti* RBJ (2010: 202; 881-882) ne prepoznaje genitiv kao jednu od mogućnosti realizacije njihovih argumenata, a uz glagol *pāsti* (2010: 881) ne prepoznaje instrumental.

Analiza ovakve promjene u argumentskoj strukturi glagola ne može biti urađena bez vida u značenja idiomskih skupina. U kumulativnom značenju kriju se mogući odgovori na pitanja kako je došlo do korekcije glagolske valencije.

Idiomska skupina *doći glave* koristi se u značenju *ubiti nekoga*. Glagol *ubiti* primjer je divalentnog glagola. Ponašanje divalentnog glagola *ubiti* preuzima monovalentni glagol *doći* i prema metonimiji *glave* ponaša se kao da je

⁴¹ U padežnovarijantnim oblicima ove idiomске skupine javlja se i glagol *dopasti*. On, međutim, neće biti razmatran u ovom radu budući da prema argumentskoj strukturi navedenoj u RBJ (2010: 215) glagol *dopasti* i u vanidiomskom okruženju prepoznaje G (usp. *dopasti zatvora*).

njegov objekt, tj. ponaša se kao rezultativni (prijelazni) glagol. Navedeno vrijedi i za idiomsku skupinu *doći džana*.⁴² Obje imenice koriste se kao metonimije za život, koja je “ugrožena” radnjom iskazanom idiomski⁹ prijelaznim glagolom *doći*. Idiomska skupina *doći haka* koristi se u značenju *savlada-ti nekoga*, čime se zbog kumulativne semantike u strukturi idiomske skupine aktivira osobina neočekivane idiomske prijelaznosti glagola *doći*. Imenska komponenta *hak* također funkcionira kao metonimija za život, ali po autentičnom bosanskom modelu konceptualne metafore DUHOVNO JE MATERIJALNO.⁴³ Idiomska skupina *doći šaka* koristi sličan model ponašanja. *Šaka* funkcionira kao metonimija angažirana u ulozi agensa, a prijelaznost radnje odnosi se na leksički otvoreni član u funkciji formalnog subjekta (v. primjer iz korpusa gore). U datoj idiomskoj skupini imenica *šaka / ruka*⁴⁴ koristi se u uobičajenom značenju kao i imenica *ruka*. Somatizam *šaka / ruka* ima veoma važnu ulogu u frazikonu. U različitim kulturama postoje i specifični doprinosi značenju, ali općenito govoreći *ruke / šake* mogu označavati metonimiju za rad, individualnost zasnovanu na činjenici da se jagodice na prstima potpuno razlikuju kod svih ljudi, nadmoć nad nekim, preuzimanje kontrole nad nečim i sl. Ovdje se *šaka / ruka* koristi kao zamjena za obavljanje radnje.

U slučaju verbalne idiomske skupine *pasti postelje* njen semantički neekspresivni ekvivalent *razboljeti se* dirigira da se, s obzirom na glagolsku primarnopovratnost (Belaj 2001), *se* ponaša kao sintaksički član glagola (odnosno, kao dio njegove argumentske strukture). Glagol *razboljeti se*, dalje, presuponira još jedan argument koji nije dio formalne strukture glagola. Riječ je o tematskoj ulozi agensa koja ne pripada formalnom subjektu. Usp.

(1) Ona se razboljela.

(2) Bolest ju je razboljela.

U bosanskom jeziku ovaj glagol nema ulogu agensa budući da se značenje konceptualizira s obzirom na znanje da vanjski faktor (virus, bakterija), koji je dospio u organizam, započinje bolest – a ne subjekt. Ako razumijevamo glagol *razboljeti* kao u drugoj rečenici, onda je on primjer prijelaznog glagola, zbog čega se u literaturi može naići na primjer pasivizacije glagola *razboljeti*⁴⁵. Smatramo da je na osnovu takve unutrašnje argumentske strukture

⁴² U njemu se vidi potencijal orijentalizama u bosanskom jeziku i na planu idiomskih skupina.

⁴³ U ovom se primjeru očituje kontinuum metafore i metonimije. Ovaj model konceptualne metafore pokazuje snažan utjecaj religijske informacije.

⁴⁴ Idiomsku skupinu *doću ruku* potvrđuje Matešić (1996: 178).

⁴⁵ Usp. *A ipak je od tih obilazaka bivao teško tužan i gorak, gotovo razboljen* (Karahasan 2018: 280).

glagola i moguća rezultativnost navedene idiomске skupine. Ova analiza također vrijedi za varijantnu idiomsku skupinu *pasti dušeka*. Obje imenske komponente (*postelja, dušek*) također funkcioniraju kao metonimije (= bolest), a treba imati na umu da “prijelaznost” ne podrazumijeva direktnu rezultativnost prema njima – nego se utjecaji glagola dalje prenose na *se-dio*⁴⁶ iz strukture početnog glagola.

Idiomска skupina *pâsti očima nekoga / nešto* (u značenju posmatranja nekoga s uživanjem) također ukazuje na kontinuum metafore i metonimije. Naime, u implicitnom leksičkom sastavu glagola *pâsti* stoji slika obavljanja radnje ustima (tj. organom čula okusa), ali je ona redundantna informacija te se takav argument ne pojavljuje u gramatičkom profilu glagola *pâsti*. Međutim, prema metonimijskom modelu, tačnije kazano – sinestezijskom modelu, ovdje se *oči* pojavljuju kao organi koji funkcioniraju kao metonimija za čulo vida. U tom stapanju čula aktivirao se potencijal redundantne informacije iz leksičkog sastava glagola *pâsti* te se prema konceptualnoj metafori DUHOVNO JE MATERIJALNO čula mijenjaju.⁴⁷

U drugoj razmatranoj grupi gramatičkih profila neprijelaznih glagola najznačajniju ulogu igra metonimija kao idiomski princip promjene argumentске strukture glagola.

3. ZAKLJUČAK

U ovom radu bavili smo se idiosinkratičnošću idiomskih skupina. S obzirom na ustanovljene zakonitosti formalne promjene glagolske valencije koju je detektirao i Tesnière (2015: 274), unutar korpusa idiomskih skupina pokazali smo da su specifičnosti kategorije unutrašnjih objekata (i u A i u I) ipak uvjetovani tzv. idiomskim ili metonimijskim principom. Naime, u strukturi verbalnih idiomskih skupina tautološkog karaktera može se pojaviti samo istokorijenska inačica glagola u imenskoj komponenti, ali one, s druge strane, ne zahtijevaju pojavljivanje pridjevskih dopuna kao drugi unutrašnji objekti. Ipak, idiomski princip diktira da se glagolske komponente iz verbalnih idiomskih skupina ne mogu pasivizirati zbog činjenice da je uloga pacijensa zapravo ukinuta iz stvarne argumentске strukture prijelaznog glagola – iz značenjskih razloga. Budući da se radi o značenjski kumulativnim strukturama, pasivizacija će biti dozvoljena ako i samo ako kumulativno značenje nije ugroženo. To je svedeno gotovo na nulu sudeći prema korpusnoj pretrazi e-korpusa, a i ne

⁴⁶ Belaj (2001) navedeno *se* naziva sintaksičkim članom glagola.

⁴⁷ I ovdje je očit kontinuum metafore i metonimije.

treba očekivati potvrdu s obzirom na činjenicu da se radi o tautološkim strukturama, koje logika definira kao sudove bez kraja. Treba zapaziti i da se u sastavu verbalnih tautoloških idiomskih skupina mogu pojaviti i glagoli koji su i formalno i suštinski neprijelazni van idiomskog okruženja.

Druga grupa proučavanih idiomskih skupina ukazuje na metonimijski princip redefiniranja argumentске strukture glagolske komponente. Naime, u sastavu idiomskih skupina pojavljuju se neočekivani padežni oblici prema odgovarajućim imenskim komponentama iz neekspresivnog ekvivalenta. Imenice u G “trpe” radnje iskazane glagolima po metonimijskom principu (*glava, džan* itd.). S druge strane, javljaju se i primjeri s imenicama u I – koji aktiviraju kontinuum metafore i metonimije te tako ostvaruju promjenu u argumentskoj strukturi glagola.

IZVORI

- EHE – Halilović, Enes (2012), *Ep o vodi*, Albatros Plus, Beograd
- EHA – Halilović, Enes (2016), *Ako dugo gledaš u ponor*, Albatros Plus, Beograd
- AHP – Hemon, Aleksandar (2016), *Povratak u Hemonwood*, Buybook, Sarajevo
- SHU – Hodžić, Suada (2009), *Umihanina avlija*, Biblioteka “Dositej Obradović”, Novi Pazar
- SKK – Kadić, Samedin, *Psihotest – Neporecivo odsustvo romantike* (štampano izdanje Stava, 28. 10. 2016)
- DžKK – Karahasan, Dževad (2014), *Kuća za umorne – Pjesme o ljubavi u smrti*, Zadužbina Petar Kočić, Banja Luka – Beograd
- EUKB – Kukavica, Edin Urjan (2013), *Beš*, Autor, Sarajevo
- AMS – Mušović, Abdulah (2018), *Sandžački frazeološki rječnik*, Narodna biblioteka “Dositej Obradović”, Novi Pazar
- AŠT – Škaljić, Abdulah (1989), *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo

E-IZVORI

- <https://www.clarin.si/noske/all.cgi/first?iquery=> (posjeta 24. 11. 2022)
- https://www.slobodnaevropa.org/a/rudari_niksic_protest/1960863.html (posjeta 24. 11. 2022)
- <https://lat.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=193694> (posjeta 24. 11. 2022)
- https://twitter.com/vestica_karaba/status/1379325913876344840 (posjeta 24. 11. 2022)
- <https://iskrica.tportal.hr/weblogs/post.php?web=237&log=392022> (posjeta 24. 11. 2022)
- <https://ba.n1info.com/vijesti/a142936-gledao-sam-izvjestaj-o-eksperimentu-podjele-bih-nije-uspio/> (posjeta 24. 11. 2022)

<http://www.most.ba/106/004.aspx> (posjeta 25. 11. 2022)

https://m.facebook.com/mojbrod.info/posts/5209385912445558/?locale=ne_NP&_rdr
(posjeta 25. 11. 2022)

http://www.ringeraja.ba/forum/m_268689/mpage_7/printable.htm (posjeta 24. 11. 2022)

LITERATURA

- Baron, Naomi (1971), "On Defining Cognate Object", *Glossa* 5/1, 71-98.
- Batistić, Tatjana (1978), "O nekim aspektima kauzativnih glagola", *Južnoslovenski filolog* 34, Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd
- Belaj, Branimir – Goran Tanacković Faletar (2014), *Kognitivna gramatika hrvatskog jezika*, knjiga I, Disput, Zagreb
- Belaj, Branimir (2001), "Prototipno-kontekstualna analiza povratnih glagola u hrvatskom jeziku", *Suvremena lingvistika* 51-52, 1-11.
- Birtić, M. – I. Matas Ivanković (2010), "Jesu li akuzativne dopune uz sportske glagole objekti?", Matea Birtić – Dunja Brozović Rončević (ur.) *Sintaksa padeža*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje – Filozofski fakultet, Osijek
- Botha, R. (1988), *Form and Meaning in Word Formation: A Study of Afrikaans Reduplication*, Cambridge University, Cambridge
- Bühler, Karl (1934), *Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache*, Fischer Verlag, Jena
- Bulić, Halid (2011), *Iz morfologije i sintakse savremenog bosanskog jezika*, Slavistički komitet, Sarajevo
- Corpas Pastor, Gloria (2021), "Constructional idioms of 'insanity' in English and Spanish: a corpus-based study", *Lingua*, Vol. 254
- Čedić, I. i dr. (2007), *Rječnik bosanskog jezika*, Institut za jezik, Sarajevo
- de Groot, Albert W. (1949), *Structurele Syntaxis*, Servire, The Hague
- Engel, Ulrich – Helmut Schumacher (1976), *Kleines Valenzlexikon deutscher Verben*, Gunter Narr Verlag, Tübingen
- Filaković, Svetlana (2008), "Frazeologija u djelima Ivane Brlić-Mažuranić", *Život i škola: časopis za teoriju i praksu odgoja i obrazovanja*, god. 54, br. 19, Filozofski fakultet Osijek, Učiteljski fakultet u Osijeku, Osijek, 37-64.
- Forza, Francesca (2011), "Doubling as a Sign of Morphology: A Typological Perspective", *Journal of Universal Language* 12-2
- Halilović, Senahid – Ismail Palić – Amela Šehović (2010), *Rječnik bosanskoga jezika*, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo
- Helbig, Gerhard – Wolfgang Schenkel (1969), *Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben*, VEB Verlag Enzyklopädie, Leipzig
- Jahić, Dževad (1999), *Školski rječnik bosanskog jezika*, Ljiljan, Sarajevo

- Janda, Laura – Mihail Kopotev – Tore Nasset (2020), “Constructions, their families and their neighborhoods: the case of durak durakom ‘a ool times two’”. *Russian Linguistics* 44 (1), 109-127.
- Matešić, Josip (1996), “Frazeologija u djelu Frana Kurelca”, *Riječki filološki dani 1*, Marija Turk (ur.), Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka, 173-180.
- Mel’čuk, Igor (2021), “Morphemic and Syntactic Phrasemes”, *Yearbook of Phraseology* 12, de Gruyter Mouton, 33-73.
- Mušović, Abdulah (2018), *Sandžački frazeološki rječnik*, Biblioteka “Dositej Obradović”, Novi Pazar
- Palić, Ismail (2011a), “Za novi pristup gramatičkoj strukturi rečenice u bosnistici”, *Pismo. Časopis za jezik i književnost*, IX/1, Bosansko filološko društvo, Sarajevo, 56-58.
- Palić, Ismail (2011b), “O glagolima koji vežu obvezatne adverbijalne dopune u bosanskome jeziku”, *Suvremena lingvistika* 37, 201-217.
- Šehović, Amela – Đenita Haverić (2017), *Leksika orijentalnog porijekla u frazemama bosanskog jezika*, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo
- Tanović, Ilijas. 2000. *Frazeologija bosanskoga jezika*. Zenica: Dom štampe.
- Tesnière, Lucien (2015), *Elements of structural syntax*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam – Philadelphia

SEKUNDARNA LITERATURA

- Preradović, Petar (1997), *Izabrana djela*, Matica hrvatska, Zagreb
- Herbert, Frenk (2019), *Deca Dine*, Vuk Perišić (prev.), Čarobna knjiga, Beograd
- Karahasan, Dževad (2018), *Iz tame svijeta*, Buybook, Sarajevo – Zagreb

VERB VALENCY IN IDIOMS

Summary

The verb in a dependency model of grammatical structure has a central role and therefore exemplifies the approach to natural language as being verb centric. According to the model of dependency grammar, each verb has a number of actants that can be used with that verb. French linguist Lucien Tesnière did not consider valency as something static. On the contrary, according to him, valency becomes dynamic when it comes into an idiomatic surrounding since the cumulative semantic of the construction takes over the behavior of morphology and syntax of its own components. Although it changes the syntactical behavior, it has no effect on the semantic structure of the verbs. Verbs acquire or lose one of the actants just as a sign of a formal change, but semantically speaking, the verbs remain unchanged.

In this paper we have dealt with the idiosyncrasy of idiom groups within the corpus of verbal idioms. We showed that the specificities of the category of *cognate objects* are still conditioned by the so-called idiomatic principle. Namely, in the structure of verbal tautological idioms, only the morphemic version of the verb can appear as the nominal component, but these *cognate objects* do not require the appearance of adjectival complements. Nevertheless, the idiomatic principle dictates that verb components cannot be passivized due to the fact that the role of the undergoer is actually abolished from the real argument structure of the transitive verb for semantic reasons. Since these are semantically fixed structures, and thus passivation will be allowed only if the meaning is not affected. The second group of idioms illustrates the significance of metonymy for the redefinition of the argument structure of verbs. In idioms there are certain unexpected cases of nouns, for instance, nouns in the genitive case “suffer” from actions of the verbs according to the metonymy (*glava, džan*, etc.). There are also examples with nouns in the instrumental case which activate the continuum of metaphor and metonymy, thus affecting the argument structure of the verb.

Key words: *Lucien Tesnière, valency, verb valency, syntactic “incorrectness”, idiomatic surrounding, idioms*

Tihana HRG

RETORIČKI POTENCIJAL ODREĐENIH KONSTRUKCIJA U POLEMIKAMA O PRAVOPISNIM PITANJIMA

KLJUČNE RIJEČI: *retorika, polemika, polemički dijalog, argumentacijske strategije*

U radu će se s lingvističkog (napose pragmalingvističkog) stajališta analizirati polemike koje su se vodile o jezikoslovnim temama u drugoj polovici 20. stoljeća. Taj su period obilježile vrlo burne rasprave o pravopisnim pitanjima hrvatskoga jezika, zbog čega ih i držimo naročito zanimljivima u kontekstu otkrivanja retoričkog potencijala jezičnih odabira. U suvremenim lingvističkim i stilističkim istraživanjima polemika je slabo zastupljena, ali je njezin značaj, napose poticanje na kritičko promišljanje o jeziku i znanstvenim tezama, neupitan. Polemiku se stoga promatra kao specifičan diskursni tip u kojemu je posebno naglašen odnos između supolemičara (čak i više od predmeta o kojemu se polemizira), pa se posebna pažnja posvećuje onim jezičnim konstrukcijama koje polemičari koriste kako bi širu javnost uvjerali u ispravnost svojih stajališta. Drugim riječima, zanimat će nas naročito one imenske riječi (primjerice pridjevi) i konstrukcije kojima se polemičari služe kako bi protivnika prikazali u negativnom kontekstu i pridobili naklonost šire (naročito akademske) zajednice. Samim time istraživanje će nas dovesti i do zaključka o subjektivnosti i emocionalnoj obojenosti izraza, što se kosi sa zahtjevom za znanstvenom fundiranosti argumenata i odrednicama tradicionalno shvaćena znanstvenog stila općenito.

UVODNO O POLEMICI

Riječ polemika dolazi od grčke riječi *polemos* (Bagić 1999: 17), što znači rat, a oružje kojim se vodi polemički rat u području znanosti predstavlja argumenti. Pritom supolemičari nastoje bilo promijeniti mišljenje svojih neistomišljenika bilo učvrstiti mišljenje svojih istomišljenika, što polemiku

svrstava u sferu izrazito persuasivnog¹ diskursa. Budući da supolemičari najčešće vrlo gorljivo zastupaju svoje stavove, osim argumentacije, koja je imantentna takvu diskursnom obliku u polemikama se vrlo često nalaze i druge persuasivne, pa čak i manipulativne strategije. Na nužnost upotrebe takvih (afektivnih) strategija, kojima osnova nije sama argumentacija, već verbalna sredstva koja aktiviraju emocionalnu komponentu, utječe i činjenica da supolemičari nikad ne odustaju od vlastitih stajališta jer bi to značilo priznati poraz. Dakle kada se dogodi da argumenti idu u prilog supolemičaru i to postane posve očito, suprotstavljena strana mora pribjeći drugim (manipulativnim) metodama kako ne bi iz “dvoboja” izašla poražena, odnosno kako ne bi eksplicitno priznala svoj poraz.

Polemika je upravo zbog navedenih karakteristika komunikacijski vrlo zanimljiv diskursni tip jer komunikacija, pa čak i ona disputativnog karaktera, po definiciji treba voditi međusobnom (spo)razumijevanju, po mogućnosti konsenzusu, te podrazumijevati uvažavanje sugovornikovih stavova.² U polemikama se često događa upravo obrnuto – stječe se dojam da supolemičari tvrdnje i argumentacijske pokušaje svoga oponenta percipiraju samo kako bi ih opovrgnuli, pri čemu ih nerijetko izvrcu i ironiziraju te izvlače iz konteksta, što nikako nije u skladu s komunikacijskim ciljevima koji pretpostavljaju barem uvažavanje sugovornika. Dakle u polemici kao komunikacijskom činu specifično je između ostaloga to što se čini da supolemičari krše neke temeljne aspekte definicije komunikacije, međutim kako su već neka istraživanja pokazala (primjerice Badurina – Palašić 2018, 2016), polemičar zapravo komunicira s publikom govoreći joj o svom supolemičaru, a izravno obraćanje supolemičaru u tom je smislu samo formalnost i komunikacijski privid.

¹ Način na koji je persuasivnost povezana s retorikom vidljiv je u dvjema komponentama. Naime persuasivnost se odnosi na mijenjanje ili učvršćivanje tuđeg mišljenja o nečemu, a sastavnice su klasične retorike između ostalog i selekcija i prezentacija. Obje sadrže persuasivnu komponentu jer u oblikovanju argumenata odabiremo verbalne elemente koji će pojačati njihovu snagu, a u prezentaciji ih povezujemo s referencijama i očekivanjima od recipijenta na način da on ili učvrsti ili promijeni mišljenje u našu korist (Badurina – Palašić 2016: 272).

² U tradiciji američkog pragmatizma u tom je kontekstu jedna od najcitiranijih definicija komunikacije ona Sapirova, koju je iznio u svom slavnom članku o komunikaciji u *Encyclopedia of the Social Sciences* (1935), a koja upućuje na to da je komunikacija temelj društva te da je čine *parcijalna i sveobuhvatna sporazumijevanja među članovima*, i to u svim domenama, bez obzira na njihovu veličinu i funkciju (*od ljubavnog para pa do državnih saveza*).

O STRUKTURI POLEMIKE

Prema Watzlawicku et al. (1967: 54) komunikacijski se čin dijeli na dva aspekta – onaj koji se odnosi na sadržaj (sadržajni) i onaj kojim se pokazuje odnos među sugovornicima (relacijski), a nastavljavajući se na njihovo poimanje komunikacije kao kompleksne radnje te relacijskoga dijela komunikacije kao slojevitog, Holly (1979: 20 ff) razrađuje upravo taj relacijski aspekt i dijeli ga na 4 segmenta, koja bismo mi za potrebe opisa polemičke komunikacije mogli opisati na sljedeći način: u prvome dijelu govornik vrši neku ilokuciju (1-3) odnosno postavlja pitanje, tvrdi, savjetuje, potom implicitno ili eksplicitno izaziva supolemičara na neku reakciju – provocira njegov odgovor, pojašnjenje i slično (4,5). U trećem dijelu relacijskoga aspekta govornik svojom izjavom ukazuje na svoju ulogu u tom tipu komunikacije (6) te na kraju, htio on to ili ne, svojim osvrtom na supolemičarevo razmišljanje izražava interes za samoga supolemičara. Za potonji je segment primjer i sama polemika kao specifičan diskursni tip – naime svaka reakcija na nečiji tekst ujedno znači i zanimanje za autora toga teksta.

- 1) “Na moj prikaz *Hrvatskoga pravopisa* (...) odgovorio je dr. Stjepan Babić, jedan od trojice pravopisaca, i to u dva nastavka na čak 25 stranica (...).” (Pranjeković, *Odgovor koji izaziva mučninu*, 25)
- 2) “Kad to zna, zašto se onda trudi da svojim intervencijama u jeziku sporazumijevanje sve više oteža?” (Kordić, *Vlast nad jezikom*, 171)
- 3) “Zato mu ja iskreno preporučujem da odsada više pozornosti posveti autorima kao što su primjerice Vatroslav Jagić ili Stjepan Ivšić, a manje nego dosada onima koji su skloni izravnoj politizaciji struke – a takvi su očigledno neki Grčevićevi mentori i/ili uzori – jer će se time nužno sve više udaljavati od same struke. A i struka od njega.” (Pranjeković, *Sučeljavanja*, 106)
- 4) “Sam tekst inače sadrži malo iole utemeljenih objašnjenja bilo pravila bilo postupaka, ali zato sadrži mnogo paušalnih diskvalifikacija, posve neutemeljenih objeda ili neprikrivenih uvreda koje se odnose na moju osobu.” (Pranjeković, *Odgovor koji izaziva mučninu*, 25)
- 5) “Kad naime tvrdi da ocjene pišem ‘prema vlastitim odnosima’, Babić bi to svakako morao i argumentirati, tim više što u nastavku teksta uvjerava čitatelje kako će to lako dokazati.” (ibid.)
- 6) “Zato i odgovaram na ovaj Babićev ‘velenapis’ iako sam posve uvjeren da u to da je svakome obaviještenome Babić njime puno više rekao o sebi i svome poznavanju jezikoslovlja nego što ću to učiniti

ja ili bilo tko drugi. Odgovaram dakle zbog onih manje obaviještenih jer bi bar neki od njih, ako ne odgovorim, mogli pomisliti da sam (...) sumnjiv Hrvat, da mrzim Babića, da sam nekakva bijela vrana na katedri i sl.” (ibid., 26)

Bilo koji prikaz ili polemika sama po sebi iskazuje interes za temu koju obrađuje, a onda nužno i za autora teksta, koji se ponegdje u polemici eksplicitno imenuje, kako je pokazano na prethodnim primjerima.

SAMOPREZENTACIJA U POLEMIČKOM TEKSTU

Kada je riječ o govoru ili produciranju tekstova u svrhu uvjeravanja sugovornika i publike u svoj stav te u svrhu mijenjanja mišljenja adresata, nužno je ujedno i riječ o nekoj vrsti samoprezentacije. Istraživanje koje su proveli Tedeschi i suradnici (1985) u tom smislu govori s jedne strane o strategijama upravljanja impresijom, a s druge strane o taktikama upravljanja impresijom. Ako u način na koji autor teksta/polemike prezentira sebe uvedemo takvu vremensku dimenziju, onda možemo reći sljedeće: strateška samoprezentacija nadilazi samu situaciju u kojoj se odvija, dok taktička samoprezentacija nastoji djelovati na konkretnu situaciju, odnosno kakav njezin element. U kontekstu polemika koje smo za ovaj rad istraživali brojni su primjeri takvih taktika i strategija, pri čemu se češće eksplicitno upotrebljavaju taktike referiranjem na konkretan jezični problem, dok se o strategijama može zaključiti općenito na temelju načina polemiziranja, primjerice učestalosti uporabe argumenata i učestalosti uporabe manipulacijskih sredstava te iz onih segmenata polemičkoga teksta u kojima autor izravno ili neizravno referira na svoju znanstvenu reputaciju. U ovome radu više ćemo se usmjeriti upravo na analizu taktika.

U nastavku donosimo nekoliko primjera:

a) strateška samoprezentacija

(7) “S akademikom Stjepanom Babićem uglavnom se nisam ni u čemu slagao, a ne slažem se dakako ni danas, pogotovo kad je riječ o pitanjima koja se tiču pojedinih normi hrvatskoga standardnog jezika. Naša su neslaganja najviše došla do izražaja 90-ih godina...” (Pranjković, *Sučeljavanja*, 21)

b) taktička samoprezentacija

(8) (Pranjković o pisanju *je* iza pokrivenoga *r*) “Takvo pravilo nema utemeljenja ni u čemu: ni u osnovnim fonološkim zakonitostima hrvatskoga jezika, prema kojima se *j* iza pokrivenoga *r* zapravo automatski gubi, ni u tradiciji, jer,

kao što je već bilo rečeno, svi dosadašnji pravopisi, uključujući i one iz NDH, imaju posve obrnutu situaciju.” (ibid., 49)

Osim kroz govor o temi koja je predmet polemike, autor o samome sebi kazuje nešto i kroz govor o svome supolemičaru. To može izvesti na implicitan (9) ili eksplicitan način (10):

(9) “Mora se priznati, sviđalo se to komu ili ne sviđalo, da u iznijetim Ćorićevim zapažanjima ima ponešto i istine.” (Pranjковиć, *Sučeljavanje*, 69)

(10) “U dosadašnjim dopisivanjima sa mnom gospođa Nataša Bašić očitovala je potpunu stručnu inkompetenciju i duboku moralnu otužnost.” (ibid., 124)

Autor teksta može i eksplicitno ukazivati na samoga sebe kako bi naglasio svoj stav o temi sučeljavanja. Palašić i Ivanetić (2016a: 254) u tom smislu govore o korištenju ličnih zamjenica kao najočiglednijem upućivanju na samoga sebe, pa izdvajaju zamjenice za prvo lice jednine ili množine (ili imenice, osobito u kombinaciji s posvojnim zamjenicama *moj* i *naš*), povratno-posvojnju zamjenicu *svoj*, neodređene zamjenice *netko*, *svatko* i sl. ili glagolske oblike u prvom licu jednine i množine:

(11) “To sam u ovome odgovoru pokazala na konkretnim primjerima.” (Kordić, *Naziv jezika iz 21. stoljeća gledan*, 201)

(12) “Kao što sam napisala u navedenom članku, cilj mi je bio o toj tabuiziranoj temi pokrenuti diskusiju. Zato mi je bilo drago što se već u sljedećem broju *Republike* (221-229) pojavila prva reakcija.” (ibid., 193)

(13) “Svakome tko makar površno baci pogled na prve stranice mog teksta u *Republici* 1-2 odmah upada u oči jedan citat...” (ibid.)

U navedenim primjerima autorica referira na samu sebe uporabom glagola u prvome licu jednine (11, 12) i posvojne zamjenice *moj* (13). Zanimljiv je i sljedeći primjer (14), koji ukazuje na to da autor na sebe može referirati i uporabom neodređenih i uopćenih izraza (u ovome slučaju *čovjek*):

(14) “Čovjek se mora i nasmijati kad čitajući Grčevićev tekst vidi kako autor žureći da zgotovi tekst uopće ne pazi što piše, pa sam sebi skače u usta.” (ibid., 198)

DEFENZIVNE I ASERTIVNE TAKTIKE U POLEMIKAMA

Taktike se samoprezentacije nadalje mogu podijeliti na defenzivne i asertivne (Mummenday 1995: 137).³ Defenzivne su taktike usmjerene na obranu, ograđivanje ili ponovno uspostavljanje ugleda, primjerice ispričavanje (*excuses*), opravdavanje (*justification*) i profilaktično upućivanje na moguće poteškoće (*disclaimers*). U primjeru (15) autor se u kontekstu defenzivne taktike opravdava zbog neprikladno upotrijebljenog izraza:

(15) “Istina je samo da se ja nisam najpreciznije izrazio, a do toga je došlo jednostavno zato što se dugi jat u kroatistici dugo nazivao dvosložnim.” (Pranjko-vić, *Sučeljavanja*, 15-16)

Taktici opravdavanja srodno je ispričavanje, koje će se u tipu teksta kao što je polemika rijetko naći. Ne očekuje se, dakako, da se supolemičar ispričava svome protivniku jer bi time priznao poraz, ali se može ispričati publici kako bi pridobio njezinu naklonost kao u sljedećem primjeru:

(16) “Odgovaram joj ipak, prije svega stoga da netko od njezinih neupućenih obožavatelja ne bi pomislio da sam posustao ili da me je zabrinula razina apstrakcije supolemičarke, ali se zainteresiranim čitateljima moram ispričati zbog kašnjenja moga odgovora.” (Pandžić, *Od Galileja do zlatne ptičice*, 140)

Profilaktično upućivanje na moguće poteškoće odnosi se na polemičarevo predviđanje mogućih problema u nastavku rasprave, pa se koriste izrazi poput *vjerojatno će i to pokušati osporiti; zamjerit će mi i sljedeće* i slično. U primjerima (17) i (18) metaforički je iskazana upravo spomenuta taktika:

(17) “Ipak, da se Kordićeva drugi put ne bi zalijetala, to joj treba biti jasno da je Pandžiću u službi konkretno povjerena i izobrazba mlađih kolega...” (Pandžić, *Od Galileja do zlatne ptičice*, 146)

(18) “Iznova će raspištoljiti iz svih oruđa po meni, biva krivotvorim prošlost, iako za tu tezu ona doista nema nikakva stvarnog razloga.” (ibid., 146-147)

S druge pak strane asertivne su taktike dodvoravanje (*ingratiation*), zastrašivanje (*intimidation*), molbe koje autor upućuje svom supolemičaru ili publici (*supplication*), samopromocija (*self-promotion*) i predstavljanje sebe kao

³ Istu vrstu taktika primjerice Arkin (1981) naziva protektivnim i akvizicijskim taktikama, pri čemu se prve primjenjuju u svrhu postizanja uspjeha, a druge u svrhu zaštite od neuspjeha.

moralnog uzora (*exemplification*). Dodvoravanje protivniku će se u polemiци također rijetko naći (kao i zastrašivanje) upravo zbog već spomenute naravi polemičkoga teksta, ali su zato česti primjeri samopromocije i prikazivanja sebe kao moralnoga uzora, čime se želi doprinijeti vjerodostojnosti vlastite argumentacije:

(19) “Druga je stvar da sam ja u Freiburgu, ovdje to navodim samo zbog toga što je Kordićeva pokušala diskreditirati moju lingvističku kvalifikaciju, studirao ne samo filozofiju i teologiju, nego i grčki i latinski i hebrejski jezik...” (Pandžić-Kordić, *Od Galileja do zlatne ptičice*, 145)

(20) “Dapače, moje studije cijene i njemački filozofi i njemački slavisti, pa ne patim od kompleksa manje vrijednosti kao Kordićeva.” (ibid., 146)

O PERSUASIVNOJ FUNKCIJI PRIDJEVA

Pridjevi na temelju svojih leksičkosemantičkih svojstava značenjski određuju i nijansiraju imenicu uz koju se nalaze⁴, a osim toga su brojni pridjevi u atributivnoj funkciji evaluacijskog karaktera, zahvaljujući čemu pomiču fokus na one komponente značenja koje dovodimo u vezu s ekspresivnošću, pa i emocionalnošću. Naime istraživanja na području tzv. interakcijske semantike pokazala su da postoje četiri dimenzije prikazivanja emocionalne uključenosti, a to su evaluacija, intenzifikacija, subjektivizacija i ilustracija (Drescher 2003: 99–101). Evaluacija predstavlja najvažniju semantičku dimenziju u kontekstu izražavanja emocija te se zapravo konstituira na polarizaciji pozitivno-negativno. Evaluacija je uvijek u nekoj mjeri subjektivna, bez obzira na to koliko se argumentacija na temelju koje se ona konstituira može činiti objektivnom, jer uključuje zanimanje za temu/osobu, pri čemu se u pravilu može iščitati određena preferencija, a preferencija je uvijek subjektivna. Emocionalnost i evaluacija međusobno su povezane i proizlaze jedna iz druge, s tim da se može raspravljati o tome koja dimenzija prethodi kojoj. U jezičnofilozofskoj literaturi (primjerice Ayer (1951), Marten-Cleef (1990), Searle (1969)) kauzalnost se pripisuje emocijama, naime prevladava mišljenje da je evaluacija utemeljena na emociji koja joj prethodi. Palašić i Ivanetić (2016b: 183–185) govore o funkciji emocija u polemikama i njihovu jezičnu kodiranju. Pritom ističu da se u polemiци (kao tekstu koji pripada znanstvenome diskursu) one iskazuju više implicitno negoli eksplicitno, a recipijent će ih prepoznati po konotacijama koje ti izrazi u njemu izazivaju.

⁴ Podrobnije o pridjevima i njihovoj sintaktičkoj službi u Silić – Pranjkić (2005: 240).

Intenziviranje se u tekstu postiže različitim načinima, čest je način primjerice reduplikacija pojedinih verbalnih elemenata (pa čak i komunikacijskih dojmova!) ili komparacija pridjeva, a služi za naglašavanje bilo kvantitativnih bilo kvalitativnih aspekata poruke te izravno utječe na aktivaciju emocionalnog načina doživljavanja:

(21) “Tek ukratko, ne bi li ipak vrlo lingvistica malo uznapredovala u gramatici, tradicionalna gramatika nema istu podjelu vrsta riječi koju je učila bivša lektorica Kordić (imenice, zamjenice, pridjevi, brojevi, itd.)” (Pandžić, *Od Galileja do zlatne ptičice*, 148)

(22) “Međutim, meni je iz svega ovoga postalo razvidno da vrlo lingvistica nema blage veze ni sa suvremenom kognitivnom gramatikom, niti sa semantikom općenito...” (ibid.)

(23) “Upravo stoga sam se usudio priupitati vrlo lingvisticu da znanstvenoj zajednici i širem čitateljstvu pojasni samo jednu jedinu stvarčicu...” (ibid., 149)

Subjektivizacija naglasak stavlja na obilježavanje osobne perspektive i njezina je povezanost s emocionalnom dimenzijom neupitna – emocije predstavljaju srž subjektivnosti, a odnos je subjektivnosti i emocionalnosti upravo performativnog karaktera (u Austinovu smislu performativnosti), dakle jedno se simultano aktivira izražavanjem drugog:

(24) “Ovaj put želim ipak pokazati zašto je svaka rasprava s Kordićevom bila, zašto jest i zašto će zauvijek ostati besplodna. Ukratko bi se moglo reći da su njezine paraznanstvene nebuloze rezistentne na svaki oblik logike jer žive u svome zatvorenom svijetu, gledano zamagljenim očima magla je naravno i jedina vidljiva realnost, sve drugo su nejasne konture.” (Pandžić, *Od Galileja do zlatne ptičice*, 139)

(25) “To je bio i jedini razlog da sam ubrzo saznao za Kordićevu i njezinu polemičku trakavicu iz Književne republike.” (ibid.)

(26) “O drugim dijelovima Kordićkina članka ne bih govorio iz dvaju razloga: mislim da bi Hrvatskoj najnepotrebnije bilo upuštati se u jalove diskusije o »imenu i nazivu jezika«, a s druge strane papir je ipak odveć vrijedan da se troši na polemike sa S.K.” (Grubišić, *Naziv jezika kako ga vidi Snježana Kordić*, 229)

Uporabom takvih konstrukcija autori impliciraju svoj stav prema su-polemničarki u smislu da ne cijene njezin znanstveni doprinos. Umjesto toga mogli su odabrati izraz *kolegica Kordić*, kojim bi iskazali poštovanje. Izraz *Kordićeva* (a osobito *Kordička*) ima primjesu omalovažavajućeg značenja, naročito u ovome kontekstu.

Ilustracija se pak konstituira oko onih jezičnih sredstava koja signaliziraju prisutnost i neposrednost, a njezina povezanost s emocionalnom dimenzijom nije tako jasno konstruirana kao kod preostalih triju dimenzija, no možemo reći da je osnovna svrha uporabe te dimenzije u tekstu stvaranje mentalnih slika, koje posredno aktiviraju kakvu emociju:

(27) “Kada si ona nešto zabije u glavu, onda obnevidi kao bik pred crvenom krpom.” (Babić, *Opet o maštarijama Snježane Kordić*, 176)

Brojna su istraživanja, uglavnom na području psihologije, pokazala kako se ponovljenim asocijacijama vezanim uz kakav pojam mogu promijeniti stavovi koje ljudi imaju prema tom pojmu. Istraživanja su također pokazala da se stavovi mogu promijeniti upotrebom ciljano upotrijebljenih pridjeva koji se provlače kroz kakav tekst (što je posebice važno u reklamnom diskursu). Budući da je polemika diskursni tip izrazito persuasivnog karaktera, pažljiv odabir verbalnih sredstava ključan je za (barem prividno) uspješnu argumentaciju, a upotreba pridjeva pritom može odigrati veliku ulogu. Za persuasivnu snagu kvalitativnih pridjeva odgovorno je afektivno značenje. Leech (1981: 9 ff) razlikuje sedam tipova značenja, između ostalih konotativno, konceptualno i afektivno. Konceptualno je značenje denotativno, tj. referencijalno, a konotativno predstavlja komunikacijsku vrijednost koju izraz dobiva na temelju onoga na što referira i ono nadilazi njegovo konceptualno značenje. Konotativno je značenje, pojednostavljeno rečeno, ono koje izraz dobiva smještanjem u određeni kontekst. Afektivno je pak značenje ono koje odražava osobni osjećaj emitenta, uključujući i njegov stav prema recipijentu ili njegov stav prema temi o kojoj govori. Afektivno se značenje formira na temelju konceptualnog i konotativnog značenja.

Promjenu stava mogu izazvati i konceptualna i afektivna značenja, što pak ovisi o načinu na koji recipijent procesira informaciju. Petty i Cacioppo (1981: 16) govore o dvama načinima na koje recipijenti mijenjaju svoj stav prema predmetu (točnije, oni ih nazivaju dvjema rutama): jedan je način centralni, a drugi periferni. Držeći se centralnoga načina, recipijent u tekstu traži argumentaciju, a argumentacija se temelji na konceptualnom značenju riječi. Periferni je pak način onaj u kojemu se recipijent u osnovi ne orijentira prema argumentima, već svoje mišljenje stvara na temelju emocija uzrokovanih afektivnim značenjem poruke u ovisnosti o tome je li ona u njima izazvala pozitivne ili negativne emocije. Svoju persuasivnu snagu, koja je preduvjet za promjenu stava recipijenta, pridjevi dobivaju na temelju emocija koje izazivaju. Budući da se polemike o kojima je riječ u ovom radu vode oko lingvističkih

pitanja, očekujemo da će njihovi autori svoje persuasivne strategije temeljiti više na argumentima, odnosno da će na recipijenta utjecati centralnim načinom, dok će se afektivni aspekt verbalnih sredstava primjenjivati rjeđe i doista predstavljati perifernu strategiju.

U tom kontekstu zanimljivi su sljedeći primjeri:

(28) “Štoviše, priznaje i da je dobar dio tih tekstova objavio čak tri puta kako bi njegove pohvale Babićevog pravopisa dospjele do svih hrvatskih ušiju” (Kordić, *Diktatom protiv argumenta*, 184).

Ovaj primjer ukazuje na to kako naizgled značenjski posve neutralan pridjev “hrvatski” (koji ako i pobuđuje kakve konotacije, one u kontekstu govora o hrvatskom pravopisu, ne bi trebale imati negativan predznak) povezan s imenicom koju određuje stvara ironičan prizvuk. Naime riječ je o tome da Brozović pravopis koji u svojoj knjizi hvali, a Kordić u ovoj polemici posredno napada (Babić – Finka – Mogušev pravopis) smatra “hrvatskijim” od u ono vrijeme (jedinoga) supostojećeg pravopisa (Anić – Silićeva). Brozović sve koji kritiziraju Babić – Finka – Mogušev pravopis naziva “protivnicima hrvatske jezične i pravopisne tradicije”, bilo stručnim bilo nestručnim protivnicima. U tom se kontekstu Kordić, koja pokušava započeti polemičku raspravu s Brozovićem, upotrijebivši izraz “hrvatske uši”, podrugljivo referira na tu izjavu da su svi kritičari ponekih pravopisnih rješenja usmjereni protiv onoga što je hrvatsko.

(29) “Ako su osobe koji kritiziraju Babićev pravopis novinari, Brozović ih proglašava ‘plaćeničkim novinarima’, a ako su ‘kvalificirani jezični stručnjaci’, onda kaže da se kod njih radi ‘o nemoralnoj neistini’” (ibid.)

Za razliku od pridjeva “hrvatski” pridjevi “plaćenički” i “nemoralan” ogledni su primjeri takozvanih antimiranda – izraza koji imaju negativno značenje i kada su izolirani iz konteksta, dakle negativno im je i denotativno i konotativno značenje, te takvo značenje prenose i na svoju jezičnu okolinu (Girnth 2002). Afektivno značenje koje pritom izazivaju također je, dakako, negativno. U primjeru koji smo naveli posebice je zanimljiv pomak domene afektivnoga efekta tih pridjeva, i to s imenica uz koje su prvotno upotrijebljene na osobu koja ih je upotrijebila. Drugim riječima, Brozović u svojoj knjizi govori da su novinari plaćenici te da jezikoslovci koji se negativno očituju u navedenom pravopisu iznose nemoralne neistine, no čitajući polemiku koja kritizira Brozovićevu knjigu, recipijent ne doživljava ni novinare plaćenicima ni jezikoslovce nemoralnima, već se u njemu javlja negativan stav prema

autoru tih izjava, a za formiranje takva stava odgovorno je, dakako, afektivno značenje. Posebice se u sintagmi *nemoralna neistina* očituje emocionalni efekt kakav autor želi postići – naime teško da neistina može biti moralna, a upravo pleonastičnim naglašavanjem nemoralnosti neistine autor se služi taktikom reduplikacije (u ovom slučaju implicitne reduplikacije), koja, kako smo ranije rekli, predstavlja jedan od načina izražavanja emocionalne uključenosti na temelju pojačanja intenziteta izraza.

Pridjevima koji u svom denotativnom značenju sadrže evaluacijsku komponentu (primjerice *pogrešan, primjeren, moralan* i dr.) ta se komponenta može pojačavati intenziviranjem, i to na dva načina: komparativom/superlativom ili pozitivom u kombinaciji s kakvim drugim intenzifikatorom (čestica, prilog).

U polemikama koje smo za potrebe ovoga rada analizirali pojavljuju se obje strategije intenziviranja. Evo nekoliko primjera:

(30) “Ipak, Kordičevoj je u međuvremenu moglo postati jasno da mržnja i huškanje nije moja metoda, suviše je primitivna.” (Pandžić, *Od Galileja do zlatne ptičice*, 158)

(31) “Tih nekoliko stotina radova koje spominje Kordičeva nisu ništa drugo nego dimna zavjesa koja bi trebala sugerirati znanstvenost, a ustvari ipak demonstriraju puku neukost priučene gospođe.” (ibid.)

(32) “Jasno je ipak da se ženska dosta umislila i da se tu umjesto uspona, e da bi upalila svjetionik, ipak radi zapravo o dosta nevjешtu odbijanju širom otvorenih vrata.” (Grubišić, *Komentar diskusije o nazivu jezika Snježane Kordić*, 230)

(33) “Samo totalno zaslijepjeni purist će doći na ideju da su vuci zaklali pčelu.” (Kordić, *Filologija laži*, 172)

(34) “Međutim, kod pojedinih zapadnih filologa koji se bave južnoslavenskim prostorom mora se, nažalost, ukazati na pojavu potpune lingvističke neobrazovanosti i pasivnog preuzimanja stavova balkanskih etnocentričnih filologa.” (Kordić, *Balkanac iz Osla*, 228)

(35) “Najsmješniji je, bar za mene, njezin prigovor o razlikama *plattdeutsch* – *hochdeutsch*, osporava ono što nisam tvrdio a ne odgovara na ono što jesam.” (Pandžić, *Od Galileja do zlatne ptičice*, 152)

(36) “Dakle, Kordičeva u pomanjkanju boljih argumenata, nema ih, ali i zbog oskudne argumentacijske razine, na koncu izvlači iz širokoga repertoara priučene terminologije pojmove...” (ibid., 158)

(37) “Prijetiti ne će nitko čak ni »saveznicima« Snježane Kordić, pa ni »sintaktičaru« Milošu Kovačeviću, iako su oni bili i ostali daleko opasniji igrači od Snježane Kordić.” (ibid., 161)

(38) “Kad bi autorica bila malo oštroumnija, zamislila bi se nad razlikom između isti, jednaki i slični kad tvrdi da su hindski i urdski isti jezik” (Auburger, *Hrvatski jezik i filologija netočnih navoda*, 210)

Iz navedenih je primjera razvidno da se supolemičari, u nedostatku utemeljene argumentacije, koriste afektivnim načinima izražavanja/emocionalnosti, i u takvim je postupcima zastupljena česta uporaba pridjeva, za razliku od objektivne argumentacije u kojoj pridjeva uopće nema. Pridjevi se očigledno koriste kada želimo nekoga omalovažiti, uključiti emocionalni aspekt kod recipijenta, a psihološka su istraživanja pokazala da se, čim je uključena emocionalna komponenta, smanjuje mogućnost racionalnog rezoniranja. Na taj se način pokušava utjecati na mišljenje recipijenta i pridobiti ga na svoju stranu, što je i glavni cilj svake polemike. Osobito je zanimljiv primjer (32) u kojemu autor koristi izraz *ženska*. Već smo ranije naveli kako se svojoj supolemičarki obraća s omalovažavanjem (koristeći izraze Kordićeva i naročito Kordićka), a ovdje je to omalovažavanje još više naglašeno. Naime poznato je da se izraz *ženska* koristi pejorativno u značenju beznačajne osobe u površnoj i prolaznoj vezi s muškarcem, pa se može zaključiti kako autor u nedostatku argumenata i vidno isprovociran ne uspijeva (a vjerojatno i ne želi) prikriti svoje emocije. Riječ je o još jednome primjeru subjektivizacije u kojemu u prvi plan ne dolazi argument, već osobni stav polemičara.

ZAKLJUČNO

Prikazana polemička sučeljavanja (ali i ona koja nisu zastupljena ovim istraživanjem) neupitno su vrijedan doprinos znanosti jer potiču na kritičko pamišljanje i propitivanje vlastitih stavova o pojedinim jezikoslovnim pitanjima i temama. Istaknuti primjeri pokazuju da se u polemičkome diskursu u nastojanjima da se pridobije publika, dokaže vlastita znanstvena kompetencija i da se umanjí supolemičareva, osim znanstveno utemeljene argumentacije, koriste i različite retoričke strategije. U polemikama koje se vode oko znanstvenih (jezikoslovnih) pitanja očekuju se objektivni argumenti koji počivaju na činjenicama, međutim ovo je istraživanje pokazalo kako polemičari često, u nedostatku takve argumentacije, pribjegavaju upravo različitim persuasivnim strategijama. U tom smislu o polemici se zaista može govoriti kao o specifičnom diskursnom tipu u kojemu se uspostavlja samo prividni dijalog jer

namjera polemičara nije uvažiti i “saslušati” protivnika, nego upravo suprotno – prekinuti njegovu reakciju i daljnju komunikaciju. S namjerom da postignu taj cilj i iz sukoba izađu kao pobjednici polemičari će se koristiti afektivnim načinom izražavanja i time izravno utjecati na emocionalnost recipijenta želeći pokazati da ne uvažavaju svoga protivnika i da ga ni publika ne treba uvažavati. S druge pak strane reakcijom na protivnikov tekst pokazuju zanimanje za njegove stavove, ali to nikad eksplicitno ne iskazuju. O njemu (ali i o sebi) najčešće progovaraju implicitno – samoprezentacijom, uporabom defenzivnih i asertivnih taktika te uporabom pridjeva koji u određenom kontekstu mogu biti izrazito persuasivnog karaktera. Svaki će dobar polemičar svoju argumentaciju temeljiti na činjenicama i potkrijepiti je objektivnim argumentima, ali ako uzmemo u obzir gore navedenu činjenicu da se polemika vodi zbog javnosti i da se u njoj često raspravlja o gorućim pitanjima, onda nam postaje jasno da je u takvom tipu teksta gotovo nemoguće u potpunosti se pridržavati objektivnosti kakvu nameće tradicionalno poimanje znanstvenoga teksta. Cilj opravdava sredstva, a u polemici naročito nije toliko bitno kako, nego tko je pobijedio.

IZVORI

- Auburger, Leopold (2002), *Hrvatski jezik i filologija netočnih navoda*. Republika. God. LIX. Broj 3-4. Zagreb. 237-253.
- Babić, Stjepan (2003), *Opet o maštarijama Snježane Kordić*. Književna republika. God. I. Broj 9-10. Zagreb. 175-177.
- Grčević, Mario (2001), *O nazivu hrvatskoga jezika iz Kordićkine znanosti gledan*. Republika. God. LVII. Broj 1-2. Zagreb. 221-229.
- Grubišić, Vinko (2001) *Naziv jezika kako ga vidi Snježana Kordić*. Republika. God. LXV. Broj 7-8. Zagreb. 226-229.
- Grubišić, Vinko (2002), *“Komentar diskusije o nazivu jezika” Snježane Kordić*. Republika. God. LIX. Broj 3-4. Zagreb. 225-230.
- Kordić, Snježana (2001,) *Naziv jezika iz 21. stoljeća gledan*. Republika. God. LVII. Broj. 9-10. Zagreb. 193-201.
- Kordić, Snježana (2006), *Balkanac iz Osla*. Književna republika. God. IV. Broj 9-10. Zagreb. 228-236.
- Kordić, Snježana (2006), *Filologija laži*. Književna republika. God. IV. Broj 9-10. Zagreb. 154-181.
- Kordić, Snježana (2007), *Diktatom protiv argumenta*. Književna republika. God. V. Broj 1-2. Zagreb. 184-195.
- Kordić, Snježana (2003), *Vlast nad jezikom*. Književna republika. God. I. Broj 5-6. Zagreb.161-173.

- Pandžić, Zvonko (2009), *Od Galileja do zlatne ptičice*. Republika. God. LXV. Broj 7-8. Zagreb. 138-164.
- Pranjković, Ivo (1996), *Odgovor koji izaziva mučninu*. Republika. God. LII. Broj 5-6. Zagreb. 25-38.
- Pranjković, Ivo (2008), *Sučeljavanja: polemički dueli oko hrvatskoga jezika i pravopisa*. Zagreb: Disput.

LITERATURA

- Arkin, R. M. (1981), *Self-presentation styles*, u: J. T. Tedeschi (ur.) *Impression-management theory and social psychological research*. New York, Academic Press. 311-333.
- Ayer, Alfred Jules (1951), *Language. Truth and Logic*. New York, Dover Publications
- Badurina, Lada – Palašić, Nikolina (2016), *Tekst protiv teksta: o argumentaciji u polemičkom diskursu*, u: *Riječki filološki dani*, knjiga 10, ur. Badurina, Lada. Rijeka, Filozofski fakultet. 267-279.
- Badurina, Lada – Palašić, Nikolina (2018), *Polemike o hrvatskome jeziku i jezikoslovnim temama u 20. stoljeću*, u: *Povijest hrvatskoga jezika*, ur. Pranjković, I., Samardžija, M., 5. knjiga: 20. st.- prvi dio. Zagreb, Croatica. 479-523.
- Bagić, Krešimir (1999), *Umijeće osporavanja: Polemički stilovi A.G.Matoša i M. Krleže*. Zagreb, Naklada MD
- Drescher, Martina (2003), *Sprachliche Affektivität. Darstellung emotionaler Beteiligung am Beispiel von Gesprächen aus dem französischen*. Tübingen, Max Niemeyer Verlag
- Girnth, Heiko (2002), *Sprache und Sprachverwendung in der Politik. Eine Einführung in die linguistische Analyse öffentlich-politischer Kommunikation*. Tübingen, Max Niemeyer Verlag
- Holly, Werner (1979), *Imagearbeit in Gesprächen. Zur linguistischen Beschreibung des Beziehungsaspekts*. Tübingen, Niemeyer
- Leech, Geoffrey (1981), *Semantics. The Study of Meaning*. Harmondsworth, Penguin.
- Marten-Cleef, Susanne (1991), *Gefühle ausdrücken. Die expressiven Sprechakte*. Göppingen, Kümmerle Verlag
- Mummendey, Hans Dieter (1995), *Psychologie der Selbstdarstellung*. Göttingen/Bern, Hogrefe
- Palašić, Nikolina – Ivanetić, Nada (2016a), *Autoreferencija u polemičkome tekstu – oblici i funkcije*, u: *Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa Hrvatskoga društva za primijenjenu lingvistiku*. 247-260.
- Palašić, Nikolina – Ivanetić, Nada (2016b), *Osjećam se prozvanim – indikatori emocija u znanstvenoj polemici*, u: *Sarajevski filološki susreti III – Zbornik radova*, Palić, Ismail (ur.), Sarajevo, Bosansko filološko društvo, 181-197

- Petty, R. E. – Cacioppo, J. T. – Goldman, R. (1981), *Personal involvement as a determinant of argument-based persuasion. Journal of Personality and Social Psychology*, 41(5), 847-855.
- Sapir, Edward (1935), *Encyclopedia of the Social Sciences*. New York. 78-81
- Searle, John R. (1969), *Speech acts: An Essay in the Philosophy of Language*. New York, Cambridge University Press
- Silić, Josip – Pranjković, Ivo (2005), *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*. Zagreb, Školska knjiga
- Tedeschi, J.T. – Lindskold, S. – Rosenfeld, P. (1985), *Introduction to social psychology*. St. Paul, Minnesota, West Publishing
- Watzlawick, Paul - Janet Helmick Beavin - Jackson, D. Don (1967), *Pragmatics of Human Communication. A Study of Interactional Patterns, Pathologies, and Paradoxes*. New York, W.W. Norton & Company

THE RHETORICAL POTENTIAL OF CERTAIN CONSTRUCTIONS IN SPELLING POLEMICS

Summary

The paper will analyze the polemics on linguistic topics in the second half of the twentieth century from a linguistic (especially pragmalinguistic) point of view. This period was marked by very heated debates about orthographic issues of the Croatian language, which is why we consider them particularly interesting in the context of discovering the rhetorical potential of linguistic choices. In contemporary linguistic and stylistic research, polemics are underrepresented, but their significance, especially in terms of their potential to entice critical thought about language and scientific theses, is unquestionable. Polemic is viewed as a specific discourse type in which the relationship between polemicists is especially emphasized (even more than the subject being polemicized), so special attention is paid to those language constructions that polemicists use to convince the general public of the correctness of their positions. In other words, we will particularly be interested in those nouns (for example, adjectives) and constructions that polemicists use in order to present the opponent in a negative context and gain the favor of the wider (and especially the academic) community. In this manner, the research will lead us to a conclusion about the subjectivity and emotional coloring of the expression, which conflicts with the requirement for the scientific foundation of arguments and the determinants of the traditionally understood scientific style in general.

Key words: *rhetoric, polemic, polemical dialogue, argumentation strategies*

UDK: 811.163.1'373
091:003.349]:27-247
Izvorni naučni rad
Rukopis primljen: 26. 12. 2022.
Rukopis prihvaćen: 4. 2. 2023.

Mehmed KARDAŠ – Erma RAMIĆ-KUNIĆ

LESIKA EVANĐELJA PO IVANU U BOSANSKIM EVANĐELJIMA I HRVATSKOGLAGOLJSKIM MISALIMA

KLJUČNE RIJEČI: *bosanska četveroevanđelja, hrvatskoglagoljski misali, Evanđelje po Ivanu, tekstovno-leksički nivo, leksika*

U radu se analizira leksika Evanđelja po Ivanu u bosanskim evanđeljima i hrvatskoglagoljskim misalima. Usporedba je provedena na korpusu bosanskih evanđelja u kojima je očuvano Ev. po Ivanu: *Divoševo, Kopitarovo, Nikoljsko, Daničićevo, Vrutočko, Evanđelje iz Hvalovog i Mletačkog zbornika* te teksto-va iz hrvatskoglagoljskih liturgijskih kodeksa iz kritičkog izdanja *Hrvojevog misala: misala Vat. Illir. 4, Ročkog misala i Misala kneza Novaka*. Provedena usporedba pokazala je da se na tekstovno-leksičkom nivou s bosanskim evanđeljima najbolje slaže najstariji hrvatskoglagoljski misal *Vat. Illir. 4*, s tim da je tekst ovog misala bio otvoreniji za tekstovno-leksičke inovacije nego je to slučaj s reprezentativnim bosanskim rukopisima poput *Divoševog, Nikoljskog i Evanđelja iz Hvalovog zbornika*. Najviše tekstovno-leksičkih odstupanja prema bosanskim evanđeljima pokazuje *Misal kneza Novaka*.

1. UVOD

Kompleksno pitanje odnosa bosanskih i hrvatskoglagoljskih kodeksa na tekstovno-leksičkom nivou nije bilo predmetom sistematičnog proučavanja iako su dosadašnja istraživanja ukazala na potrebu detaljnijeg ispitivanja ovih susjednih redakcija crkvenoslavenskog jezika. Za razliku od bosanske srednjovjekovne pismenosti koja je najbogatija četveroevanđeljima, u hrvatskoglagoljskim rukopisima evanđeoski tekst sačuvan je samo u misalima, a počeci perikopa (prije homilije) i u brevijarima (Tandarić 1980: 77). To što hrvatska četveroevanđelja nisu sačuvana, ne znači da nisu postojala. Istraživanja J. Tandarića i J. Vrane upućuju na to da su četveroevanđelja postojala i u

okviru hrvatskoglagoljske srednjovjekovne pismenosti te da su najvjerojatnije bila slična bosanskim (Vrana 1975: 48; Tandarić 1980: 78). O mogućim kontaktima hrvatske pisane tradicije sa staroslavenskom pismenosti u Bugarskoj i Makedoniji preko Bosne pisao je Tandarić (1980: 58-59). Na mogućnost veza s jugoistokom upućuju posebno dvije činjenice: u tekstovima bosanskih četve-roevanđelja ima mjesta po kojima se ti tekstovi razlikuju od svih crkvenoslavenskih tekstova, a slažu se jedino s tekstom evanđelja u hrvatskoglagoljskim misalima. Iz toga se zaključuje da je povezanost ovih pisanih tradicija iz zajedničkih, starih predložaka, na što naročito upućuje, između ostaloga, to što se i bosanski i evanđeoski tekstovi hrvatskoglagoljskih misala dobro slažu s tekstom konzervativnog Asemanijevog evanđelistara (Tandarić 1980: 58). To znači da je zajednički izvor ovih tekstova makedonski (Damjanović 2012: 83). Osim toga, od samog početka filoloških istraživanja bosanskih rukopisa zamijećeno je da su njihovi predlošci bili većinom glagoljski (Hamm 1960: 51-53; Kuna 1986: 19; Kuna 2008: 65), što otvara složeno pitanje dodirā bosanske srednjovjekovne pismenosti sa hrvatskoglagoljskom u njihovom najranijem periodu. Pri tome ne treba zanemarivati činjenicu da tradiranje arhaičnoga glagoljskog pravopisa bosanske rukopise povezuje sa hrvatskoglagoljskim (Kuna 1977: 157). Dosadašnja istraživanja bosanskih rukopisa potvrdila su da su bosanska srednjovjekovna evanđelja prepisana s predložka bliskog Ass (Horálek 1954; Grickat 1961-1962; Ramić-Kunić 2017), a vezu između bosanskih i hrvatskoglagoljskih rukopisa putem Ass potvrdila su i novija istraživanja Muke po Mateju (Ramić-Kunić – Šimić 2019). Pored toga, novija istraživanja ukazala su na neke bliže veze pojedinih bosanskih rukopisa s hrvatskoglagoljskim. Naime, bosansko *Vrutočko evanđelje* u Muci po Mateju dosta se dobro slaže na tekstovno-leksičkom nivou s tekstovima hrvatskoglagoljskih misala, u prvom redu s Vat₄ (Ramić-Kunić – Šimić 2019). U skladu s rečenim, cilj je ovog rada detaljnija usporedba tekstovno-leksičkog nivoa Ev. po Ivanu u bosanskim i hrvatskoglagoljskim kodeksima kako bi se dala jasnija slika o međusobnim utjecajima i vezama ovih dviju susjednih redakcija. Istraživanje će se zasnivati na usporedbi leksike u Ev. po Ivanu u bosanskim evanđeljima: *Divoševom* (Div), *Kopitarovom* (Kop), *Nikoljskom* (Nik), *Daničićevom* (Nikb), *Vrutočkom* (Vrut), *Evanđelju iz Hvalovog* (Hval) i *Mletačkog zbornika* (Mlet) sa hrvatskoglagoljskim rukopisima iz izdanja *Hrvojevog misala* (Hrv): *misalom Vat. Illir. 4* (Vat₄), *Ročkim misalom* (Roč) i *Misalom kneza Novaka* (Nov). Usporedbe će se također vršiti sa rukopisima starocrkvenoslavenskog kanona: *Marijanskim* (Mar) i *Zografskim evanđeljem* (Zogr) te *Asemanijevim evanđelistarom* (Ass), ali i sa rukopisima drugih slavenskih redakcija.

2. LEKSIČKI SLOJEVI EVANĐELJA PO IVANU U BOSANSKIM I HRVATSKOGLAGOLJSKIM RUKOPISIMA

Moravizmi i ohridizmi. U dosadašnjim tekstološkim istraživanjima utvrđeno je da hrvatskoglagojski rukopisi čuvaju vrlo staru ćirilometodsku tradiciju koju su crpili sa sjevera, iz velikomoravskog razdoblja, ali također i s jugoistoka, iz makedonskih izvora (Petrović 1988: 21; Mihaljević – Šimić 2013: 12). Pored ćirilometodske tradicije koja je u Hrvatsku dopirala sa sjevera, s moravsko-panonskog područja, južna veza s makedonskom pismenošću ostvarivala se još prije Ohridske književne škole. Međutim, iz Ohridske književne škole, koja je najduže čuvala glagoljicu i tradiciju ćirilometodske moravske kulture, ali i iz drugih središta na slavenskom jugu i istoku, dugo su strujali tekstovi prema hrvatskoj glagoljskoj književnosti (Štefanić 1969: 15; Hercigonja 1975: 15-16; Mihaljević – Šimić 2013: 12). U hrvatskoglagojskim liturgijskim knjigama mogu se razlučiti najmanje četiri tekstovna sloja: tragovi izvornog ćirilometodskog prijevoda bogoslužbenih knjiga, tragovi Metodova cjelovitog prijevoda Biblije, zatim prijevod prema latinskoj Vulgati (Mihaljević – Šimić 2013: 12) te elementi tipični za preslavski književni centar (Hristova 2004). Kad je riječ o bosanskim crkvenoslavenskim tekstovima, visok stepen podudaranja s ohridskom varijantom teksta ostaje njihova najupadljivija odlika. Zapravo, i bosanski i hrvatskoglagojski rukopisi dobro čuvaju tradiciju iz velikomoravskog perioda, što ih opet povezuje s Ohridskom školom jer su moravizmi samo djelimično sačuvani u kasnijim prijepisima, uglavnom onima što su nastajali djelovanjem Ohridske književne škole koja se u svojoj osnovi oslanjala na načela Moravske škole (Ribarova 2005: 17-39). U nastavku su izdvojeni moravizmi i ohridizmi u Ev. po Ivanu u bosanskim i hrvatskoglagojskim rukopisima, nasuprot kojima su postavljeni preslavizmi s popisa T. Slavove (1989) koji se bilježe u rukopisima drugih slavenskih redakcija. Očuvanjem konzervativnog moravskog i ohridskog sloja leksike bosanski i hrvatskoglagojski tekstovi pokazuju složnost i slijeđenje tekstne verzije prve redakcije slavenskog prijevoda evanđelja.

аминъ / право

Iv 3:11 а̄мӣнь а̄мӣнь Nik Hval Div Mlet Vrut am(e)нь am(e)нь Hrv Roč Nov Vat₄
Mar Zogr / право право TL

Iv 6:47, 53 а̄мӣнь а̄мӣнь Nik Hval Mlet Vrut am(e)нь am(e)нь Hrv Roč Nov Vat₄
Mar Zogr / право право TL

Iv 8:51, 58 а̄мӣнь а̄мӣнь Nik Hval Mlet Vrut am(e)нь am(e)нь Hrv Roč Nov Vat₄
Mar Zogr Ass / право право TL Tr

Iv 10:1 ам̄нь ам̄нь Nik Hval Mlet Vrut am(е)нь am(е)нь Hrv Roč Nov Vat₄ Mar
Zogr / право право TL Tr

двѣрьникъ / вратарь

Iv 10:3 двѣрьникъ Hval Mlet Vrut двѣрьникъ Nik Mar Zogr dvarnikъ Hrv Roč
Nov dvьrnik' Vat₄ / вратарь Ostr Dobrl Jur Mst

единъ, етеръ / нѣкъин

Iv 5:5 етеръ Div Nik Hval Mlet Vrut eterъ Hrv Roč Nov Vat₄ единъ Mar /
нѣкъин Gal Gf Rh Mр Trn нѣкъинто Frol

Iv 7:25 етери Nik Hval Mlet Vrut eteri Hrv Roč Nov Vat₄ Ass Zogr едини Mar
/ нѣкъин Gal Rh Mр Trn

Iv 9:16 етери Nik Hval Mlet Vrut eteri Hrv Roč Nov Vat₄ Ass Zogr едини Mar
/ нѣкъин Gal

иудѣи, иудѣискъ / жидъ, жидовинъ, жидовскъ

Iv 1:19 иудеи Nik иудеи Hval иудѣи Mlet иудѣе Vrut ijuděi Hrv Roč Nov
Vat₄ иудеи Mar / жидове Frol Rh Mр

Iv 2:13 иуденска Nik иудыскá Hval иудѣиска Mlet Div иудыиска Vrut ijuděiska
Hrv Roč Vat₄ ijuděiski Nov иуденска Mar / жидовска Frol Trn Rh Mр

Iv 2:18 иудеи Nik Vrut иудѣе Hval иудѣи Div Kop Mlet ijuděi Hrv Roč Nov
Vat₄ иудеи Mar / жидове Trn Rh Mр

Iv 3:1 иуденскы Nik иудыскы́ Hval иудѣиски Mlet иудѣискъ Div иудискъ Vrut
ijuděiski Hrv Roč Nov Vat₄ иуденскъ Mar / жидовскъ Frol Dobrm Rh Mр

кънигы / писание

Iv 2:22 книгаъ Nik Hval Mlet Div Mar om. Vrut knigamъ Hrv k'nigami Nov
Roč Vat₄ Mar / писанию Čud Pg

Iv 7:38 книги Mlet Nik Hval Vrut knigi Nov Roč Vat₄ Mar om. Hrv / писание
Čud Pg

ради / дѣлаѣ, дѣлаи, дѣлаи

Iv 1:31 ради Hval Nik Mlet Vrut radi Hrv Roč Nov Vat₄ Mar Zogr Ass Sav /
дѣлаи Dobrl Jur Gf

Iv 6:57 ради Hval Nik Mlet Vrut radi Hrv Roč Nov Vat₄ Mar Zogr Ass / дѣлаи Jur

стоуденьць / кладъзь

Iv 4:6 стоуденьць Nik Hval Mlet Div Vrut studenacъ Hrv Roč Nov studenc'
Vat₄ Mar / кладъзь Frol Jur Zogr

Iv 4:11 **CTOYДЕНАЦЪ** Nik Hval Mlet Div Vrut studenacъ Hrv Roč Nov student' Vat₄ Mar / **КЛАДЪЗЪ** Frol Jur Zogr

СЪНЪНИЦЕ, СЪНЪНЪГЪ / СЪБОРИЦЕ, СЪБОРЪ

Iv 9:22 **СЪННИЦА** Nik Hval санъница Mlet Vrut san'mišća Hrv Roč Nov sьn'mišća Vat₄ **СОНЪНИШТА** Mar / **СЪБОРИЦА** Ban Flor Gf **СЪБОРА** Jur

СЪВЪДЪТЕЛСТВО, СЪВЪДЪТНИЕ / ПОСЛОУШСТВО

Iv 1:7 **СВЪТЪТЕЛСТВО** Nik Hval свдѣтелство Mlet Vrut s(ь)v(ě)d(ě)tel(ь)stvo Hrv Vat₄ Roč Nov Mar / **ПОСЛОУШСТВО** Frol Jur Rh Mр

Iv 8:17 **СВЪТЪТЕЛСТВО** Nik Hval свдѣтелство Mlet Vrut s(ь)včedet(e)l'stvo Hrv Vat₄ Roč Nov Mar / **ПОСЛОУШСТВО** Frol Jur

СЪВЪДЪТЕЛСТВОВАТИ / ПОСЛОУШСТВОВАТИ

Iv 1:32 **СВЪТЪТЕЛСТВОВА** Nik Hval Mlet Vrut съвѣдѣтелствова Mar Zogr svedokova Vat₄ Nov / **ПОВѢДА** Sav / **ПОСЛОУШСТВОВА** Jur Frol **ПОСЛОУШСТВОВАЮТЬ** Dobrl Gf

Iv 2:25 **СВИДТЕЛСТВЕЗЕТЪ** Nik свдытльствоуеъ Hval свдѣтелствезетъ Mlet свѣдѣтелствоуеъ Div Vrut съвѣдѣтелствоуоутъ Mar svědetel'stvue Hrv svědetel'stvet' Vat₄ Roč s(ь)v(ě)dět(e)l(ь)stvo s(ь)v(ě)dět(ь)stvoval' bi Nov / **ПОСЛОУШСТВОВАШЕ** Frol **ПОСЛОУШСТВОВАЮТЬ** Dobrl

Iv 7:7 **СВЪТЕЛСТВЮ** Nik свдытльствоуіо Hval свдѣтелствесю Mlet свѣтелствесю Vrut svědetel'stvuju Hrv Vat₄ Roč Nov **СЪВЪДЪТЕЛСТВОВАИЖ** Mar Mar Zogr Ass / **ПОСЛОУШСТВОВАИЖ** Frol

Iv 10:25 **СВЪТЕЛСТВОВАЮТЬ** Nik свдытльствесютъ Hval свдѣтелствесютъ Mlet свѣтелствезетъ Vrut svědetel'stvetъ Hrv Vat₄ Roč Nov **СЪВЪДЪТЕЛСТВОВАИЖТЪ** Mar Zogr Ass / **ПОСЛОУШСТВОВАИЖТЪ** Frol Jur

ТЪКЪМО / ТЪЧНИЖ

Iv 3:13 **ТЪКМО** Nik Div Kop Vrut тъкмо Vat₄ **ТАКМО** Hval Mlet takmo Hrv Roč Nov Mar Zogr / **ТЪЧНИЖ** Jur

Iv 12:9 **ТЪКМО** Nik Div Kop Vrut t(ь)kmo Hrv Roč Vat₄ **ТАКЪМО** Nov Mar Zogr / **ТЪЧНИЖ** Dobrl Jur Vuk

Iv 13:10 **ТЪКМО** Nik Div Kop Vrut тъкмо Vat₄ **ТАКМО** Hrv Roč Nov Mar Zogr / **ТЪЧНИЖ** Jur Pg

Iv 14:6; 13:10 **ТЪКМО** Nik Div Kop Vrut тъкмо Vat₄ **ТАКМО** Hrv Roč Nov Mar Zogr / **ТЪЧНИЖ** Jur

юѣтро / заоѣтра

Iv 8:2 юѣтроѣ Nik юѣтроу Hval Mlet юѣтро Vrut jutromъ Hrv Roč Nov Vat₄ Mar Zogr / заоѣтра Trn Jur

хвалѣ дати / похвалити

Iv 11:41 хвалѣ тебѣ възѣю Nik Hval Mlet Vrut hv(a)lu t(e)bi vzdaju Hrv Roč Nov (tebě) Vat₄ Mar Zogr Ass Sav Trn Ban Jur / Čud

Iako dobro čuvaju ohridsku i moravsku leksiku, u hrvatskoglagoljskim rukopisima ponekad dolazi do zamjene ove leksike, odnosno do inoviranja. Tako npr. pod utjecajem govornog jezika u Hrv dolazi leksema *ura* tamo gdje i bosanski i drugi hrvatskoglagoljski rukopisi imaju moravizam *godina*. S druge strane, utjecaj Vulgate uočava se u Nov i Roč u primjeru gdje umjesto moravizma градьца, koji se javlja u bosanskim, kanonskim evanđeljima te Vat₄ i Hrv, imaju leksemu *kaštela* (njem. kastel, lat. castellum). Rukopisi koji su prošli utjecaje preslavske redakcije, poput Dobrl, Jur i Vk, na tomu mjestu imaju oblik въси.

Iv 4:6 година Nik Nik_b Hval Mlet Div Vrut Kop godina Vat₄ Nov Roč Mar Ass часъ Zogr / ura Hrv

Iv 11:1 градьца Grig-Gilj Nik Nik_b Vrut Hval Mlet grad'ca Vat₄ Hrv Mar Zogr Ass Dobrš / kaštela Nov Roč / въси Dobrl Jur Vk

Bosanski i hrvatskoglagoljski rukopisi razlikuju se i u izboru varijanti въсь мирь i въ мирь. L'vov (1966: 13) smatra da je varijanta въсь мирь karakteristična za aprakosni tip teksta te da je moravskog porijekla i samim tim bila je sastavnica prvobitnog ćirilometodskog prijevoda. S ovakvim mišljenjem nije saglasan Horálek (1954: 81-82), koji prednost u smislu pripadnosti prvobitnom ćirilometodskom prijevodu daje varijanti въ мирь. U tomu slučaju hrvatskoglagoljski prate Zogr (Mar def.), bosanska se slažu s aprakosima, a u jednom primjeru im se pridružuje i Ass.

Iv 1:9 въ всѣ мирь Nik Hval Mlet Vrut Gf / v mir' Hrv Nov Roč Vat₄ въ мирь Zogr Ass

Iv 1:10 въ всемь мирь¹ Nik Hval Mlet въ всемь мырѣ Vrut Gf Dobrm / v' mirě Hrv Nov Roč Vat₄ въ мирь Zogr Ass

Iv 1:10 въсь мырь² Nik Hval Mlet Vrut всь мирь Ass Gf Dobrm / mir' Hrv Roč Nov Vat₄ мирь Mar

Iv 16:21 *всь мирь* Hval Mlet *вась мирь* Vrut Ar Gr / *v mirь* Hrv Nov Roč Vat₄
въ мирь Zogr Mar

Preslavizmi. Istraživanja hrvatskoglagojskih rukopisa pokazala su da je prisustvo različitih leksičkih slojeva uvjetovano tipom bogoslužbenih knjiga; primjerice, preslavizmi su razmjerno brojni u Djelima apostolskim i poslanicama, dok su vrlo rijetki u misalskim evanđeljima (Mihaljević – Šimić 2013: 11). Na temelju detaljne usporedbe Ev. po Ivanu može se zaključiti da preslavizmi¹ ni u bosanskim ni u hrvatskoglagojskim rukopisima nisu značajnije zastupljeni, već da se sporadično javljaju u pojedinim rukopisima. Tako npr. u stihu Iv 7:32 hrvatskoglagojski misali Hrv i Vat₄ imaju preslavizam, dok bosanska evanđelja imaju arhaizam.

Iv 7:32 *архирѣиѣ* Nik Hval Mlet Vrut *архиреи* Mar / starišini Hrv staršini Vat₄
старѣишини жырьчскы Frol TL / knezi Nov Roč

Od bosanskih evanđelja u Kop rukopisu bilježimo *архирѣиѣ* u svim primjerima izuzev u Iv 18:13, gdje je došao izbor *старишнини*. Osim toga, u Kop je dvaput došao preslavizam *право* u Iv 16:23, dok u svim ostalim primjerima slijedi stanje iz prve redakcije zadržavajući hebrejizam *аминь* (Kardaš 2020: 164). Nedavna su istraživanja bosanskih kodeksa pokazala da preslavske varijante u njima ne dolaze iz zajedničkog prapredloška budući da su podudaranja istih mjesta veoma rijetka. To navodi na tumačenje da je prodor inovirane, preslavske leksike rezultat nesistemskog, odnosno sporadičnog ujednačavanja prema predlošcima kojima su raspolagali bosanski pisari. Dakle, ne može se govoriti o jedinstvu tradicije u smislu zajedničkog ishodišta novije leksike, ili, preciznije rečeno – bosanska evanđelja u cjelini nisu prošla recenziju s ciljem ujednačavanja prema mlađoj redakciji (Kardaš 2020: 168). Iako je većina sačuvanih bosanskih evanđelja iz druge polovine 14. i početka 15. st., arhaično leksičko stanje govori protiv mogućnosti sistemskih revizija teksta u pravcu inoviranja leksike, koje se sreće u susjednoj srpskoj crkvenoslavenskoj tradiciji, pa bolje slijeđenje ohridskog sloja približava bosanske tekstove hrvatskoglagojskim, koji također crpe građu iz makedonskih izvora. Gotovo dosljedna upotreba ohridizama umjesto preslavske leksike upućuje na to da su bosanski i hrvatskoglagojski kodeksi u tijesnoj vezi s Ohridskom književnom

¹ Termine “preslavizam” i “preslavska leksika” ne treba razumijevati u dijalektološkom smislu (jer odgovarajuće lekseme ne pripadaju istočnobugarskom govoru u okolini Preslava), već kao leksičke odlike bilo kojeg porijekla koje su bile prvi put uvedene u evanđelje u nekom istočnobugarskom književnom središtu kao rezultat korigiranja već postojećeg teksta evanđelja.

školom, odnosno da obje tradicije slijede tekstnu verziju prve redakcije slavenskog prijevoda evanđelja. Na temelju podudaranja pojedinih bosanskih i hrvatskoglegoljskih kodeksa u dijelu Muke po Mateju Ramić-Kunić i Šimić pretpostavljaju da su u bosanske i hrvatskoglegoljske tekstove preslavizmi mogli ulaziti na istom stadiju razvoja teksta iz neke podloge koja je došla iz istog pravca, tj. putem nekog od zajedničkih izvora. Hrvatskoglegoljski su primili više, a bosanski rukopisi manje utjecaja leksike mstislavljevo-jurjevskog tipa. Međutim, kontaminacija preslavizmima u bosanskim i hrvatskoglegoljskim evanđeoskim tekstovima nije sistemska, već je proizvoljna, pa ostaje otvorena mogućnost utjecaja nekog od srodnih predložaka i na bosanske i na hrvatskoglegoljske tekstove (Ramić-Kunić – Šimić 2019).

Grecizmi. Bosanska grupa evanđeoskih tekstova privlačila je pažnju paleoslavista zbog arhaičnosti njihova teksta, odnosno čuvanja brojnih grecizama koji su prevedeni i u stoljećima starijim rukopisima. Dok su pojedini istraživači prisustvo grecizama u bosanskim tekstovima promatrali kao odraz arhaičnosti i njihove bliskosti prvobitnom ćirilometodskom prijevodu evanđelja (Jagić 1913), drugi su pak mišljenja da su grecizmi u ovim tekstovima rezultat kasnijih revizija (Horálek 1954). Očuvanje najstarijeg sloja grecizama odlikuje i hrvatskoglegoljske rukopise (Gadžijeva et al. 2014: 379). Usporedba bosanskih i hrvatskoglegoljskih tekstova u dijelu Ev. po Ivanu pokazala je da i jedni i drugi dobro čuvaju grecizme koji su pripadali prvobitnom prijevodu, što upućuje na to da su prepisani iz zajedničkih izvora.

ῥαββί: Iv 1:50 ראבין Nik Vrut Hval Mlet rav'vi Hrv Vat₄ Roč Nov ראבין Mar Zogr Ass

κεδρών: Iv 18:1 потока кедрьска Nik потока кедарьска Hval Mlet Vrut potoka kedar'skago Hrv Nov Roč potoka kedr'skago Vat₄ потока кедрьска Mar отока кедрьска Mir Sav острова кедрьска Zogr

λέντιον: Iv 13:5 лѣтѣиомъ Nik лѣнѣтѣиѣмъ Hval лѣнтиѣмъ Mar лѣнѣтѣиомъ Mlet лѣнѣтѣиомъ Vrut len'tionomъ Hrv Vat₄ Roč Nov / понѣвицеж Dobrš

λεόντιος: Iv 13:4 лѣнтии Kop Nik Vrut Hval (лѣнѣнти) Mlet len'tionъ Vat₄ Nov Roč Hrv лѣнтии Mar лѣ[о]нѣнтии Zogr лѣнтии Ass / понѣвицѣж Ban

παράκλητος: Iv 14:16, 26 φαρακλήτα Nik Nik₆ параклѣта Hval параклита Mlet Vrut paraklita Hrv Vat₄ Roč Nov параклита Mar / оутѣшитѣла Dobrš Ban Dobril Frol Jur

ἀρχιτρικλινος: Iv 2:9 архитриклинь, аритриклинь Div Kop Nik Nik₆ Vrut Hval Mlet ar'hitriklinu Vat₄ Nov Roč Hrv архитриклиньъ Mar Zogr Ass / старѣшина пирог Jur

ἀρχιερεύς: Iv 11:47, 49 ἀρχιερεи Nik Nik₆ Hval Mlet Vrut Mar arhierēi Hrv Vat₄ Roč Nov / старѣишинѣ жьрьчьскѣ Frol Jur Gf

βλασφημία: Iv 10:33 власимии Nik власимии Hval власимѣ Mlet власимии Vrut Nik₆ vlasipimii Hrv Vat₄ Roč Nov / хулаѣ Ban Dobrl Jur

ἐπενδύτης: Iv 21:7 епеньдытомь Hval епеньдытомь Mlet Mar Zogr Ass еpen'ditomь Hrv Vat₄ Roč Nov

Međutim, detaljnija usporedba bosanskih i hrvatskoglagoljskih tekstova otkriva da bosanska evanđelja bolje čuvaju ovaj leksički sloj. Za hrvatskoglagoljske misale ranije je utvrđeno da starija, tj. sjeverna skupina bolje čuva grecizme nego južna (Šimić 2000: 95). Sjevernu skupinu predstavlja najstariji hrvatskoglagoljski misal Vat₄, a na njega se oslanjaju istarsko-kvarnerski misali: Roč, Lab₁, Lab₂, Koph, Vb₂. Južnu skupinu čine misali koji su se u biblijskim tekstovima oslanjali na Vulgatu: Nov, Ber, Vat₈, Vb₁, P i Senj (Pantelić 1967: 71). Jedna skupina primjera zamjene grecizama u hrvatskoglagoljskim tekstovima ukazuje na moguću utjecaj teksta druge redakcije slavenskog prijevoda (T2) u nekom od starijih predložaka. Pored već spominjanog preslavizma *starěšini* u Iv 7:32, tome bi mogli biti svjedočanstvo još neki izbori: u Iv 10:22 na mjestu gdje bosanski čuvaju varijante grecizma **енкениѣ** (*ἐγκαίνια*), hrvatskoglagoljski rukopisi imaju *ponovleniē* kao *Jurjevsko* (Jur)² i *Frolovo* (Frol) evanđelje. Podršku Jur, ali i nekih drugih slavenskih rukopisa čiji tekst pripada drugoj redakciji imaju i u Iv 11:18, gdje u Vat₄, Roč i Hrv dolazi *prprić*, za razliku od bosanskih i Nov koji imaju grecizam **стадин** (*στάδιον*) kao kanonska evanđelja. S druge strane, izloženost hrvatskoglagoljskih rukopisa latinskom utjecaju pokazuje zamjena grecizma **пиниѣ** (*φοῖνιξ*) latinizmom *palamь* (lat. palma) u Iv 12:13, dok se u Iv 19:23 u Hrv i Nov na mjestu grecizma **хитонь** (*χιτών*) javlja lik iz govora *suk'na*.

ἀρχιερεύς: Iv 7:32 ἀρχιερεи Nik Hval Mlet Vrut Kop архиереи Mar Nik₆ / starišini Hrv starěšini Vat₄ старѣишинѣ жьрьчьскѣ Frol TL / knezi Nov Roč

Ἐλλην: Iv 7:35 ельѣны Nik Nik₆ Hval елинии Mlet Vrut Kop ельѣлиниѣ Mar Zogr Karp Mir Jur Frol / narodi Hrv Nov Roč / êziki Vat₄

ἐγκαίνια: Iv 10:22 никентиѣ Nik никентыѣ Hval инкеныдиѣ Mlet енѣѣниѣ Vrut **енкениѣ** Mar / свѣщенниѣ Ass Ban Karp¹ Mir¹ Zogr Nik₆ / обновлениѣ Karp² Gal Čud / знамениѣ Mir² / *ponovleniē* Hrv Vat₄ Roč Nov **поновлениѣ** Frol Jur

² Jurjevski puni aprakos smatra se tipičnim predstavnikom teksta druge redakcije (T2) (Alekssev 1998: 10).

Στάδιον, στάδιον: Iv 11:18 стадыи Nik Nik₆ Vrut Hval Mlet stadii Nov стадини Mar Zogr Ass Sav / prprić Vat₄ Roč Hrv попьриць Jur Giljfl Dobrl Ostr TL

χιτών: Iv 19:23 хитонъ Kop Nik Hval Mlet hiton' Vat₄ Roč Mar Zogr def. Ass Sav / ривъж Karp одежда Dobrl / suk'na Hrv Nov

φοῖνιξ: Iv 12:13 ѿ пиникъ Kop Nik Nik₆ Vrut Hval Mlet Mar Zogr Ass Sav / ot palamъ Vat₄ Nov Roč Hrv

3. ODNOS TEKSTNIH TRADICIJA BOSANSKIH I HRVATSKOGLAGOLJSKIH RUKOPISA

Leksika zasvjedočena u evanđeljima starocrkvenoslavenskog kanona bolje je očuvana u rukopisima bosanske srednjovjekovne pismenosti nego u najstarijem hrvatskoglagoljskom misalu Vat₄ koji inače dobro čuva konzervativni tip teksta prve redakcije.³ Na mjestima gdje se Vat₄, ali i Hrv, Roč i Nov udaljavaju od evanđelja kanona, bosanski rukopisi se s njima slažu. Neke od tih inovacija u evanđeoskom tekstu hrvatskoglagoljskih misala treba promatrati kao karakteristične za hrvatsku redakciju, tj. riječ je o leksičkim rješenjima koja nisu prisutna u drugim slavenskim tradicijama, a neke su pak rezultat utjecaja mlađih predložaka i prisutne su i u pojedinim rukopisima drugih redakcija.

Iv 1:30 гредеть Hval Nik Nik₆ Mlet Kop Vrut Mar Zogr Ass Dobrl Mir Karp / идеть Ostr Sav / pridety Hrv Nov Roč Vat₄

Iv 4:5 искръ Nik Vrut искръ Mlet Div Kop Nik₆ Mar Zogr Ass Mir Karp / bliz' Hrv Vat₄ Roč Nov близъ Ban Čud Dobrm Dobrl Vk Jur Frol

Iv 4:14 въслыплюще Nik въслыплющъ Hval въсплщъ Mlet въслъплющъ Div въсплщъ Vrut въслъплъштъ Ass Dobrl Zogr Gal / въходъща Mar въводъща Ban / tekućei Hrv tekuće Nov Roč Vat₄ Nik₆ текъща Frol Gf истъбкъща Ostr

Iv 7:32 архирѣи Nik Hval Mlet Vrut Kop архирѣи Mar Zogr Karp Mir Nik₆ / starišini Hrv starēšini Vat₄ старѣшинъ жьрьчьскы Frol TL / knezi Nov Roč

Iv 10:22 никентиѣ Nik никентьѣ Hval инекендиѣ Mlet енѣнениѣ Vrut енкениѣ Mar / свлщениа Ass Ban Karp¹ Mir¹ Zogr Nik₆ / обновлениа Karp² Gal Čud / знамениа Mir² / ponovleniê Hrv Vat₄ Roč Nov поновлениа Frol Jur

³ Josip Vajs je za Vat₄ utvrdio da je moravsko-panonskog porijekla. O tome vidjeti više u: Vajs 1948.

Iv 10:31 да и повиюють Nik Nik_ь да повиюють его Hval да повиюють Mlet Vrut и повиюють Mar Zogr Ass / vrguť na nъ Hrv Vat₄ Roč връжътъ на нь Pg / da i kamenujute Nov

Iv 11:27 снъ бжнн Кор Nik Nik_ь Vrut Hval Mlet снъ бжнн Mar Zogr Ass Sav / s(i)nъ b(og)a živoga Hrv (živago^{1,2}) Vat₄ Nov Roč (1,2)

Iv 11:30 въ въсь Nik Vrut Hval Mlet въ въсь Mar Zogr Ass Sav / v gradъ' Vat₄ Nov Roč (gradacъ) Hrv

Iv 12:13 ѿ пиникъ Кор Nik Nik_ь Vrut Hval Mlet отъ финикъ Mar Zogr Ass Sav отъ финиковы Čud / ot palamъ Vat₄ Nov Roč Hrv

Iv 12:19 гръмъ Кор Nik Vrut Hval Mlet Mar Zogr Ass Sav / trusъ Vat₄ Nov Roč Hrv

Iv 15:1 лоза Кор Nik Vrut Hval Mlet Mar Zogr Ass Sav виноградъ Ban Čud Dobrn Dobrl Ju / trsъ Vat₄ Nov Roč Hrv (isto 15:4, 15:5^{1,2})

Iv 15:22 вини Кор Nik Hval Mlet Mar Zogr Ass Sav / izveta Vat₄ Nov Roč (izveta) Hrv извѣта Čud Flor Ov Pg Th

Iv 15:27 искони Кор Nik Vrut Hval Mlet Mar Zogr Ass Sav / ot začela Vat₄ Nov Roč Hrv / отъ начала Čud Pg

Iv 19:19 на кръстѣ Кор Nik Hval Mlet Mar Zogr Ass Sav Mir Karp / na križъ Vat₄ Nov Roč Hrv

Na osnovu prethodno navedenih primjera može se zaključiti da hrvatskoglagoljski rukopisi ponekad biraju mlađe varijante koje bilježe rukopisi preslavske tekstne tradicije, dok se bosanski oslanjaju na stanje u staroslavenskom kanonu. Tako je u stihovima Iv 4:5, 4:14, 7:32 i 10:22. Osim toga, u pojedinim se primjerima hrvatskoglagoljskim rukopisima pridružuje rusko četveroevanđelje *Pogodina 21* (Pg) iz druge polovine 14. st. koje Alekseev svrstava u rukopise koji predstavljaju posljednju etapu razvitka četveroevanđeoskog teksta i također ima podmlađenu leksiku (Alekseev 1998: 40). Tako je u Iv 15:27, 15:22 i 10:31. Ovakvi primjeri potvrđuju da je utjecaj preslavske tradicije manji u bosanskim negoli u hrvatskoglagoljskim rukopisima. Razilaženja u drugim primjerima, poput Iv 12:13, 12:19, 15:1 i 19:19, rezultat su utjecaja ili govornog ili latinskog jezika. Tako je npr. *križъ* u hrvatskoglagoljskim rukopisima umjesto *крѣстѣ* u rukopisima drugih redakcija latinizam koji je u hrvatskoglagoljske tekstove posuđen iz balkanskog latinizama s prvim prijevodima liturgijskih knjiga (Gadžijeva et al. 2014: 384).

Analizirajući filijacijske veze i odnose bosanskih i hrvatskoglagoljskih kodeksa u Ev. po Ivanu postaje jasno vidljivo da se bosanska evanđelja najbolje slažu s Vat₄, dok prema drugim misalima pokazuju leksičke razlike.

Bosanski i Vat₄ / Hrv Roč Nov

Iv 2:11 **начетакъ** Kop Div Nik Nik_b Hval načetk' Vat₄ **начѣтъкъ** Mar Zogr Ass / prvo Hrv Nov Roč

Iv 11:48 **ѣзыкъ** Kop Nik Nik_b Vrut Hval Mlet êzik' Vat₄ Mar Zogr Ass / narodъ Hrv Nov Roč

Iv 19:3 **радоуи се** Kop Nik Hval Mlet radui se Vat₄ Mar Zogr Ass Sav / zdravъ Nov Roč Hrv

Iv 2:19 **възвигнѣ ю** Nik Nik_b Hval Mlet Div vzdvignu Hrv Vat₄ Kop def. / **съзидѣ ю** Vrut saziju Nov sažižu Roč

U pojedinim ispuštanjima ili dodavanjima Vat₄ također prati stsl. kanon te bosanska evanđelja, dok se drugi hrvatskoglagoljski rukopisi razlikuju.

Iv 7:2 **скинофиѣиѣ** Nik **сконопѣиѣ** Hval **сконопиѣиѣ** Mlet **скинофиѣиѣ** Vrut skinopigiê Vat₄ Nik_b Mar Zogr / om. Hrv Roč Nov

Nisu malobrojni primjeri u kojima se bosanskim evanđeljima i Vat₄ pridružuje i Hrv, nasuprot inovacijama u Nov i Roč. Istovjetne leksičke izbore kao u Vat₄, Hrv i bosanskim nalazimo u tekstovima stsl. kanona, što ukazuje na međusobno slaganje i na ovisnost o staroslavenskoj matici prevedenoj s grčkog.

Bosanski i Vat₄ Hrv / Roč Nov

Iv 2:16 **възмѣте** Nik Nik_b Hval Div Mar Zogr Ass **възмѣте** Vat₄ **възмитѣ** Mlet Vrut Kop vaz'mite Hrv / otimite Nov Roč

Iv 4:12 **ѣнове** Nik Nik_b Hval Mlet Vrut Kop s(i)n(o)ve Hrv Vat₄ Mar Ban Karp Mir / čeda Nov Roč

Iv 6:5 **грѣдетъ** Nik Nik_b Hval Kop Mlet Vrut Mar Zogr Ass **gredetъ** Hrv Vat₄ / prihodeći Nov prihodećъ Roč

Iv 7:12 **рапачъ много** Nik Nik_b Hval Mlet Vrut r'pачъ много Hrv **гър't' mnog'** Vat₄ Kop Mar Zogr / mnoga m'lva Nov ml'va mnoga Roč

Iv 7:37 **звашѣ** Nik Nik_b Hval Mlet Kop Vrut zvaše Hrv Vat₄ Mar Zogr / vapiče Nov Roč

Iv 8:1 $\epsilon\lambda\iota\omicron\upsilon\eta\eta\delta$ Nik Vrut Mlet $\epsilon\lambda\upsilon\omicron\eta\eta\delta$ Hval elion'skuju Hrv Vat₄ Nik_b Mar Zogr / maslinsku Nov maslin'skuju Roč

Iv 8:6 на нъ глаѣти Nik Nik_b Hval Mlet Vrut na нъ g(lago)lahu Vat₄ Mar Zogr na нъ govoriti Hrv / obvaditi ego Nov oklevećut' i Roč

Iv 8:7 прилежаѣ Nik Nik_b Hval Mlet Vrut priležahu Hrv Vat₄ Mar Zogr / před'stoēhu Nov / nastoēhu Roč

Iv 9:4 дѣлати Nik Nik_b Hval Mlet Vrut Div^b dělati Hrv Vat₄ Mar Zogr Ass / tvoriti Nov Roč

Iv 10:22 више Nik Nik_b Mlet Vrut Mar Zogr Ass biše Hrv Vat₄ вѣ Hval / stvorena sut' Nov Roč

Iv 11:1 градаца Grig-Giljf Nik Nik_b Vrut Hval Mlet grad'ca Vat₄ Hrv Mar Zogr Ass Dobrš / kaštela Nov Roč / вѣси Dobrl Jur Vk

Kako pokazuju navedeni primjeri, bosanski tekstovi i Vat₄ te Hrv redovno se slažu s Mar i Zogr, dok Nov i Roč imaju svoje posebne varijante. Ovdje treba istaći to da se arhaična leksika bolje očuvala u Roč, nego je to slučaj s Nov, a tome svjedoče primjeri navedeni u nastavku ovog rada. S druge strane, unatoč tome što Hrv pokazuje slaganja s bosanskim i Vat₄ te evanđeljima stl. kanona, najupadljivija odlika njegovog teksta je unosenje leksike iz organskog idioma i udaljavanje od staroslavenske matice. Izdanje *Hrvojeva misala* (Nazor et al. 1973) pokazalo je da Hrv karakteriziraju brojne inovacije koje dolaze iz govornog jezika. Pored primjera upitno-odnosne zamjenice *ča* (uz *što*), crkvenoslavensko *iže, eže, ēže* konstantno se mijenja u *ki, ko, ka*, csl. *ašte* u *ako*, csl. *ēko, ēkože* se mijenja u *kako, ere*, csl. *egda* u *kada*, arhaično *sego radi i togo radi* u *toga cić*. Konstantna je upotreba lekseme *govoriti* na mjestu gdje ostali liturgijski tekstovi uporno čuvaju arhaični glagol *glagolati* (Nazor et al. 1973: 509). Ovome se mogu pridružiti brojni primjeri leksičkih inovacija na mjestima gdje bosanski i drugi hrvatskologoljski rukopisi imaju starije stanje: *svědětēlstvovati – svidočiti, otveštati – odgovoriti, sušte – buduće* itd. S druge strane, tekst Vat₄ i dalje ima arhaičnu leksiku i jasno je da je manje pod utjecajem govornog jezika.

Iv 4:6 година Nik Nik_b Hval Mlet Div Vrut Kop godina Vat₄ Nov Roč Mar Ass часъ Zogr / ura Hrv

Iv 11:6 егда же Grig-Giljf Nik Nik_b Hval Div_b егда же Vat₄ Nov Roč егда же Mar Zogr Sav / егоже Vrut / тогда же Ass / kada Hrv

Iv 11:7 гла Grig-Giljf Div Nik Nik_b Vrut Hval Mlet g(lagol)a Vat₄ Roč гла Mar Zogr Ass Sav / r(e)če Nov / govori Hrv

Iv 11:18 ꙗко Nik Nik_b Vrut Hval Mlet êko Vat₄ Nov Roč ꙗко Mar Zogr Ass Sav / k(a)ko Hrv

Iv 11:31 соудити Kop Nik Vrut Hval Mlet sućei Vat₄ Nov Roč сѡуди Mar Zogr Sav Nik_b (сѡуди) Ass / buduće Hrv

Iv 14:4 ꙗможе Kop Nik Nik_b Vrut Hval Mlet êmože Vat₄ Nov Roč Mar Zogr Ass Sav / kamo Hrv

Iv 14:23 съблюдетъ Kop Nik Nik_b Vrut Hval Mlet sьbljudet' Vat₄ Nov Roč Mar Zogr Ass Sav / shranit Hrv

Iv 15:19 ради Kop Nik Vrut Hval Mlet radi Vat₄ Nov Roč Mar Zogr Ass Sav / cićь Hrv

Iv 15:26 свидѣтельствовати Kop Nik Vrut Hval Mlet svědēte'stvovati (vьčnetь) Vat₄ Nov Roč Mar Zogr Ass / свидѣтѣ Sav / svidočiti (vačnetь) Hrv

Iv 18:23 ѡбѣща Kop Nik Hval Mlet Vat₄ Nov Roč Zogr Ass Sav def. Mar / otgovori Hrv

Iv 19:7 длѣжань Kop Nik Hval Mlet dlъžn' Vat₄ Roč d'lžanь Nov Mar Zogr Ass Sav / vrědanь Hrv

Najčešće se bosanskim i Vat₄ pridružuje Roč, a sve ih povezuje stanje naslijeđeno iz evanđelja stsl. kanona, tj. nekadašnja zajednička matica. Da je staroslavenska leksika poslije Vat₄ ponajbolje očuvana u Roč, potvrdila su i istraživanja jezika Muke po Mateju u hrvatskoglagoljskim misalima koja je provela M. Šimić (2000). Naime, "Roč u fonologiji i morfologiji pokazuje više sličnosti s mlađom grupom kodeksa, dok u sintaksi i leksiku pokazuje više sličnosti s konzervativnijom grupom, tj. sjevernom. Ova sličnost u sintaksi i leksiku je možda nastala zbog intencije pisara Bartola da se približi crkvenoslavenskoj jezičkoj normi, tj. očuvanju tradicije, dok je u fonologiji i morfologiji više došao do izražaja njegov individualni govor, odnosno krbavski govor 15. stoljeća" (Šimić 2000: 103).

Iv 1:32 рекѣ Nik Nik_b Hval Mlet Vrut Kop gl(agol)e Vat₄ Roč Mar Zogr Ass Sav / reki Hrv Nov

Iv 1:39 гла Nik Nik_b Hval Mlet Kop Vat₄ Roč Mar Zogr Ass Vrut om. / r(e)če Hrv Nov

Iv 2:9 бывшаго Nik Nik_b Hval Mlet Div Vrut Kop bivšago Vat₄ Roč Mar Zogr Ass / stvorena Hrv Nov

Iv 2:5; 2:3 гла Nik Nik_b Hval Mlet Vrut Kop g(lago)la Vat₄ Roč Mar Zogr Ass / r(e)če Hrv Nov

Iv 3:21 **ѢВЕТЬ СЕ** Nik Nik_b Hval Mlet Vrut Div Kop êvet se Vat₄ Roč Mar Ass / obličet' se Hrv Nov

Iv 8:27 **РАЗЪМѢШЕ** Nik Nik_b Hval Kop Mlet Vrut rozuměše Vat₄ Roč Mar Zogr Ass / poznaše Hrv Nov **ПОЗНАША** Pg

Iv 8:28 **РАЗУМѢТЕ** Nik Nik_b Kop Hval Mlet Vrut rozuměte Vat₄ Roč Mar Zogr Ass / poznaete Hrv Nov

Iv 19:23 **ХИТОНЪ** Kop Nik Hval Mlet hiton' Vat₄ i Roč Mar Zogr def. Ass Sav / suk'na Hrv Nov

Iv 19:40 **РИЗАМИ** Kop Nik Hval Mlet rizami Vat₄ Roč Mar Zogr Ass / lan'cuni Hrv Nov

Iv 20:7 **НЪ ОСОБЪ** Kop Nik Hval Mlet na osob' Vat₄ Roč kao Mar Ass def. Zogr Sav / na o sebě Nov da o sebi Hrv

Najjasnije se leksičke razlike mogu pratiti između bosanskih evanđelja, ali i hrvatskologoljskih Hrv, Roč i Vat₄ prema Nov. Nerijetko se Nov uobličava samostalno, odstupajući od Hrv, Roč i Vat₄. Razlikovanje Nov u izboru leksičkih sinonima ponekad se zasniva na varijantama naslijeđenim iz nekog predloška mlađe redakcije. U tom smislu zanimljivi su primjeri u kojima se Nov pridružuje ruski *Čudovski Novi zavjet* (Čud) iz 1354/1355. godine. Na temeljima ovdje izdvojenih primjera podudaranja Nov i Čud ne može se donositi konačni sud o mogućim tekstualnim posrednicima koji su utjecali na Nov. To je moguće tek kada se ispita kompletan tekst Nov prema rukopisima drugih redakcija. Druge pak razlike koje pokazuje Nov prema ovdje analiziranim rukopisima nismo pronašli u rukopisima drugih redakcija.

Iv 2:15 **РАСИПА** Nik Nik_b Hval Mlet Div Vrut Kop rasipa Vat₄ ras'sipa Hrv Roč Mar Zogr Ass / iz'gna Nov

Iv 2:25 **ИСПРОВРЪЖЕ** Nik Nik_b Hval Mlet Div Vrut ispovrže Hrv Vat₄ Roč Kop def / pod'vrati Nov

Iv 7:17 **РАЗУМѢТЬ** Nik Nik_b Kop **РАЗУМЫЕТЬ** Hval **РАЗЪМНІЕТЬ** Mlet **РАЗЪМѢТЬ** Vrut rozuměet' Hrv Vat₄ Roč **РАЗУМѢАТЬ** Mar Zogr Ass / poznaet' Nov

Iv 7:23 **РАЗОРИТЬ СЕ** Nik Nik_b (om. сѣ) Hval Mlet Vrut Kop razorit' se Hrv Vat₄ Roč **РАЗОРИТЬ СѦ** Mar Zogr Ass / razdrušit' se Nov

Iv 7:30 **ВЪЗЛОЖИ** Hval Nik Nik_b Mlet Vrut Kop vzloži Hrv Vat₄ Roč **ВЪЗЛОЖИ** Mar Zogr Ass / prostri Nov

Iv 8:6 **НИЗЪ** Hval Nik Nik_b Mlet Vrut **НИЗЪ** Mar Zogr nizu Vat₄ Hrv Roč **НИЗОУ** Frol / dolu Nov **ДОЛОУ** Ban Čud

Iv 8:47 ꙗзы Nik Nik_b Hval Mlet Mar Zogr Ass glasa Hrv g(lago)a Vat₄ Roč / sl(o)vesa Nov сль Vrut

Iv 8:51 съблюдетъ Nik Nik_b съблюдетъ Hval Mlet Vrut sabljudaetъ Hrv Roč sьbljudet' Vat₄ Mar Zogr Ass / shranit' Nov

Iv 8:52 разумѣхомъ Nik Nik_b Vrut Mar разумѣхомъ Hval Mlet razumihomъ Hrv razuměhom' Vat₄ Roč Mar Zogr Ass / poznahom' Nov

Iv 10:25 книги Nik Nik_b Hval Mlet Vrut knigi Hrv Vat₄ Roč / pismo Nov писание Čud Pg

Iv 10:38 разумѣете Nik Nik_b разумѣете Hval разсните Mlet разсните Div^b разсните Vrut razuměete Hrv Roč Vat₄ Mar Zogr Ass / poz'naete Nov познаете Čud

U hrvatskoglagojskim misalima varira upotreba staroslavenske leksike i leksike iz organskog idioma, s tim da Nov najviše odstupa od stanja zabilježenog u kanonu. Međutim, postoje i oni primjeri u kojima Nov i Roč bilježe stanje kakvo je u stsl. kanonu, a Vat₄ i Hrv odstupaju od tog stanja. Bosanski prate stanje onih rukopisa koji su na strani stsl. kanona.

Iv 2:17 жалость Nik Nik_b Hval Mlet Div Vrut Kop žalostъ Nov Mar / r'vnie Hrv Roč Vat₄ рьвьнне Frol

U ovom smo istraživanju zamijetili da se u pojedinim rješenjima Hval slaže s Hrv ili drugim hrvatskoglagojskim, a odstupa od drugih bosanskih rukopisa.

Iv 3:7 не чюдѣте се Hval Zogr ne čudite se Hrv / ne divi se Nov Vat₄ Nik Nik_b Kop Vrut Mlet Mar Zogr Roč om.

Iv 4:7 почръкты Hval počristi Hrv počrěsti Nov Roč почръкти Ban Gr počrest' Vat₄ / почръктъ Mar Zogr почръпати Nik почръпати Mlet почръпати Div Kop Nik_b почръпати Vrut почръпатъ Ass

Iv 14:1 ни устрашаеть Hval Ass ni ustrašet' se Hrv Vat₄ Nov Roč / om. Nik Mlet Vrut Mar Zogr

U prvom je primjeru (Iv 3:7) oblik kakav smo zabilježili u Hval i Hrv već prisutan u Zogr, a primjer iz stiha Iv 4:7 bilježi i bugarsko Ban evanđelje s kojim Hval inače pokazuje bliske veze. Treći je primjer (Iv 14:1) zabilježen u hrvatskoglagojskim, Hval i Ass.

4. ZAKLJUČAK

Usporedba leksičkih slojeva hrvatskoglagoljskih i bosanskih rukopisa u Evandelju po Ivanu potvrđuje da bosanski i hrvatskoglagoljski rukopisi stoje u tijesnoj vezi s Ohridskom književnom školom. Hrvatskoglagoljski tekstovi misala ipak zaostaju u pogledu konzervativnosti za bosanskom skupinom. U tome smislu, i tekst najstarijeg hrvatskoglagoljskog misala Vat₄ s kojim bosanski rukopisi pokazuju najviše sličnosti, bio je izloženiji utjecaju leksičkih inovacija nego je to slučaj s reprezentativnim bosanskim rukopisima poput *Divoševog*, *Nikoljskog* i *Evandjelja iz Hvalovog zbornika*. Ipak, nakon sumarnog prikaza tekstovno-leksičkog nivoa u Ev. po Ivanu u bosanskim i hrvatskoglagoljskim kodeksima može se zaključiti da je najviše sličnosti između Vat₄ i bosanskih jer najbolje odražavaju staroslavenski tekst. Nakon Vat₄ najbolje se s bosanskim evanđeljima slaže Roč, potom Hrv te Nov. Najčešće su razlike prema bosanskim kodeksima rezultat utjecaja govornog jezika (kako je to uglavnom slučaj s Hrv) te prilagođavanja latinskom predlošku (kako je uglavnom slučaj s Nov).

POPIS CITIRANIH EVANĐEOSKIH TEKSTOVA

Bosanski rukopisi (na temelju faksimila):

Div – *Divoševo četveroev.*, 2. četvrt. 14. st., Podvrh kod Bijelog Polja, Crkva sv. Nikole.

Grig-Gilj – *Grigorovič-Giljferdingov odlomak ev.*, kraj 13. st., Sankt-Peterburg i Moskva, Rossijskaja nacional'naja biblioteka i Rossijskaja gosudarstvennaja biblioteka, sign. *Gilj. No 61 i Fond 87 N° 11, I.*

Hval – *Hvalovo četveroev.*, 1404. god., Bolonja, Biblioteca dell' Università Bologna, sign. 3575B.

Kop – *Kopitarovo četveroev.*, 14. st., Ljubljana, Narodna i univerzitetska biblioteka, sign. *Cod. Kop. 24.*

Mlet – *Mletačko četveroev.*, 14/15. st., Venecija, Biblioteca nazionale Marciana, sign. *Cod. Or. 227 (=168).*

Nik – *Nikoljsko četveroev.*, 14/15. st., Dablin, Chester Beatty Library, sign. *W 147.*

Nik₆ – *Daničićevo četveroev.*, 14/15. st.; varijante prema Daničić 1864.

Vrut – *Vrutočko četveroev.*, kraj 14. st., Skoplje, Nacionalna i univerzitetska biblioteka "Sv. Kliment Ohridski".

Hrvatskoglagoljski rukopisi:

Hrv – *Hrvojev misal*, 1404. god., Istanbul, Topkapı Sarayı; izdanje Grabar – Nazor – Pantelić 1973.

- Nov – *Misal kneza Novaka*, 1368. god., Beč, Österreichische Nationalbibliothek, sign. *Cod. Slav. 8*.
- Roč – *Ročki misal*, oko 1420. god., Beč, Österreichische Nationalbibliothek, sign. *Cod. Slav. 4*.
- Vat₄ – *Četvrti vatikanski misal*, poč. 14. st., Vatikan, Biblioteca Apostolica Vaticana, sign. *Borg. illirico 4*.

Kanonski rukopisi:

- Ass – *Assemanijevo ev.* (kratki aprakos), 11. st., Vatikan, Biblioteca Apostolica Vaticana, sign. *Cod. Slav. 3*; izdanje Kurz 1995.
- Mar – *Marijansko četveroev.*, 10/11. st., Moskva, Rossijskaja gosudarstvennaja biblioteka, sign. *Grig. 6*; izdanje Jagić 1883.
- Sav – *Savina knjiga* (kratki aprakos), 11. st., Moskva, Rossijskij gosudarstvennyj arhiv drevnih aktov, sign. *f. 381, 14*; izdanje Ščepkin 1903.
- Zogr – *Zografsko četveroev.*, 10/11. st., Sankt-Peterburg, Rossijskaja nacional'naja biblioteka, sign. *Glag. 1*; izdanje Jagić 1879.

Rukopisi drugih redakcija:

- Ar – *Arhangeljsko evanđelje* (kratki aprakos), 1092 god.; varijante prema Alekseev 1998.
- Čud – *Čudovski Novi zavjet*, 1354/5. god.; varijante prema Alekseev 1998.
- Ban – *Baničko četveroev.*, kraj 13. st., Sofija, Nacionalna biblioteka "Sv. Kiril i Metodij", sign. *NBKM 847*.
- Dobrl – *Dobrilovo evanđelje* (puni aprakos), 1164. god., Moskva, Rossijskaja gosudarstvennaja biblioteka, sign. *f. 256, N 103*.
- Dobrm – *Dobromirovo četveroev.*, 12. st., Sankt-Peterburg, Rossijskaja nacional'naja biblioteka, sign. *Q.π.I.55*.
- Dobrš – *Dobrejšovo četveroev.*, prva pol. 13. st., Sofija, Nacionalna biblioteka "Sv. Kiril i Metodij", sign. *NBKM 17*.
- Frol – *Frolovo četveroev.*, 14. st., Sankt-Peterburg, Rossijskaja nacional'naja biblioteka, sign. *F.π.I.14*.
- Gal – *Galičko četveroev.*, 1144. god., Moskva, Gosudarstvennyj istoričeskij muzej, sign. *Sin. 404*.
- Gf – *Giljferding I* (puni aprakos), 1284. god., Sankt-Peterburg, Rossijskaja gosudarstvennaja biblioteka, sign. *Gilj. I*.
- Gr – Grigorovič 10, 13/14. st., Sankt-Peterburg, Rossijskaja nacional'naja biblioteka, sign. *Gilj. 10*.
- Jur – *Jurjevsko ev.* (puni aprakos), 1119–1128. god., Moskva, Gosudarstvennyj istoričeskij muzej, sign. *Sin. 1003*.
- Karp – *Karpinsko ev.* (puni aprakos), 13. st., Moskva, Gosudarstvennyj istoričeskij muzej, sign. *Hlud. 28*; izdanje Despodova et al. 1995.

- Mir – *Miroslavljevo ev.* (puni aprakos), 1161–1170, Beograd, Narodna biblioteka Srbije, sign. 1538; izdanje Rodić – Jovanović 1986.
- Ostr – *Ostromirovo ev.* (kratki aprakos), 1056/1057, Sankt-Peterburg, Rossijskaja nacional'naja biblioteka, sign. F.π.I.5.
- Pg – *Četveroevanđelje iz Kolekcije M. P. Pogodina 21*, druga pol. 14. st., Rossijskaja nacional'naja biblioteka.
- TL – nova liturgijska tetra, varijante prema Alekseev 1998.
- Trn – *Trnovsko četveroev.*, 13. st., izdanje Valjavec 1889.
- Vk – *Vukanovo ev.* (puni aprakos), kraj 12. st., Sankt-Peterburg, Rossijskaja nacional'naja biblioteka, sign. F.π.I.82.

LITERATURA

- Alekseev, A. A. (1998), *Evangelie ot Ioanna v slavjanskoj tradicii*, Rossijskoe biblejskoe obščestvo, Sankt-Peterburg
- Alekseev, A. A. (1999), *Textgeschichte der slavischen Bibel – Tekstologija slavjanskoj biblii*, Dmitrij Bulanin – Böhlau Verlag, Sankt-Peterburg – Köln
- Daničić, Đ., ur. (1864), *Nikoljsko jevanđelje*, Državna štamparija, Beograd
- Despodova, V., K. Bicevska, D. Pandev, Lj. Mitrevski, ur. (1995), *Karpinsko evanđelje*, Institut za staroslavenska kultura – Knigoizdatelstvo Matica makedonska, Prilep – Skopje
- Gadžijeva, S., A. Kovačević, M. Mihaljević, S. Požar, J. Reinhart, M. Šimić, J. Vince (2014), *Hrvatski crkvenoslavenski jezik*, Staroslavenski institut, Zagreb
- Grabar, B., A. Nazor, M. Pantelić (1973), *Hrvatskoglagoljski misal Hrvoja Vukčića Hrvatinića: Transkripcija i komentar*, Staroslavenski institut “Svetozar Ritig” – Mladinska knjiga – Akademische Druck- und Verlanganstalt, Zagreb – Ljubljana – Graz
- Grickat, I. (1961–1962), “Divoševo jevanđelje, filološka analiza”, *Južnoslovenski filolog* 25, 227-295.
- Hamm, J. (1960), “Apokalipsa bosanskih krstjana”, *Slovo: časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu* 9-10, 43-104.
- Hercigonja, E. (1975), *Srednjovjekovna književnost. Povijest hrvatske književnosti, knjiga 2*, Liber – Mladost, Zagreb
- Horálek, K. (1954), *Evangeliáře a čtveroevangelia. Příspěvky k textové kritice a k dějinám staroslověnského překladu evangelia*, Česká akademie věd a umění, Praha
- Hristova, I. (2004), “Preslavizmite v apostolskite četiva v hrvatskite glagoličeski misali i breviarii”, *Preslavska knižovna škola*, Akademično izdatelstvo “Marin Drinov”, Sofija, 42-56.
- Jagić, V., ur. (1879), *Quattuor evangeliorum codex glagoliticus olim Zographensis nunc Petropolitanus*, Apud Weidmannos, Berolini

- Jagić, V., ur. (1883), *Quattuor evangeliorum versionis palaeoslovenicae Codex Marianus glagoliticus characteribus cyrillicis transcriptum*, Weidmann, Berlin
- Jagić, V. (1913), *Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache*, Weidmann, Berlin
- Kardaš, M. (2020), *Kopitarovo četveroevanđelje – monografija*, Slavistički komitet – Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke, Sarajevo – Mostar
- Kuna, H. (1977), “Neke grafijske osobine bosanskih srednjovjekovnih kodeksa u odnosu prema staroslavenskoj glagoljskoj grafijskoj tradiciji”, u: *Nahtigalov zbornik*, 153-167, Univerza v Ljubljani, Ljubljana
- Kuna, H., N. Gošić, B. Grabar, V. Jerković, A. Nazor (1986), *Hvalov zbornik: Faksimil, transkript i komentar*, Svjetlost, Sarajevo
- Kuna, H. (2008), *Srednjovjekovna bosanska književnost*, Forum Bosnae 45, Sarajevo
- Kurz, J. (1955), *Evangelijař Assemanův. Kodex Vatikánský 3. slovanský, díl II*, Nakladatelství Československé akademie věd, Praha
- Mihaljević, M., M. Šimić (2013), “Preslavizmi u hrvatskoglagoljskim tekstovima”, u: Turk, M., ur., *A tko to ide?, Hrvatski prilozi XV. međunarodnom slavističkom kongresu*, 11-23, Hrvatska sveučilišna naklada – Hrvatsko filološko društvo, Zagreb
- Pantelić, M. (1967), “Prvotisak glagoljskog misala iz 1483. prema Misalu kneza Novaka iz 1368.”, *Radovi Staroslavenskoga instituta* 6, 5-108.
- Petrović, I. (1988), “Prvi susreti Hrvata s ćirilometodskim izvorištem svoje srednjovjekovne kulture”, *Slovo: časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu* 38, 5-54.
- Ramić-Kunić, E., M. Šimić (2019), “Leksik Matejeva evanđelja u hrvatskoglagoljskim misalima i bosanskim četveroevanđeljima”, *Književni jezik* 30, 9-53.
- Ribarova, Z. (2005), *Jazikot na makedonskite crkovnoslovenski tekstovi*, Makedonska akademija na naukite i umetnostite, Skopje
- Rodić, N., G. Jovanović (1986), *Miroslavljevo jevanđelje – kritičko izdanje*, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda SANU, I odeljenje, knj. 33, Institut za srpskohrvatski jezik SANU, Beograd
- Ščepkin, V., ur. (1903), *Savvina kniga. Pamětniki staroslavěnskago ęzyka*, Otdělenija ruskago jazyka i slovesnosti Imperatorskoj akademii nauk, Sanktpeterburg
- Šimić, M. (2000), “Jezik Muke po Mateju u hrvatskoglagoljskim misalima”, *Slovo: časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu* 50, 5-117.
- Štefanić, V. (1969), “Prvobitno slavensko pismo i najstarija glagoljska epigrafika”, *Slovo: časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu* 18-19, 7-40.
- Tandarić, J. (1980), “Hrvatskoglagoljski ritual”, *Slovo: časopis Staroslavenskoga instituta u Zagrebu* 30, 17-87.
- Vajs, J. (1948), “Najstariji hrvatskoglagoljski misal”, *Djela JAZU* 38, Zagreb
- Valjavec, M. K. (1889), “Trnovsko tetrajevandēlje”, *Starine* 21, 1-68.

THE LEXICON OF THE GOSPEL ACCORDING TO JOHN IN THE BOSNIAN GOSPELS AND CROATIAN GLAGOLITIC MISSALS

Summary

The paper analyzes the lexicon of the Gospel of John in the Bosnian Gospels and Croatian Glagolitic Missals. The comparison is made on the corpus of Bosnian Gospels in which the Gospel of John is preserved: *Divoš Gospels*, *Kopitar Gospels*, *Nikolje Gospels*, *Daničić Gospels*, *Vrutočko Gospels*, *the Gospel of Hval* and *Venetian miscellany*, as well as texts from Croatian Glagolitic liturgical codices from the critical edition of *Hrvoje's Missal: Vat. Illir. 4*, *Ročki Missal* and *Missal of Prince Novak*. The conducted comparative analysis has shown that on the textual-lexical level the oldest Croatian Glagolitic missal *Vat. Illir. 4* agrees best with the Bosnian Gospels, with the proviso that the text of this missal was more open to textual and lexical innovations than representative Bosnian manuscripts such as *Divoš Gospels*, *Nikolje Gospels* and *Hval's miscellany*. Most of the textual and lexical deviations according to the Bosnian Gospels are evident in the *Missal of Prince Novak*.

Key words: *Bosnian Gospels*, *Croatian Glagolitic Missals*, *Gospel of John*, *textual-lexical level*, *lexicon*

Amra MULOVIĆ

O POGLAVLJU O GLAGOLIMA IZ RUKOPISA *AL-NAMLIYYA* ‘ABDULKAMĀLA AL-TRĀWNĪKĪJA: GRAMATIČAR I NJEGOVO DJELO OTETI OD ZABORAVA

KLJUČNE RIJEČI: *‘Abdulkamāl Ismā‘īl ibn al-Ḥāḡḡ al-Walī al-Trāwnīkī*, al-Namliyya, *gramatika arapskog jezika, rukopisna baština*

U radu je predstavljeno neobjavljeno djelo ‘Abdulkamāla Ismā‘īla ibn al-Ḥāḡḡa al-Walīja al-Trāwnīkīja iz gramatike arapskog jezika napisano sredinom XVII stoljeća (1642–43) pod naslovom *an-Namliyya fī izhār al-qawā‘id aṣ-ṣarfīyya wa an-naḥwiyya*. Dva rukopisa ovog djela čuvaju se u rukopisnim zbirkama Gazi Husrev-begove biblioteke i Nacionalne i univerzitetske biblioteke Bosne i Hercegovine u Sarajevu. Primarni cilj istraživanja jest temeljitije istražiti i obraditi sadržaj poglavlja o glagolima, najkraćeg od tri od kojih se sastoji ovo djelo. U pregledu sadržaja iz rukopisa se prenose izvorni odlomci teksta i/ili njihov prijevod. Donose se podaci o društvenom kontekstu u kojem je djelo nastalo, ali i o kontekstu u kojem je djelo otkriveno, zabilježeno, katalogizirano i prvi put predstavljeno naučnoj javnosti. Iako cilj ovog rada nije tekstološka analiza dvaju dostupnih rukopisa, predočene su značajne sadržajne razlike koje postoje među njima.

UVOD

Osnovni cilj ovoga rada jest detaljnije predstaviti poglavlje posvećeno glagolima iz djela ‘Abdulkamāla Ismā‘īla ibn al-Ḥāḡḡa al-Walīja al-Trāwnīkīja (dalje: Travničanin) koje je zabilježeno pod naslovom *an-Namliyya fī izhār al-qawā‘id aṣ-ṣarfīyya wa an-naḥwiyya* (dalje: *al-Namliyya*). Riječ je o gramatici arapskog jezika napisanoj sredinom XVII stoljeća na arapskom jeziku. Dostupna su dva rukopisa ovog djela koji se čuvaju u rukopisnim zbirkama Gazi Husrev-begove biblioteke i Nacionalne i univerzitetske biblioteke Bosne

i Hercegovine. Dva su razloga zbog kojih smo se odlučili temeljitije obraditi samo jedno od tri poglavlja na koje je autor podijelio svoje djelo. Prvi razlog leži u činjenici da je sadržaj cijelog djela našoj naučnoj javnosti ukratko predstavljen pedesetih godina prošlog stoljeća,¹ a drugi u razmjerno velikom obimu djela čija bi detaljnija kritička obrada zahtijevala ozbiljan i zahtjevan rad na jednoj opsežnoj i obuhvatnoj studiji.

Prije nego se prisjetimo ovog pomalo zanemarenog i zaboravljenog djela i njegova autora, važno je reći nekoliko riječi o društvenom kontekstu u kojem je djelo nastalo, ali i o kontekstu u kojem je djelo otkriveno, zabilježeno, katalogizirano i prvi put predstavljeno naučnoj javnosti. Podsjećamo da je Bosna, iako smještena na granicama Osmanskog Carstva daleko od centara političke i kulturne moći, u periodu osmanske vladavine podarila osmanskome svijetu raskošnom po dostignućima na svim poljima nauke, umjetnosti i kulture veliki broj stvaralaca koji su svoja djela iz književnosti, filozofije, teologije, nauke pisali na arapskom, turskom i perzijskom jeziku. Snaga pera bošnjačkih autora koji su pisali na orijentalnim jezicima različita je, tako da su neki od ovih autora zauzeli istaknuto mjesto u historiji orijentalne filologije, poput Ahemda Sudija, recimo, neki drugi su ga zaslužili, ali ne i dobili, dok su neki i u svoje vrijeme bili malo poznati ili nepoznati. Međutim, treba istaći činjenicu da je veliki dio ove baštine ostao neistražen te da nije uputno iznositi konačne vrijednosne sudove o pojedinim autorima i djelima.

Bošnjačka baština na arapskom, perzijskom i turskom jeziku u bivšoj Jugoslaviji i ranije bila je, kako kaže Duraković (2018: 21), “veoma dugo potiskivana iz sfere naučnih interesovanja”, navodeći za takav odnos vlasti prema bošnjačkoj baštini prije svega ideološke razloge i ciljeve. No, i u takvom neblagonaklonom ozračju u kojem je svako ozbiljnije proučavanje i vrednovanje baštine sputavano, iscrpan rad na popisu djela koja su na orijentalnim jezicima, arapskom, turskom i perzijskom, napisali Bošnjaci zaokružili su svojim radovima, monografijama i kataloškim zbirkama brojni istraživači.² Iako je većina ovih radova imala faktografski i pozitivistički pristup građi i formu krakih opisa djela s ciljem otkrivanja, klasificiranja, evidentiranja dotad nepoznatih

¹ Ovo djelo predstavio je Omer Mušić (1956–57) na osnovu tri tada njemu dostupna rukopisa. Ističemo da je u kratkom opisu sadržaja djela u ovom odličnom radu poglavlju o glagolima posvećeno manje od jedne stranice teksta.

² Izdvajamo nemjerljivi doprinosi koji su izučavanju bošnjačke baštine na orijentalnim jezicima svojim radovima u periodu prije Drugog svjetskog rata dali Safvet-beg Bašagić i Mehmed Handžić, a nakon rata neumorni pregaoci Orijentalnog instituta u Sarajevu, Gazi Husrev-bagove biblioteke te brojnih arhiva.

autora i djela, utvrđivanja autorstva i autentičnosti te navođenja osnovnih biografsko-bibliografskih podataka, ovi poslenici kulture su tim činom pružili priliku, ili, preciznije rečeno, omogućili novim generacijama stvaralaca da se bave naučnom obradom, vrednovanjem i temeljitijim predstavljanjem vrijednih rukopisa iz najznačajnijih kolekcija i rukopisnih zbirki koje ih čuvaju. U okviru prakse sistematičnog valoriziranja djela iz naše baštine na arapskom, turskom i perzijskom jeziku, između ostalih obrađeno je i nekoliko djela iz arapske gramatičke tradicije koja su na arapskom jeziku napisali Bošnjaci.

AL-NAMLIYYA U OKVIRU ARAPSKJE GRAMATIČKE TRADICIJE U BOSNI

Proučavanju arapskog jezika, jezikoslovcima i djelima iz arapske gramatike u osmanskoj Bosni nije posvećena niti jedna cjelovita studija. Međutim, možemo sa sigurnošću reći da izučavanje gramatike arapskog jezika u Bosni ima dugu tradiciju, jer se bilježi da je već 1573. godine u Bosni prepisana Ibn Hāgibova sintaksa *al-Kāfiya* (Ždralović 2002: 37). Od tog datuma doprinos izučavanju arapskog jezika dao je niz autora, poput Ahmeda Sudija, Muhameda Musića – Allameka, Abdulkemala Ismaila Travničanina, Mustafe Ejubovića – Šejha Juje, Ibrahima Opijača, Opijačeva sina Abdullaha i drugih, čija imena se spominju u monografijama Bašagića (2007), Handžića (1999), Šabanovića (1973), Ljubovića i Grozdanića (1995) itd.

Budući da se arapski jezik, između ostalih, koristio za poučavanje u brojnim školama utemeljenim u većim obrazovnim centrima diljem Bosne, neminovno je bio i predmetom proučavanja, a temelj učenja arapskog jezika bila su svakako izvorna klasična djela autoriteta među gramatičarima. Zato su i u naučnom djelovanju Bošnjaka komentari, glose i superkomentari bili najčešće forme djela. Učenjaci u osmanskom periodu nerijetko su stvarali djela naslanjajući se na djela utemeljivača neke naučne discipline i istaknutih učenjaka klasičnog perioda. Komentar je bio proizvod kulture okrenute prošlosti, ali reproduktivni i interpretativni karakter komenatra ne smijemo potcijenjivati. Iako su komentari često pružali samo tumačenja i objašnjenja osnovnog teksta te ga tako prilagođavali adresatima, s vremenom se “etabliraju kao legitiman i cijjenjen vid doprinosa nauci i književnosti” (Mujić 2020: 23). Dakle, u nekim komentarima naći ćemo pojašnjenja, tumačenja uz višesmjerne upute na druge tekstove, ali i slobodne i originalne sudove autora o različitim pitanjima, odlomke u kojima autor komentara polemizira s autorom prototeksta i osporava njegove ideje i mišljenja. Naši autori redovno su pisali komentare na izvorna, višeslojna i sistematična djela klasičnog perioda arapskog jezikoslovlja.

Dva komentara Mustafe Ejubovića – Šejha Juje klasičnih djela iz arapskog jezikoslovlja, *al-Fawā'd al-'abdiyya* i *Šarḥ al-'Awāmil al-mi'a*, naučno su valorizirana (Jahić 2007; Mulović 2012).

Ne treba zanemariti činjenicu da opus naših autora koji su stvarali na orijentalnim jezicima ne oskudijeva ni djelima u formi udžbenika i kompendija. Jedno takvo djelo, repetitorij *al-Muḥtaṣar fī al-naḥw*, koji je napisao Ibrahim Opijač, također je naučno obrađeno (Softić 2002). Djelo *al-Namliyya*, koje je predmet našeg istraživanja, spada u ovu grupu djela i predstavlja nepotpunu gramatiku arapskog jezika.

Smatramo da je vrijedno spomenuti radove do danas objavljene u kojima se spominje djelo *al-Namliyya* i njegov autor. Zanimljiva je činjenica da Bašagić (2007) ne spominje ovo djelo ni autora. Handžić (1999) u kratkoj nautknici navodi da se na osnovu djela kojeg naziva *al-Qawā'id al-namliyya fī taṣrīf al-luġa al-'arabiyya* (Mukotrpnna pravila sintakse arapskog jezika) “znade da je bio i spisatelj Abdulkemal Ismail, sin hadži Velije Travničanina (1052/1642)”.³ Nekoliko izvora spominje ovo djelo i autora na nivou bibliografskih podataka ili faktografskog zapisa (Trako, Gazić 1976: 39; Balić 1994; Mehmedović 2018: 26).⁴ Kratki prikaz sadržaja djela *al-Namliyya*, te podatke o autoru koje u stvari sam autor daje u predgovoru svoga djela, iznijeli su Šabanović (1973) i Ljubović i Grozdanić (1995). Već smo spomenuli da je Omer Mušić (1956-57) napisao veoma značajan i ozbiljan rad, kojim je naučnoj javnosti predstavio djelo *al-Namliyya* i Travničanina, izvodeći vrijedne zaključke o trima njemu tada dostupnim rukopisima i sadržaju djela. Mušić daje osnovne podatke o porijeklu rukopisa i nudi njihov opis. Zaključuje da je rukopis koji se čuva u Gazi Husrev-begovoj biblioteci autograf i to na osnovu starosti rukopisa, činjenice da rukopis potječe iz Elči Ibrahim pašine (Fejzija) medrese u Travniku, te činjenice da je u ovom rukopisu po nekoliko redova precrtavano, a da su bilješke na marginama iz rukopisa napisane istim rukopisom prenesene u tekst druga dva rukopisa (1956-57: 40). Mušić se s razlogom osobito posvećuje predgovoru djela, koji je prema ustaljenom obrascu napisan u formi rimovane proze, i nudi tekst predgovora na arapskom i u prijevodu na bosanski jezik. Ovaj predgovor, ispostavit će se, jedini je izvor biografskih podataka

³ Po svemu sudeći, Handžić je ili imao uvid u jedan rukopisni primjerak ovog djela ili je samo došao do podatka da se jedan rukopis nalazi u Balkanskom institutu pod brojem 969 (1999: 214). Ovaj rukopis kasnije je postao dio rukopisne zbirke Orijentalnog instituta u Sarajevu.

⁴ Na osnovu i ovih zapisa jasno je da su dva rukopisa djela *al-Namliyya* do 1992. godine čuvana u rukopisnoj zbirci Orijentalnog instituta u Sarajevu. Ovi primjerci spaljeni su zajedno sa neprocjenjivim rukopisnim blagom nakon granatiranja zgrade Orijentalnog instituta u ratu.

o Travničaninu. Saznajemo da je rođen i živio u Bosni, da je posjetio Beograd i druge gradove. U predgovoru spominje i hvali prijatelja Aliju, a potom navodi da je po povratku u domovinu, na zahtjev sina tog prijatelja, Sulejmana, napisao gramatiku arapskog jezika. U nastavku rada, Mušić se osvrće na sadržaj samog djela i prikazuje tri poglavlja od kojih je djelo i sastavljeno, poglavlje o imenima, o glagolima i o česticama. Najviše prostora posvećuje poglavljima o imenima i česticama, najmanje glagolima, što je učinio i sam Travničanin.⁵

Nama su, kako smo već spomenuli, dostupna dva rukopisa Travničaninovog djela *al-Namliyya*. Rukopis iz Nacionalne i univerzitetske biblioteke Bosne i Hercegovine, za koji Mušić vjerovatno nije znao, prijepis je koji na kraju sadrži ime prepisivača. Prepisivač je tekst sa margina izvornika u većini slučajeva uključio u osnovni tekst prijepisa. Uspoređujući ova dva teksta uočili smo da među njima postoje neke manje ali i neke značajne razlike. Iako cilj ovog rada nije tekstološka analiza niti kritička obrada tekstova ova dva rukopisa, na neke od ovih razlika ćemo ukazati kada budemo govorili o sadržaju poglavlja o glagolima. Primarni izvor ovog istraživanja bit će rukopis iz zbirke Gazi Husrev-begove biblioteke.

Iz kataloškog opisa dva dostupna rukopisa izdvojiti ćemo nekoliko natuknica. O rukopisu iz kolekcije rukopisa Gazi Husrev-begove biblioteke u katalogu stoji:

Prepisivač i vrijeme prijepisa nepoznati. Sasvim je vjerovatno da je ovo autograf, s obzirom i na to da je rukopis iz Elči Ibrahim-pašine (Fezije) medrese u Travniku.

Fol. 99; [...] 15 redaka; [...] Pismo *nashī-ta'liq*. Brojevi, naslovi poglavlja i istaknute riječi nadvučene crvenom linijom. Na marginama bilješke u vezi sa tekstom djela. (Jahić 1999: 474)

⁵ Potrebno je na ovom mjestu iznijeti jedan naučno i kulturološki zanimljiv podatak, a to je da je djelo *al-Namliyya* bilo predmet istraživanja magistarskog rada na univerzitetu al-Anbar u Iraku. Izvode iz ovog magistarskog rada student je u saradnji sa profesorom objavio u časopisu *PalArch's Journal of Archaeology of Egypt/Egyptology* (2021). Iako dostupan, ovaj članak nije mogao pružiti konkretan i objektivan uvid u domete istraživanja. Riječ je gotovo nečitljivom prijevodu sa arapskog jezika na engleski jezik prepunom grešaka koje tekst čine nerazumljivim i nejasnim. Članak nudi konfuzan i nesuvisao prijevod odlomaka izvornog teksta na engleski jezik, tako da ostaje neprepoznatljiv i nedostupan za razmatranje. Nadalje, radu nedostaje neophodna naučna aparatura, tako da nemamo niti jedan podatak o izvoru, tj. o rukopisu koji je korišten. Ostaje otvoreno pitanje da li se možda u kolekcijama rukopisa izvan Bosne krije još poneki primjerak djela *al-Namliyya*, što i pored napora nismo uspjeli utvrditi.

O rukopisu iz zbirke rukopisa koju posjeduje Nacionalna i univerzitet-ska biblioteka Bosne i Hercegovine stoji:

Fol. 135; [...] 15 redaka. *Nash*, krupniji. Mastilo crno, slabijeg kvaliteta. Mnoge riječi pisane crvenim mastilom. [...] Na marginama pojedinih listova ima nešto komentara pisanih rukom istog prepisivača. [...]

Prepisao Muḥammad b. al-ḥāḡḡ ‘Alī iste godine kad je djelo i nastalo, 1052/1643 (fol. 134b). (Lavić 2011: 706)

Smatramo da je uputno upozoriti na neke nejasnoće u vezi s imenom autora, budući da nailazimo na dvije nedosljednosti pri njegovom navođenju. Naime, ovaj se autor u katalozima (Jahić 1999; Lavić 2011) javlja pod imenom ‘Abdulkamāl Ismā‘īl ibn al-Ḥāḡḡ al-Walī al-Trāwnīkī. U dvama nama dostupnim rukopisima autor se javlja pod imenom ‘Abdulkamāl ibn al-Ḥāḡḡ al-Walī al-Trāwnīkī. Dakle, imena Ismā‘īl nema. Ime Ismā‘īl ibn al-Ḥāḡḡ al-Walī al-Trāwnīkī stajalo je u dvama rukopisima iz rukopisne zbirke Orijentalnog instituta koji nam, nažalost, više nisu dostupni. Ovu činjenicu utvrdio je Mušić (1956-57: 40) uspoređujući ova dva rukopisa i rukopis iz zbirke rukopisa Gazi Husrev-begove biblioteke i zaključio:

Obzirom na istovjetnost teksta kroz čitavo djelo u svakom rukopisu s mjesti-mičnim razlikama (raspored čestica, izbor primjera kod glagola, pogovor pisca) i naročito obzirom na isti datum pri kraju djela, može se sa sigurnošću tvrditi da je to djelo pisca koji je imao dva imena: Ismā‘īl i ‘Abdulkamāl.⁶

Drugu nedosljednost u navođenju imena ovog autora ne možemo objasniti. Naime, u radovima nastalim krajem prošlog stoljeća, ovog autora spominju i pod imenom Ismā‘īl ‘Abdalkarīm ibn al-Ḥāḡḡ Walī al-Trāwnīkī (Balić 1994: 98) i Abdulkerim Ismail Travničanin (Ljubović, Grozdanić 1995: 116). Pretpostavljamo, a sasvim je vjerovatno, da bi ime Abdulkerim, koje se javlja u spomenutim radovima, moglo biti pogreška slučajno nastala pri prenošenju podataka.⁷

⁶ Veoma je važno da je Mušić imao u rukama dva rukopisa koja su čuvana u Orijentalnom institutu u Sarajevu. Taj fizički dodir sa rukopisima koji nam više nisu dostupni omogućio je autoru da dā odgovor na pitanje pravog imena Travničanina koje bi, da nije bilo kontakta i sa ova dva izvornika, sigurno ostalo otvoreno.

⁷ Da je riječ o slučajnoj pogrešci, potvrđuje činjenica da Ljubović i Grozdanić u sažetku, te indeksu osobnih imena svoga djela *Prozna književnost Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima* (1995) ime ovog autora navode kompletno i korektno, onako kako se ovo ime kasnije javlja u kataloškim zbirkama.

Prije nego pređemo na pregled sadržaja drugog i najkraćeg poglavlja djela *al-Namliyya* koje govori o glagolima u arapskom jeziku, smatramo da je vrijedno posvetiti pažnju dvama pozicijama u tekstu u kojima se ističe topos skromnosti. Prvu poziciju prepoznajemo u predgovoru djela i javlja se u pisanju imena autora kao uvriježeni obrazac u kulturi pisanja djela u klasičnom i postklasičnom periodu. Autor u narednom iskazu, nazivajući sebe “siromašnim”, potencira svoju skrušenost, nedostojnost, nemoćnost u odnosu na Boga koji daruje znanje.

Autor kaže:

و بعد فيقول العبد الفقير إلى الله الغني عبد الكمال بن الحاج ولي التراونيكى...⁸

A potom, siromašni rob imućnog Allaha, ‘Abdulkamāl ibn al-Ḥāgġ al-Walī al-Trāwnīkī kaže...

Na kraju djela nalazi se druga pozicija u kojoj prepoznajemo topos skromnosti, ili, bolje reći, iskaz u skladu sa ovim toposom. Riječ je o izricanju stajališta, kojeg je klasična retorika kodificirala kao “ispriku za intelektualnu slabost” (Genette 1997: 207-208), kojim autor ili govornik ističe svoju nesposobnost da se nosi s svim potrebnim za obradu teme i tako neumjereno preuveličava njenu važnost. Travničanin, priznajući pomanjkanje znanja neophodnih za nastanak djela koje je naumio napisati i koje je na kraju napisao, objašnjava zašto je svoje djelo nazvao *al-Namliyya* (Knjiga mravolika) i kaže da ga je napisao male spreme i velikog truda poput mrava koji se stalno kreće a slabe je snage.⁹ Iskazi ovog tipa javljali su se u kulturi orijentalno-islamskog kruga kao visoko konvencionalizirani.

PREGLED SADRŽAJA POGLAVLJA O GLAGOLIMA U DJELU *AL-NAMLIYYA*

S obzirom na to da je *al-Namliyya* razmjerno veliki rukopis, odlučili smo se detaljnije predstaviti i analizirati sadržaj najkraćeg poglavlja rukopisa, poglavlja posvećenog glagolima. Pri pregledu sadržaja ovog poglavlja slijedit

⁸ GHB, R 3441, fol. 2b. Mjesto odlomka koji preuzimamo iz rukopisa obilježiti ćemo u skladu s posebnom folijacijom rukopisa koji se čuva u Gazi Husrev-begovoj biblioteci (fol. 1b-fol. 99b).

⁹ Autor navodi i drugi razlog za ovakvo imenovanje djela koji se krije u sličnosti građe mrava i strukture djela. Autor kaže “glava mrava je velika i stražnji dio obiman, sredina mu je tanka i krhka, a takvo je i ovo djelo – prvi dio o imenima i zadnji o česticama obimom su veći od dijela o glagolima” (GHB, R 3441, fol. 99a).

ćemo katkada princip navođenja izabranog odlomka iz izvornika na arapskom jeziku i prijevod kako bi kompetentni čitalac imao predstavu o pravilnom i lijepom arapskom jeziku autora. Radi uštede prostora katkada ćemo navoditi samo prijevod ili ćemo dati kratki opis sadržaja.

Na samom početku poglavlja o glagolima Travničanin kaže:

الباب الثاني¹⁰ في الافعال والافعال جمع فعل وهي ثلاثة ايضا **احدها** فعل ماضٍ والثاني فعل مضارع **والثالث** امر بغير اللام وهو امر حاضر¹¹ وكل واحد منها يجيء من اقسام سبعة، وهي الصحيح، والمثال، والاجوف، والناقص، واللفيف، والمضاعف والمهموز...¹²

Drugo poglavlje je o glagolima, a glagoli su množina za riječ glagol. Dijele se također na tri kategorije: prva je glagol u perfektu, druga glagol u imperfektu i treća imperativ bez partikule "la", što je je imperativ sadašnjeg vremena. U svakoj od njih se javlja sedam grupa, a to su: pravilni, slični, šuplji, krnji, dvostruko nepravilni, geminirani i hemizirani glagoli...

U nastavku autor prenosi različite načine na koje pravilne glagole, ili preciznije rečeno, ono što je pravilno (*al-ṣaḥīḥ*),¹³ definiraju jezikoslovci, morfolozi (*al-ṣarfīyyūn*), sintaksičari (*al-naḥwīyyūn*) i filolozi (*al-fuqahā*). Pravilne

¹⁰ Uporišna mjesta koja su u izvorniku napisana crvenom tintom označit ćemo masnim slovima i podvući. Dijelove teksta koji su samo nadvučeni crvenom linijom ćemo podvući.

¹¹ Na ovom mjestu u prijepisu rukopisa, koji se čuva u Nacionalnoj i univerzitetskoj biblioteci BiH, nalazimo umetnute cijelih pet stranica teksta o oblicima šest razreda prve vrste pravilnih glagola u arapskom jeziku, te oblicima glagola sa četverokonsonantnim korijenom. U tekstu rukopisa koji se smatra autografom, što nije nesumnjivo utvrđeno, ovaj dio teksta nedostaje. Naglašavamo da sporne folije u tekstu za koji se pretpostavlja da je autograf ne nedostaju, budući da kustode potvrđuju da je tekst cjelovit. Ostaje otvoreno pitanje da li je prepisivač sam dopisao dio teksta za koji je smatrao da prema klasičnim obrascima opisa pravilnih glagola prirodno pripada osnovnom tekstu ili je, što je vjerovatnije, djelo prepisao iz drugog prijepisa ili autografa. Mušić (1956-57: 48) pri opisu poglavlja o glagolima navodi da je autor pisao i o "značenjima pojedinih razreda", što znači da se taj dio teksta nalazio u barem jednom od dva primjerku rukopisa koji su se čuvali u Orijentalnom institutu u Sarajevu.

¹² GHB, R 3441, fol. 39b-40a.

¹³ Naprimjer, morfolozi, kako navodi autor, pravilnim smatraju svaki izraz koji na poziciji jednog od korijenskih konsonanata nemaju poluvokal (*harf al-'illa*), hamza i među kojima ne dolazi do udvajanja konsonanata. S druge strane, po riječima autora, sintaksičari ono što je pravilno definiraju kao "ime kome se u finalnoj poziciji ne javlja poluvokal, kao što su *Zayd* i *raḡul*, za razliku od *al-qādī*, *al-ḡāzī* i *al-rāmī*" (GHB, R 3441, fol. 40a). Po ovoj definiciji "slični" (*al-mitāl*) i "šuplji" (*al-aḡwaf*) glagoli nisu nepravilni. Na margini rukopisa, autor dodatno potvrđuje izneseno shvatanje sintaksičara i navodi da je glagol *bā'a* nepravilan po mišljenju morfologa, a pravilan po mišljenju sintaksičara (ibid.). S obzirom na to da

glagole i sve grupe nepravilnih glagola autor obrađuje po ustaljenom obrascu – najprije ih definira, navodi primjere od kojih za neke daje i značenja kako su ona definirana u rječnicima, a po potrebi objašnjava i glasovne promjene do kojih je došlo pri tvorbi različitih oblika glagola te ortografske specifičnosti glagolskih oblika “krnjih” (*al-nāqis*) glagola u aktivu i pasivu.¹⁴ Naprimjer:

ومثال المثال وهو معتل الفاء نحو وعد يعد عدة، وثق يثق ثقَةً، وممق يمق مِقَّةً، ووسم يسم سمةً، ووزن يزن زَنَةً، ووجد يجد حِدَةً، ووهل يهل وَهْلَةً والوهلة بالسكون اذا ذهب وهمك الى شيء وانت تريد غيره...¹⁵

Primjer “sličnog” glagola, što je glagol koji ima poluvokal na poziciji prvog radikala poput: wa'ada ya'idu 'ida, waṭaqa yaṭīqu ṭīqa, wamaqa yamiqumīqa, wasama yasimū sima, wazana yazīnu zīna, waḥada yaḥīdu ḥīda, wahala yahīlu wahla, a al-wahla sa sukunom znači kada zamisliš nešto, a želiš nešto drugo...

U nastavku u podužem odjeljku teksta autor govori o prošlom vremenu glagola (*al-māḍī*). Nakon što glagol definira kao kategoriju koja upućuje na događaj i vrijeme, a perfekt kao kategoriju koja upućuje na vrijeme prije trenutka govora, autor kaže:

والماضى على ثلاثة اضرب ماض في اللفظ والمعنى نحو ضرب، وماض في اللفظ دون المعنى نحو إن ضربت ضربت، وماض في المعنى دون اللفظ نحو لم يضرب...¹⁶

Postoje tri tipa prošlog vremena: prošlo vrijeme po obliku i po značenju, poput ḍaraba [udario je], prošlo vrijeme po obliku, ne i po značenju, poput 'in ḍarabta ḍarabtu [ako me udariš, udariću te] i prošlo vrijeme po značenju, ne i po obliku, poput lam yaḍrib [nije udario]...¹⁷

Travničanin ne navodi izvore ovih navoda, ostaje nejasno i ne možemo sa sigurnošću utvrditi da li su precizno preneseni ili samo pogrešno shvaćeni.

¹⁴ U dijelu teksta o “šupljim glagolima”, tipu nepravilnih glagola u arapskom jeziku, u rukopisu koji se nalazi u Nacionalnoj i univerzitetskoj biblioteci ponovo nailazimo na umetnute dodatne, ovog puta četiri, stranice teksta u kojima se prilično neuređeno i nesistematično govori o gramatičkoj permutaciji (*al-'ibḍāl*) u oblicima svih tipova nepravilnih glagola. Ovo je još jedna značajna razlika između tekstova dvaju rukopisa ovog djela.

¹⁵ GHB, R 3441, fol. 40b.

¹⁶ GHB, R 3441, fol. 44b.

¹⁷ U okviru pogodbene rečenice u arapskom jeziku u nadređenoj i zavisnoj rečenici obično se javlja glagol u perfektu iako je distribucija glagolskih vremena u ovom tipu složene rečenice znatno složenija. S druge strane, negacija prošlog vremena u arapskom jeziku izražava

Autor potom nudi četrnaest oblika glagola u perfektu. Budući da se glagolski oblici odnose na govorno lice, sagovornika i odsutno lice u jednini, dvojini i množini, na ovom mjestu autor započinje priču o zamjenicama u arapskom jeziku. Za navođenje ličnih zamjenica u tom smislu postoji opravdanje. Međutim, nakon što je nabrojao sve tipove ličnih zamjenica, od naglašanih do nenaglašanih koje se javljaju u nominativu, akuzativu i genitivu, dao primjere za svaki tip, autor tematski proširuje priču na pokazne i odnosne zamjenice, a potom zbog činjenice da je većina njih nepromjenljiva (*al-mabnī*) govori o nepromjenljivim riječima, kao što su neke priloške riječi, upitna imena, imenice sa glagolskim značenjem i sl. Čini se kao da navođenje nekog termina autora primorava da taj termin podrobno razjasni, da navede svaku morfološku kategoriju na koju se termin može odnositi, ne vodeći računa o tome što će sadržajem izaći iz tematskog okvira poglavlja o glagolima.

Travničanin na narednim folijama uvodi i objašnjava termine punktuacije (*al-'i'aḡām*), vokalizacije (*al-'i'arāb*) i derivacije (*al-ištiqāq*). Nakon što navede činjenicu da su osnovom iz koje su se po tvorbenim obrascima izvodili različiti oblici riječi sljedbenici kufske škole smatrali glagol, a sljedbenici basranske škole glagolsku imenicu (*mašdar*), autor razbija suhoparno gramatičko štivo nabrajajući imena gramatičara koji su djelovali u okviru ove dvije škole, a potom pomalo naivno objašnjava etimologiju imena Sībawayh, imena jednog od najznačajnijih predstavnika basranske škole, pa kaže: "Sībawayh, čije je ime 'Umar Ibn 'Uṭmān, bio je perzijski mladić. Veoma je volio mirisati jabuke i u tome je pretjerivao, pa su ga prozvali Sībawayh. Ime su sačinili od *sīb*, što je perzijska riječ u značenju *jabuka* i *wayh*."¹⁸

Ovo nije jedini slučaj da autor prekida tekst nekom anegdotom ili interesantnom pričom (vidi Mušić 1956-57: 43). Osnovni tekst gramatike katkada zna "začiniti" i stihovima, kako na arapskom, tako i na turskom jeziku, pritom ne navodeći njihovog autora. U tim stihovima obično se u svojim tvorbenim i terminološkim značenjima javljaju termini za različite gramatičke kategorije o kojima autor govori u tom trenutku.¹⁹ Naprimjer, u nastavku autor govori

se upotrebom negativne partikula *lam* i oblika jusiva, koji se definira kao skraćeni glagolski način prezenta (imperfekta).

¹⁸ GHB, R 3441, fol. 47b. U prijepisu nalazimo da je prepisivač najprije prepisao ovu priču, a zatim je precrtao, te nepotpune navode ispravio na margini rekavši da je "*sībawayh* perzijska riječ izvedena iz riječi *sīb* i *wayh* što na arapskom znači *rā'ihā al-tufāh* [miris jabuke], ta da su ga tako prozvali, po jednom shvatanju, zbog njegove razboritosti, po drugom, zbog ljepote, a po trećem zbog dobrote."

¹⁹ Amir Ljubović i Sulejman Grozdanić (1995: 116-117) ilustrirajući činjenicu da je rukopis prožet različitim stihovima iz rukopisa prenose stihove upravo s početka poglavlja o

o prijelaznim (*al-muta'addī*) i neprijelaznim (*al-lāzim*) glagolima te postupcima tranzitivizacije (*al-ta'addiya*), pa navodi stih koji je neki učitelj smislio za svog učenika:

تعدية اللازم يا حمزة بالباء والتشديد والهمزة²⁰

Da neprijelazni bude prijelazan, o Hamza, moraš upotrijebiti ba', tašdid i hamza

Interesantno da je autor ovim stihom izdvojio osnovne postupke tranzitivizacije neprijelaznog glagola. Tako prepoznaje, ustvari, morfološke postupke tranzitivizacije promjenom glagolske vrste dodavanjem hamze (prelazak glagola iz prve u četvrtu proširenu vrstu) ili udvajanjem drugog radikala (prelazak glagola iz prve u drugu glagolsku vrstu), te analitički postupak uvođenja komplementa u formi prijedložne fraze iza prijedloga *bi*, ali i drugih prijedloga kada se značenja glagola u potpunosti mijenja. Navodi primjere za glagol *ḍahaba* (otići) i kaže: “Znaj da je glagol *ḍahaba* neprijelazan, a da postaje prijelazan uz upotrebu *bi*, *'alā*, *'an* i *'ilā*. Ako se upotrijebi *bi*, onda znači *odvesti*, ako se upotrijebi *'alā*, onda znači *zaboraviti*, ako se upotrijebi *'an*, onda znači *ostaviti*, a ako se upotrijebi *'ilā*, onda znači *uputiti se*.”²¹ Raspravljajući o prijelaznosti glagola, autor navodi primjere i za promjenu značenja glagola *qāla* (reći) kada se javlja uz različite prijedloge, različita značenja glagola *ḡa'ala*, glagole koji dolaze na paradigmu druge,²² treće i četvrte vrste, a zatim navodi i primjere za dvostruko i trostruko prijelazne glagole. Prije nego je prešao na opis imperfekta (prezent) glagola, govori o pasivu i obilježjima pasivne rečenice.

Nakon što Travničanin definira imperfekt (*al-muḍāri'*) kao oblik koji se odnosi i na sadašnje i na buduće vrijeme, objašnjava imenovanje ovog vremena, pa kaže:

ويسمى المضارع مضارعا لانه ضارع اي شابه باسم الفاعل في الحركات والسكون وعدد الحروف ووقوعه صفة للنكرة نحو مررت برجل ضارب ومررت برجل يضرب معناهما واحد ويدخول لام الابتداء نحو ان زيدا لقائم وان زيدا ليقوم...²³

glagolima i daju njihov prijevod.

²⁰ GHB, R 3441, fol. 48b.

²¹ GHB, R 3441, fol. 48a. Naravno, autor navodi klasične stavove o prijelaznosti glagola, pa je tako naveo glagol *ḍahaba* uz prijedlog *'ilā* kao prijelazni glagol. Naime, u savremenoj lingvistici, ovaj glagol posmatra se kao neprijelazan glagol kretanja i onda kada se javlja uz prijedlog *'ilā* koji obično uvodi obaveznu adverbijalnu dopunu.

²² Zanimljivo je da autor naglašava da udvajanjem drugog korijenskog radikala, tj. prelaskom glagola u drugu glagolsku vrstu, ne postaje svaki glagol prijelazan i za to navodi primjere.

²³ GHB, R 3441, fol. 53b.

Imperfekt je nazvan "muḏāri" jer sličī [dāra'a] participu aktivnom po vokalima, konsonantima i broju slova, i po tome što se može javiti kao atribut neodređenoj imenici kao u primjerima: marartu bi raḡul dārib i marartu bi raḡul yaḏribu [Prošao sam pored jednog čovjeka koji udara] koji isto znače, i po mogućnosti da se uz njega javi "la" početka kao u primjerima: 'inna Zayd la qā'im i 'inna Zayd la yaqūmu [Zejd uistinu stoji]...

Travničanin na ovaj način razjašnjava mogućnost ekvivalentne upotrebe glagola u imperfektu i participa aktivnog. Nakon toga, govori o svim partikulama koje se mogu javiti ispred imperfekta. Izdvaja partikule *sa*, *sawfa* i *qad* kao partikule koje nemaju rekciju i navodi primjere objašnjavajući značenja koja mogu ostvariti u rečenici. Zatim razjašnjava prilike upotrebe partikula koje imaju rekciju. Najprije nabraja i opisuje one koje zahtijevaju konjunktiv: *'an*, *lan*, *kay*, *'iḏan*, *la*, *wa* i *fa*, zatim pet koje zahtijevaju jusiv: *lam*, *lammā*, *'in*, *lā* i *la* te partikule koje služe za negaciju. Autor na kraju poglavlja o glagolima ukratko obrađuje imperativ i različite tipove nepotpunih glagola u arapskom jeziku.²⁴

ZAKLJUČAK

Djelo *al-Namliyya* u oskudnoj relevantnoj literaturi nije pozitivno vrednovano zbog "grešaka koje su se potkrale autoru" i "pojedinih nenaučnih izlaganja" (Mušić 1956-57: 53). Na osnovu detaljnog uvida u jedno poglavlje ovog djela posvećeno glagolima pokazali smo da takav sud nije u potpunosti netačan. Međutim, poglavlje o glagolima mnogo više svjedoči o jednom drugom nedostatku djela, a to je nesistematično predstavljanje materije. Autor ne prati očekivanu strukturu i matricu izlaganja tako da sadržajem izlazi iz tematskog okvira poglavlja. Iako je očito obrazovan čovjek, u poglavlju o glagolima, Travničanin ne komunicira s klasičnim autoritetima i njihovim djelima, što čini u druga dva poglavlja. Bez obzira na sve sadržajne manjkavosti i nepreciznosti ovog djela, ono predstavlja pažnje vrijedan dio kulturnog blaga i rukopisne baštine Bošnjaka koji su pisali na arapskom jeziku. Važan iskorak u predstavljanju ovog djela načinili smo tako što smo u literaturu uveli još jedan do sada neobrađen rukopis i ukazali na značajne razlike koje postoje među tekstovima dostupnih rukopisa. Iako cilj rada nije bila tekstološka analiza rukopisa, ova činjenica otvara pitanje autentičnosti djela i naglašava potrebu

²⁴ Tekst koji se odnosi na nepotpune glagole u arapskom jeziku nalazi se na marginama rukopisa iz zbirke rukopisa Gazi Husrev-begove biblioteke. Taj tekst uredno je uveden u osnovni tekst prijepisa koji se čuva u Nacionalnoj i univerzitetskoj biblioteci Bosne i Hercegovine.

kritičke obrade djela. Njegovu potpunu naučnu valorizaciju ćemo sačekati, ali se nadamo da su nove spoznaje o djelu, a posebno o poglavlju o glagolima, iznesene u ovom radu naznačile moguće smjerove budućih istraživanja ovog djela nesumnjive kulturološke vrijednosti.

NEOBJAVLJENI IZVORI

- ‘Abdulkamāl Ismā‘īl b. al-ḥaḡḡ Walī at-Trāwnīkī, *an-Namliyya fī izhār al-qawā‘id aṣ-ṣarfiyya wa an-naḥwiyya*, R-3441, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo
- ‘Abdulkamāl Ismā‘īl b. al-ḥaḡḡ Walī at-Trāwnīkī, *an-Namliyya fī izhār ‘alā al-qawā‘id aṣ-ṣarfiyya wa an-naḥwiyya*, Rs 178, Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, Sarajevo

LITERATURA

- Al-Mahlawi, Mustafa Hamed Abdullah Mahmoud, Abdullah Hamid Hussein Al Dulaimi (2021), „Abd Al-Kamal Al-Trauniki’s Approach in His Book Al-Namliyya in Showing the Morfological an Grammatical Rules“, *PalArch’s Journal of Archaeology of Egypt/Egyptology* 18:8, 1798-1808.
- Balić, Smail (1994), *Kultura Bošnjaka. Muslimanska komponenta*, „R&R“, Izdavačko prometno preduzeće, Tuzla
- Bašagić, Safvet-beg (2007), *Bošnjaci i Hercegovci u islamskoj književnosti*, Preporod, Sarajevo
- Duraković, Esad (2018), *Klasično pjesništvo na arapskom, turskom i perzijskom jeziku. Poetološki pristup*, Orijentalni institut Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo
- Genette, Gérard (1997), *Paratexts. Thresholds of interpretation*, Cambridge University Press, Cambridge
- Handžić, Mehmed (1999), *Teme iz književne historije*, ur. Esad Duraković (*Izabrana djela Mehmeda Handžića*, knj. 1), Ogledalo, Sarajevo
- Jahić, Mustafa (2007), *Arapska gramatika u djelu ‘al-Fawā‘d al-‘abdiyya’ Mustafe Ejubovića*, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo
- Jahić, Mustafa, GHB (1999), *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, svezak VI, al-Furqan/Rijaset islamske zajednice u BiH, London/Sarajevo
- Lavić, Osman, NUBBIH (2011), *Katalog arapskih, turskih, perzijskih i bosanskih rukopisa*, Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine – al-Furqan, London – Sarajevo
- Ljubović, Amir, Sulejman Grozdanić (1995), *Prozna književnost Bosne i Hercegovine na orijentalnim jezicima*, Posebna izdanja XVII, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo
- Mehmedović, Ahmed (2018), *Leksikon bošnjačke uleme*, Gazi Husrev-begova biblioteka, Sarajevo

- Mujić, Munir (2020), *Moć i granice komentara: komentar al-Maqame al-Rumiyye nepoznatog autora*, Centar za napredne studije, Sarajevo
- Mulović Amra (2012), *Arapska gramatička tradicija u Bosni: šejh Jujo o regensu*, Dobra knjiga, Sarajevo
- Mušić, Omer (1956-57), "En-Nemliyye fī 'izhāri-l-qawā'idi š-šarfiyye we n-naḥwiyye", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, VI-VII/1956-57, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 39-54.
- Softić, Mejra (2002), *Kompendij arapske sintakse Ibrahima Opijača Mostarca*, Islamska pedagoška akademija u zenici, Zenica
- Šabanović, Hazim (1973), *Književnost muslimana BiH na orijentalnim jezicima*, Svjetlost, Sarajevo
- Trako, Salih, Lejla Gazić (1976), "Rukopisna zbirka Orijentalnog instituta u Sarajevu", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, XXV/1975, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 27-43.
- Ždralović, Muhamed. (2002) "Gramatičar Šejh Jujo i mostarska tradicija učenja arapskog jezika (od XVI. do druge polovice XIX. stoljeća)", *Mudrost rađa toleranciju: Naučni skup povodom 350 godina od rođenja Mustafe Ejubovića – Šejha Juje i 400 godina predavanja "Mesnevije" u Mostaru*, ur. Ibrahim Kajan, Muzej Hercegovine, Mostar, 37-52.

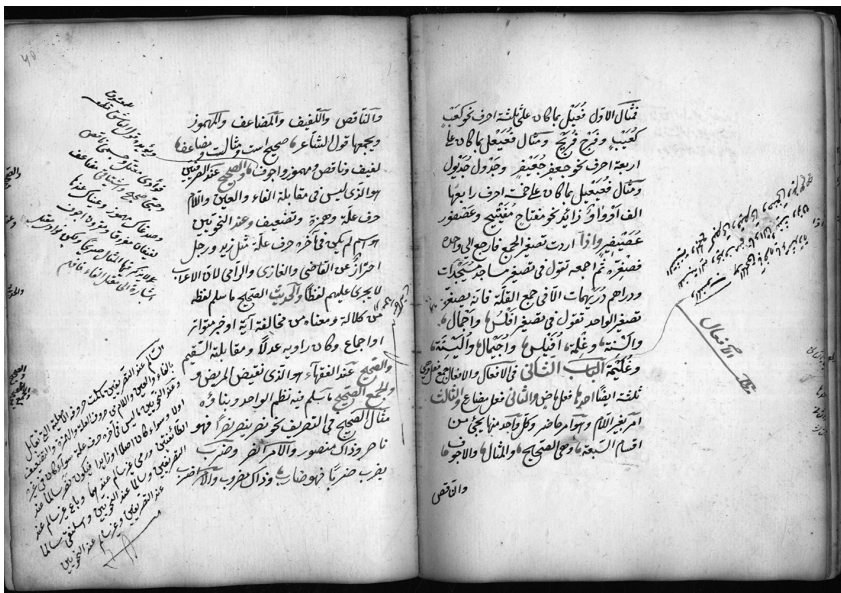
ON THE CHAPTER ABOUT VERBS FROM THE
MANUSCRIPT *AL-NAMLIYYA* WRITTEN BY
‘ABDULKAMĀL AL-TRĀWNĪKĪ: A GRAMMARIAN AND
HIS WORK BROUGHT BACK FROM OBLIVION

Summary

The purpose of this paper is to presents new insight into an unpublished manuscript entitled *an-Namliyya fī izhār al-qawā'id aṣ-ṣarfīyya wa an-naḥwiyya*, the work on Arabic grammar written at the middle of the seventeenth century (1642–43) by ‘Abdulkamāl Ismā‘īl ibn al-Ḥāḡḡ al-Walī al-Trāwnīkī. Two manuscripts of this work are preserved in the manuscript collections of the Gazi Husrev-bey Library, and the National and University Library of Bosnia and Herzegovina in Sarajevo. This research aims to explore the content of the chapter more thoroughly, specifically the one on verbs, the shortest of the three in this manuscript. In the content overview, the original passages of the text are occasionally transferred from the manuscript and their translation to Bosnian is offered. In addition to this, information on the social context in which the work was created, but also on the context in which the work was discovered, recorded, catalogued and presented to the public for the first time are provided. Although the goal of this paper is not a textological analysis of the two available manuscripts, significant content differences between them are presented.

Key words: *‘Abdulkamāl Ismā‘īl ibn al-Ḥāḡḡ al-Walī al-Trāwnīkī*, *al-Namliyya*, *Arabic language grammar*, *manuscript heritage*

PRIOLOG

GHB, R-3441 (fol. 39b-40a)

NUBBIH, Rs 178 (fol. 46b-47a)

Sinanudin TATAREVIĆ

PREDSTAVLJANJE DRUŠTVENE AKCIJE U DISKURSU ARAPSKE LIGE O PALESTINSKOM PITANJU

KLJUČNE RIJEČI: *SFL, CDA, Arapska liga, palestinsko pitanje, predstavljanje društvene akcije, semiotička akcija, materijalna akcija*

Analiza predstavljanja društvene akcije podrazumijeva istraživanje ideoloških implikacija koje nosi upotreba različitih vrsta procesa unutar ideacijske meta-funkcije u sistemskoj funkcionalnoj lingvistici, putem kojih se odvija društvena akcija. Ovaj rad iz ugla kritičke diskursne analize istražuje predstavljanje društvenih akcija Arapske lige kad je riječ o palestinskom pitanju. Cilj je rada ustanoviti kakva je priroda akcija koje je Arapska liga, kao najznačajnija međunarodna arapska organizacija, poduzela u periodu od 2019. do 2022. godine. Korpus rada čine vijesti objavljene na zvaničnoj stranici Arapske lige. Predstavljanje društvenih akcija u ovom se radu istražuje prema socio-kognitivnom modelu Thea van Leeuwena.

1. UVOD

Društvena akcija jedan je od najznačajnijih analitičkih elemenata u kritičkoj diskursnoj analizi (CDA). CDA je društveno angažiran multidisciplinarni pristup jeziku koji proučava dominaciju i zloupotrebu društvene moći u diskursu kao općoj društvenoj praksi. Za van Leeuwena društvene prakse su “društveno regulirani načini činjenja stvari” (2008: 7). Diskurs se, prema navedenom autoru, sastoji od društvenih praksi i ideja i stavova o njima, a CDA bi trebala analizirati te ideje, tj. verzije ili načine na koji je društvena praksa predstavljena (2005: 106). Glavni elementi društvene prakse su: akteri, akcija, način, prezentacija, resursi, vrijeme i prostor (2005: 106-108).

Dok se društveni akteri mogu predstaviti na različite načine, koji podrazumijevaju njihovu inkluziju ili ekskluziju u diskursu, što se ostvaruje nizom

gramatičkih formi poput aktivnih i pasivnih rečenica, ali i odabirom različitih leksičkih sredstava (van Leeuwen 2008: 24-54), za predstavljanje društvene akcije ključna je ideacijska metafunkcija u sistemskoj funkcionalnoj lingvistici (SFL). Ona prenosi semantički sadržaj putem sistema tranzitivnosti, koji u klauzi prepoznaje različite vrste procesa.

Ti procesi se, prema Hallidayu i Matthiessenu, u funkcionalnom i semantičkom smislu dijele na materijalne, verbalne, mentalne, egzistencijalne, relacijske i bihevioralne, ovisno o tome da li se referiraju na dešavanje, činjenje, govorenje, osjećanje, bivanje, imanje ili ponašanje (2014: 211-356).

Glavni zadatak ovog rada je rasvijetliti ideologiju Arapske lige koja se krije u upotrebi različitih jezičkih sredstava kroz analizu procesa pomoću kojih su predstavljene akcije te organizacije, iz čega proizlaze i istraživačka pitanja:

- Kakva je priroda društvenih akcija koje je Arapska liga poduzela?
- Koje ideološke implikacije proizlaze iz takvog predstavljanja društvenih akcija?

2. TEORIJSKA POLAZIŠTA

Kritička diskursna analiza je multidisciplinarni tip istraživanja koji ima glavni cilj istraživati odnos moći i manipulacije koji se realiziraju kroz jezik, putem kojeg društveni akteri nastoje promovirati ili nametati vlastite ideologije. Ideologija u CDA predstavlja “društvene spoznaje koje dijele članovi grupe” (van Dijk 2001: 4). One ne moraju nužno biti ni pozitivne ni negativne. Ipak CDA, kao društveno odgovorna disciplina, nastoji izučavati ideologije dominantnih društvenih grupa, tj. onih grupa koje posjeduju veću društvenu moć.

Prema Faircloughu glavni cilj CDA trebao bi biti otkrivanje pokušaja naturalizacije ideologije u diskursu (1995: 27). To bi praktično značilo da istraživač u CDA treba analizirati one strukture jezika preko kojih dominantnije društvene grupe nastoje predstaviti svoja uvjerenja kao uvjerenja šire zajednice.

CDA se kao pravac etablira devedesetih godina prošlog stoljeća, poslije čega se razvija niz modela. Wodak i Meyer navode da su među njima najistaknutiji trodimenzionalni dijalektičko-relacijski model Normana Fairclougha, oslonjen na sistemsku funkcionalnu lingvistiku, historijski model Ruth Wodak, na koji su najveći utjecaj imale ideje Michela Foucaulta o odnosu jezika i moći, te socio-kognitivni modeli Teuna van Dijka i Thea van Leeuwena, oslonjeni na socijalnu psihologiju i kritičku teoriju (2009: 18).

Centralni pojam u van Leeuwenovom modelu je društvena semiotika, koja fokus stavlja na kompleksnost semiotičke interakcije, a jezik posmatra kao jednu od brojnih komponenti diskursa, modela komunikacije i stvaranja značenja, te jednaku pažnju poklanja i drugim sličnim modelima, poput gestova, slika ili muzike (2005: 2). Otud je njegov doprinos u CDA najveći na polju multimodalne analize.

Kada je u pitanju analiza teksta, van Leeuwen (2008) koristi SFL kao glavni alat prilikom analize predstavljanja društvenih praksi. Njegov model se u tom smislu razlikuje od van Dijkovog, koji SFL-u zamjera antimentalističko poimanje konteksta, nedovoljnu usmjerenost na kognitivnu dimenziju i insistiranje na gramatici klauze (2008: 29).

Prema Van Leeuwenu, istraživač u CDA treba rekontekstualizirati društvenu praksu i tako je učiniti eksplicitnijom i jasnijom za druge učesnike u diskursu, tj. utvrditi razliku između društvene prakse *per se* i načina na koji je ona predstavljena u diskursu, naročito u slučajevima kada takvo predstavljanje ima cilj u naturalizaciji ideologije (2008: 12).

Hallidayeva sistemska funkcionalna lingvistika je savremeni lingvistički pravac koji jezik tretira kao društveni semiotički sistem sa svrhom i kao resurs za proizvodnju značenja. Iako nudi alate za analizu svih gramatičkih jedinica, SFL poseban fokus stavlja na gramatiku klauze, koju Halliday i Matthiessen posmatraju kao multifunkcionalni konstrukt koji se sastoji od tri metafunkcijske linije: tekstualne, interpersonalne i ideacijske (2014: 213).

Tekstualna metafunkcija klauzu posmatra kao poruku, a interpersonalna kao razmjenu. Za ovaj rad, ali i za CDA općenito, najvažnija je ideacijska metafunkcija, koja klauzu posmatra kao reprezentaciju putem koje se kodira iskustvo i prenosi semantički sadržaj. Tako SFL razvija sistem tranzitivnosti unutar ideacijske metafunkcije, koji u klauzi razlikuje tri glavna tipa elementa: participante, procese i okolnosti. Svaki vid ljudskog iskustva, kao semantičkog sistema, može se izraziti jednom od šest vrsta procesa.

Materijalni procesi definiraju se kao gramatičke kategorije pomoću kojih se izražava naše vanjsko iskustvo svijeta, dok se mentalnim procesima izražavaju unutrašnja iskustva. Relacijski procesi služe za identifikaciju i klasifikaciju, tj. uspostavljanje relacija između entiteta i fenomena. Na granici između materijalnih i mentalnih su biheviornalni procesi, koji predstavljaju vanjske manifestacije unutrašnjeg djelovanja, tj. djelovanje iz procesa svijesti. Na granici između mentalnih i relacijskih stoji kategorija verbalnih procesa, koji predstavljaju simboličke odnose izgrađene u ljudskoj svijesti realizirane u obliku jezika, poput govora i značenja. Posljednji tip procesa su

egzistencijalni, pomoću kojih se izražava postojanje ili događanje određenih fenomena (Halliday – Matthiessen 2014: 214-215).

Kategorizacija šest tipova procesa određena je sintaksom i semantikom elemenata klauze, tj. ograničenjima koja nameće leksički glagol. Stoga se taj element prvenstveno analizira kako bi se identificiralo ideacijsko značenje i ideološki potencijal klauze. Ta ograničenja podrazumijevaju da svaka vrsta procesa ima karakteristične tipove participanata.

Društvena akcija se, prema van Leeuwenu, može realizirati kroz verbalne, materijalne i bihevioralne, a društvena reakcija kroz mentalne procese, bilo da su perceptivne, afektivne ili kognitivne prirode (2008: 57). Egzistencijalni i relacijski procesi nemaju dinamiku i kapacitet da budu nosioci društvenih akcija zbog činjenice da se njima izražava postojanje entiteta ili njihova veza.

Van Leeuwenov socio-kognitivni pristup može odudarati od SFL-ovih gramatičkih kategorija. Kao primjer on navodi da će rečenicu “I am afraid of you” smatrati reakcijom – bez obzira na to što je u njoj upotrijebljen relacijski proces *to be*, budući da je njime ostvarena nekongruentna ili metaforička realizacija socio-semantičke kategorije reakcije, koja bi u kongruentnoj realizaciji bila izražena mentalnim procesom i glasila “I fear you” (van Leeuwen 2008: 57). Isto će važiti i za nominalizaciju, koja prema Hallidayu i Matthiessenu predstavlja gramatičku metaforu u kojoj se proces iz kongruentne realizacije pretvara u entitet (2014: 712). Za van Leeuwena (2008: 63) nominalizacija predstavlja objektivizaciju društvene akcije, tj. čin deaktivacije ili pretvaranja društvenih akcija iz dinamičnih procesa u statične entitete.

Također, različiti tipovi društvenih akcija imaju različit potencijal i efekat na društvenu stvarnost. Van Leeuwen tako primjećuje da se “društvene akcije mogu tumačiti kao materijalne ili semiotičke, kao ‘činjenje’ ili kao ‘značenje’, drugim riječima, kao djelovanje koje ima, barem potencijalno, materijalnu svrhu ili učinak ili kao djelovanje koje to nema” (2008: 59). Tako se materijalne akcije realiziraju kroz materijalne i bihevioralne procese, a semiotičke kroz verbalne procese.

Dalje, i jedan i drugi tip akcija može biti transaktivan ili netransaktivan. U slučaju materijalnih akcija, transaktivne su one čiji procesi, pored aktera, koji je nosilac procesa, imaju i cilj, koji trpi proces. To se podudara s konceptom tranzitivnih i netranzitivnih materijalnih procesa u SFL-u. Transaktivne akcije u diskursu uglavnom pripadaju onim akterima koji imaju veću društvenu moć. Van Leeuwen to ilustrira primjerom teksta o migraciji objavljenog u časopisu *Sydney Morning Herald*, u kojem su migranti uglavnom nosioci netransaktivnih akcija, a vlasti transaktivnih (2008: 60).

No, za razliku od SFL-a, prema kojem verbalni procesi ne mogu biti tranzitivni, van Leeuwen (2008: 61) smatra da i semiotičke akcije mogu biti transaktivne ukoliko uključuju i primaoca poruke. S druge strane, i SFL prepoznaje da određeni verbalni procesi imaju drugačiji potencijal od drugih, ali to nije uvjetovano postojanjem primaoca. Naime, Halliday i Matthiessen (2014: 307) navode da pored standardnih verbalnih procesa sa strukturom GOVORNIK – PROCES – KAZANO postoje i targetirajući verbalni procesi sa strukturom GOVORNIK – PROCES – META. Oni podrazumijevaju verbalno djelovanje prema drugoj strani, koje uključuje pozitivan ili negativan sud, zbog čega su bliski strukturi AKTER – PROCES – CILJ iz materijalne klauze.

Chen (2007: 45) takve procese naziva osuđujućim verbalnim procesima, kojima se govornik predstavlja u pozitivnom svjetlu, kao neko ko nastupa s pozicije moralnog autoriteta. Za analizu prirode semiotičkih akcija značajna je njena klasifikacija verbalnih procesa na pozitivne, neutralne i negativne, a koju gradi na osnovu pozicije autora teksta prema društvenom akteru čije riječi prenosi i na osnovu istinitosti tog iskaza.

Dok negativni verbalni procesi sadrže elemente sumnje ili skepticizma u pogledu istinitosti iskaza ili izvjesno negativno osjećanje autora teksta prema govorniku, u neutralnim procesima ne se može primijetiti autorov stav prema iskazu (Chen 2007: 30). Za ovaj rad su najznačajniji pozitivni verbalni procesi, kojima se govornik predstavlja u pozitivnom svjetlu. Njih Chen (2007: 41-51) dijeli na:

1. deklarativne, koji stvaraju utisak da je govornik moćan, samouvjeren i osoba od akcije,
2. autoritativne, čiji je efekat da govornika predstave kao moćnog i autoritativnog,
3. ekshortativne, koji stvaraju utisak da je govornik mudra osoba, koja zna šta je najbolje i pokušava ohrabriti druge da se ponašaju na ispravan način, ali nema moć da ih prisili da to čine.
4. osuđujuće, koji govornika predstavljaju kao moralni autoritet i pokreću osjećaj drame i uzbuđenja,
5. informativne, koji govornika prikazuju kao mudrog, obaviještenog i odgovornog aktera koji posjeduje informacije i prenosi ih drugima,
6. prediktivne, koji sadrže predviđanja verbalne akcije, a koji se mogu realizirati u vidu bilo koje od prethodnih pet kategorija, ali samo u futuru.

Dalje, semiotička akcija može biti biheviorizirana. To je slučaj kada se ne prenosi puni sadržaj verbalnog procesa. S druge strane, kada ta akcija

nije bihevorizirana, “značenja prenesena semiotičkom akcijom su također predstavljena, što rezultira ugrađenom reprezentacijom, reprezentacijom-unutar-reprezentacije” (van Leeuwen 2008: 61). Razlika između ta dva tipa predstavljanja je to što je ovaj drugi u diskursu uglavnom rezerviran za aktere koji uživaju veću društvenu moć. Fairclough (1995: 57) bihevorizirane semiotičke akcije naziva indirektnim diskursom, a nebihevorizirane direktnim diskursom i primjećuje da se direktni diskurs upotrebljava onda kada je važan i kada proizlazi iz autoritativnog izvora.

Također, semiotička akcija može biti instrumentalizirana kroz upotrebu materijalnih procesa koji označavaju razmjenu, a čiji cilj predstavlja neku vrstu govornog čina ili sadržaja koji se prenosi semiotičkom akcijom (van Leeuwen 2008: 61).¹ Sličan fenomen primjećuje i Richardson, koji navodi da pojedini materijalni i mentalni procesi mogu prenijeti upravni govor, što naziva transformiranim indirektnim citiranjem (2007: 104).

Van Leeuwen navodi i niz drugih načina na koje društvena akcija može biti predstavljena, poput deskriptivizacije, deagentivizacije i prekomjerne determinacije (2008: 63-73), koji nisu pronađeni u korpusu, zbog čega neće biti obrazlagani.

3. DRUŠTVENI KONTEKST

Arapska liga (ar. Ġāmi'a al-duwal al-'arabiyya) transnacionalni je panarapski politički savez osnovan 1945. godine, koji danas broji 22 članice i predstavlja najznačajniju međunarodnu arapsku organizaciju.

Prilikom osnivanja, zemlje osnivačice navele su da su glavni ciljevi Lige jačanje odnosa i saradnja između članica u očuvanju njihove nezavisnosti i suvereniteta, promocija opće dobrobiti i interesa arapskih zemalja. Također, shodno Ugovoru o zajedničkoj odbrambenoj i ekonomskoj saradnji iz 1950. godine, Organizacija je trebala i pružiti okvir kolektivne sigurnosti za svoje članice (Dakhlallah 2012: 399).

¹ I materijalna akcija može biti instrumentalizirana. Van Leeuwen, ovisno o prirodi cilja, razlikuje interaktivne i instrumentalizirane materijalne transakтивne akcije (2008: 60). Interaktivne su one koje mogu imati samo ljude za cilj, poput *zagrliti*, dok instrumentalizirane akcije ljude predstavljaju kao zamjenjive s predmetima, a realizuju se kroz procese koji inače za cilj imaju stvari, kao u primjeru “Make use of other children to help him get dressed or use scissors” (Van Leeuwen 2008: 60). U korpusu nisu pronađeni primjeri takve instrumentalizacije. Ona je inače karakterističnija za pedagoški, a ne politički diskurs, budući da su teme političkog diskursa u najvećoj mjeri apstrakcije, a ne ljudi.

Uprkos ambicioznim ciljevima, Liga nije uspjela osigurati mehanizme sigurnosne koordinacije i suprotstavljanja vanjskim prijetnjama, prije svega izraelskoj okupaciji palestinskih teritorija i progonu palestinskog stanovništva u ratovima 1948. i 1967. godine. Nakon 1967. godine, Palestinci *de facto* postaju narod bez države i bivaju izloženi izraelskoj represiji. Arapska liga izrazom *palestinsko pitanje* (ar. al-qaḍiyya al-filīstīniyya) nastoji obuhvatiti akcije rješavanja statusa Palestine.²

Dakhlallah (2012: 402) primjećuje da je Liga najveći utjecaj imala šezdesetih godina prošlog stoljeća, kada je diplomatskim sredstvima uspjela riješiti niz međuarapskih sporova, poput onih između Maroka i Alžira, te između Iraka i Kuvajta.

U narednim decenijama, njena je uloga postajala sve pasivnija, što će posebno doći do izražaja s Arapskim proljećem, koje počinje krajem 2010. godine. Liga nije imala značajniju ulogu u pokušajima da se riješi bilo koji od oružanih sukoba proisteklih iz Arapskog proljeća, niti je poduzela bilo kakve konkretne mjere kojima bi zaustavila izraelsku represiju nad Palestincima.

U periodu koji pokriva korpus, palestinsko pitanje gubi na značaju na međunarodnom planu zbog niza faktora, poput pandemije virusa Covid-19, brojnih oružanih sukoba u arapskom svijetu (Sirija, Jemen, Libija), te ruske agresije na Ukrajinu. Tokom tri godine, Izrael je izveo niz kampanja bombardiranja pojasa Gaze, a izraelske oružane snage su u više navrata upadale u džamiju al-Aksa u Jerusalimu i kontinuirano radile na gradnji ilegalnih naselja na okupiranoj Zapadnoj obali i aneksiji tog područja.³

4. KORPUS I METODOLOGIJA

Korpus rada sastoji se od 123 vijesti objavljene u periodu od 15. augusta 2019. do 15. augusta 2022. godine na zvaničnoj stranici Arapske lige (<http://www.leagueofarabstates.net/ar>). Prilikom odabira korpusa, koji je vršen manualno, birane su samo one vijesti koje su se direktno ticale palestinskog pitanja.

Ovaj rad predstavlja istraživanje kvantitativnog karaktera, budući da se rezultati i odnos različitih tipova društvenih akcija izražavaju brojčano.

U radu će biti analizirani naslovi vijesti, ali ne i ostatak teksta. Naslov je najistaknutija pozicija u tekstu vijesti i predstavlja vrh njegove semantičke

² Vidi primjer (8) u petom poglavlju.

³ Vidi primjere (4) i (5) u petom poglavlju.

strukture, koji je rezimira i izražava njegove najvažnije informacije i poruke (van Dijk 1988: 226), zbog čega je najrelevantniji u analizi većeg korpusa.

Analizom su obuhvaćeni samo glavni procesi u klauzi, tj. glagoli koji se javljaju na poziciji procesa u SFL-ovoj gramatici i njihove nominalizacije. Ostali procesi i nominalizacije koji se javljaju na pozicijama drugih konstituentata klauze nisu obuhvaćeni.

5. ANALIZA

Analiza korpusa pokazuje da zvanična stranica Arapske lige društvene akcije te organizacije predstavlja kao:

a. materijalne, koje se realiziraju kroz:

1. materijalne procese

(1) الجامعة العربية تتابع تنفيذ القرار العربي بشأن العدوان الإسرائيلي على القدس

Arapska liga prati implementaciju arapske rezolucije o izraelskoj agresiji na Jerusalem (14. 5. 2021)

U primjeru (1) upotrijebljen je materijalni proces *pratiti*, gdje *Arapska liga* ima ulogu aktera, dok je *implementacija arapske rezolucije o izraelskoj agresiji na Jerusalem* cilj. Ova akcija će se smatrati transaktivnom, budući da je riječ o tranzitivnom procesu.

2. nominalizacije materijalnih procesa

(2) لقاء الأستاذ الدكتور / سعيد أبو علي، الأمين العام المساعد لشؤون فلسطين والأراضي العربية المحتلة بجامعة الدول العربية برئيس هيئة الأمم المتحدة لمراقبة الهدنة (الأنسو)

Sastanak prof. dr. Saida Abu Alija, pomoćnika generalnog sekretara Arapske lige za Palestinu i okupirane arapske teritorije, sa predsjednikom Organizacije Ujedinjenih naroda za nadzor primirja (UNTSO) (18. 5. 2022)⁴

⁴ Ovaj primjer ujedno može poslužiti i da se ukaže na razlike u fokusima analize predstavljanja društvenih aktera s jedne, i društvene akcije, s druge strane. Dok se analiza predstavljanja društvene akcije primarno bavi procesima, analiza predstavljanja društvenih aktera bi u ovom primjeru bila zainteresirana za leksičke razlike u predstavljanju dvaju zvaničnika. Tako su, shodno van Leeuwenovom modelu (2008: 52), prilikom predstavljanja pomoćnika generalnog sekretara Lige upotrijebljene strategije:

- honorifikacije – navođenje dviju titula,
- nominacije – navođenje imena,
- poluformalizacije – navođenje punog imena,
- funkcionalizacije – navođenje funkcije.

Nominalizacija *sastanak* predstavlja akciju jer je njome proces *sastati se* iz kongruentne realizacije pretvoren u statični entitet *sastanak*. I ova će se akcija smatrati transaktivnom jer bi proces u kongruentnoj realizaciji imao cilj *sa predsjednikom Organizacije Ujedinjenih naroda za nadzor primirja (UNTSO)*.

Netransaktivne materijalna akcije također su izražene nominalizacijama – kao u primjeru (3).

(3) اجتماع طارئ لوزراء الخارجية العرب الخميس لبحث مواجهة النوايا الاسرائيلية بضم الضفة الغربية المحتلة

Hitan sastanak arapskih ministara vanjskih poslova u četvrtak na kojem će se razgovarati o suprotstavljanju namjerama Izraela da pripoji okupiranu Zapadnu obalu (27. 4. 2020)

Za razliku od glagola *laqiya* (“sastati se sa”) iz primjera (2), glagol *iġtama* (“sastati se” – npr. skupština) i ne uvjetuje izražavanje komplementa u instrumentalu, zbog čega akcija iz primjera (3) spada u netransaktivne.

U korpusu nije zabilježena upotreba bihevioralnih procesa.

b. semiotičke, koje se realiziraju:

1. upotrebom verbalnih procesa

(4) أبو الغيط يؤكد في كلمته أمام مجلس الأمن: واقع مظلم سيخيم على المنطقة إن طبقت إسرائيل خطة الضم

Aboul Gheit u govoru pred Vijećem sigurnosti naglasio: Regiju čeka mračna realnost ako Izrael provede plan aneksije (24. 6. 2020)

U primjeru (4) *Aboul Gheit* (generalni sekretar Arapske lige) javlja se kao govornik u autoritativnom verbalnom procesu *naglasiti*, prije kojeg je navedena temporalna okolnost *u govoru pred Vijećem sigurnosti*, dok će njegova izjava predstavljati četvrtog participanta koji se u SFL-u naziva verbiage ili kazano. Ova semiotička akcija smatra se transaktivnom jer spacijalna okolnost sadrži primaoca poruke. Također, ovo je primjer i nebiheviorizirane semiotičke akcije jer je njome doslovno prenesena poruka.

Primjer (5) sadrži bihevioriziranu semiotičku akciju.

(5) الجامعة العربية تدین اقتحام مستوطنين إسرائيليين للمسجد الأقصى

U slučaju predstavljanja predsjednika UNTOS-a, upotrijebljena je samo funkcionalizacija. Ideološki cilj takvog postupka jeste postizanje veće inkluzije društvenog aktera.

Arapska liga osuđuje upad izraelskih doseljenika u džamiju al-Aksa (7. 8. 2022)

U ovom primjeru, Arapska liga javlja se kao govornik u osuđujućem ili targetirajućem verbalnom procesu *osuditi*, čija je meta *upad izraelskih doseljenika u džamiju al-Aksa*.

2. upotrebom nominalizacija verbalnih procesa

(6) بيان الأمانة العامة بمناسبة الذكرى الخامسة والخمسين (٥٥) للنكسة

Saopćenje Generalnog sekretarijata Arapske lige povodom pedeset pete (55.) godišnjice al-Nakse (5. 6. 2022)

U ovom primjeru nominalizacija *saopćenje* upotrijebljena je umjesto informativnog verbalnog procesa *saopćiti*. Za razliku od verbalnih procesa, njihove nominalizacije u naslovima predstavljaju samo biheviorizirane i ne-transaktivne semiotičke akcije.

3. instrumentalizacijom materijalnih procesa

(7) أبو الغيط يتلقى رسالة من سكرتير عام الأمم المتحدة يرفض فيها ضم إسرائيل للأراضي الفلسطينية

Aboul Gheit primio pismo od Generalnog sekretara Ujedinjenih naroda kojim se odbija izraelska aneksija palestinskih teritorija (25. 4. 2020)

Bez obzira na to što je *primiti* materijalni proces, ovaj naslov se mora shvatiti kao semiotička, a ne materijalna akcija – budući da taj materijalni proces označava razmjenu, a da sadržaj cilja predstavlja semiotičku akciju izraženu negativnim verbalnim procesom *odbiti*. Iako bi *Aboul Gheit* u SFL-u predstavljao aktera u materijalnom procesu, on će ovdje ipak biti tretiran kao primalac poruke u semiotičkoj akciji čiji je nosilac *Generalni sekretar Ujedinjenih naroda*.

4. elidiranjem procesa iz verbalnih klauza

(8) أبو الغيط: القضية الفلسطينية تعرضت لاختبار قاس وهناك فرصة

Aboul Gheit: Palestinsko pitanje je na ozbiljnom testu, ali postoji šansa (28. 2. 2021)

Ovaj naslov u glavnoj klauzi ne sadrži nikakav proces. No, dvotačka, kao interpunkcijski pokazatelj upravnog govora, i lokucija koja slijedi poslije nje jasno ukazuju na to da se ovdje radi o verbalnoj klauzi s elidiranim neutralnim verbalnim procesom *reći* ili *kazati*. Ovo je inače čest postupak u naslovi-ma u medijskom diskursu s obzirom na težnju ka ekonomičnosti.

Također, zbog ekonomičnosti i težnje da rezimira više poruka teksta, naslov može sadržavati dva procesa, kao u primjeru (7).

(9) أبو الغيط يحذر من إشعال الموقف في الأقصى المبارك ويحمل الاحتلال المسؤولية

Aboul Gheit upozorava na eskalaciju situacije u džamiji al-Aqsa i Izrael smatra odgovornim (15. 4. 2022)

Prva klauza sadrži ekshortativni verbalni proces *upozoriti*, a druga materijalni *yuhammil* (“opteretiti, naprtiti, zadužiti”), koji zajedno sa ciljem *odgovornost* čini složenu konstrukciju sa značenjem *smatrati odgovornim*, koja bi u kongruentnoj realizaciji bila izražena klauzom s mentalnim procesom. U tom smislu se druga klauza treba shvatiti kao društvena reakcija, a ne akcija jer je posrijedi instrumentalizacija materijalnog procesa.

Također, s obzirom na stav govornika prema vanjezičkoj realnosti, u korpusu se mogu primijetiti dva tipa targetirajućih procesa: oni koji nose negativan sud, kao u primjeru (5) i oni koji nose pozitivan sud, kao u primjeru (10).

(10) أبو الغيط يرحب بالموقف الدولي المناهض لشرعة الاستيطان

Aboul Gheit pozdravlja međunarodni stav protiv legalizacije naselja (29. 11. 2019)

U korpusu nisu pronađeni primjeri deklarativnih i prediktivnih verbalnih procesa.

6. REZULTATI I DISKUSIJA

U periodu koji pokriva korpus na stranici Lige objavljeno je ukupno 1379 vijesti vezanih za aktivnosti te organizacije na nivou cijelog arapskog svijeta, od čega su 123 vezane za palestinsko pitanje. Takva zastupljenost Palestine u diskursu Arapske lige (9%) govori da je palestinsko pitanje jedan od njenih prioriteta, budući da organizacija broji ukupno 22 članice.

Rezultati obrade korpusa pokazuju da je u 123 naslova upotrijebljeno ukupno 138 akcija i jedna reakcija navedena u primjeru (9). Dominiraju semiotičke akcije, kojih je ukupno 106, a 32 su materijalne, što će reći da je društvena moć Arapske lige više simbolična nego stvarna, te da većina njenih akcija nema materijalni efekat.

Nosilac akcije u svim naslovima, izuzev u tri slučaja, od kojih je jedan naveden u primjeru (7), je Arapska liga, bilo da se na nju referira kao kolektiv, kao u primjerima (1), (5) i (6), ili da akciju poduzima neki od njenih zvaničnika, što je slučaj u ostalim navedenim primjerima.

Najfrekventnija materijalna akcija je *primiti* (yastaqbil), koja je korištena ukupno 11 puta. Šest puta je upotrijebljena akcija *sastati se* (iġtama', laqiya), četiri puta *organizirati* (yuqīm, yunazzim, ya'qid) te tri puta *učestvovati* (yušārik). Ukupno 25 procesa i njihovih nominalizacija čine transaktivne materijalne akcije. Preostalih sedam su netransaktivne. Dakle, među materijalnim akcijama Arapske lige dominiraju transaktivne, čime se nastoji implicirati njena društvena moć i inicijativa.

Međutim, značenja tih akcija, izuzev *organizirati*, ne sadrže stvarnu društvenu dinamiku i inicijativu i uglavnom su ograničena na domen diplomatije. Primjera radi, proces *primiti* u svih 11 slučajeva za cilj ima nekog od međunarodnih i palestinskih zvaničnika. S druge strane, niti jedna akcija ne sadrži proces *posjetiti*, što će reći da je Arapska liga u smislu društvene semiotike statičan učesnik akcija, a ne njihov inicijator. Isto tako, samo jedan naslov govori o izdavanju finansijskih sredstava za palestinsko pitanje, ali u tom primjeru nosilac akcije nije Arapska liga, nego Savjet ministara zdravstva arapskih zemalja.

Od ukupno 106 semiotičkih akcija, 33 su transaktivne, a 73 netransaktivne. U 15 transaktivnih akcija primaoci su međunarodni zvaničnici, u devet slučajeva palestinski zvaničnici, u četiri slučaja UN-ovo Vijeće sigurnosti i Generalna skupština UN-a, po dva puta mediji i Arapska liga, te jednom studenti Kairskog univerziteta. To znači da semiotičke akcije Arapske lige uglavnom nemaju konkretnog primaoca, a da su one koje ga imaju prije svega usmjerene prema međunarodnim i palestinskim zvaničnicima.

Postupkom bihevorizacije realizirano je 78 semiotičkih akcija, a u preostalim 28 naslova korištene su nebihevorizirane semiotičke akcije. U 22 nebihevorizirane akcije elidirani su verbalni procesi, što su ujedno i jedini primjeri neutralnih verbalnih procesa u korpusu. Pet puta su korišteni autoritativni procesi, te jednom instrumentalizacija materijalnog procesa.

Bihevorizirane semiotičke akcije, koje čine najveći dio korpusa, predstavljene su pozitivnim verbalnim procesima. Najfrekventniji su osuđujući ili targetirajući verbalni procesi, koji su korišteni 35 puta. U 25 slučajeva njima se iznosi negativan sud, a u preostalim 10 pozitivan. Slijede informativni procesi koji su upotrijebljeni u 19 primjera, te autoritativni i ekshortativni procesi koji su korišteni po devet puta. Ostatak su instrumentalizirani materijalni procesi. Ideološka implikacija takvog odabira procesa je pozitivno predstavljanje Arapske lige kao moralnog autoriteta koji je mudar, informiran, odgovoran i dramatično zabrinut za situaciji u Palestini.

Targetirajući ili osuđujući verbalni procesi, s obzirom na sličnost s materijalnim, imaju ideološki cilj stvaranja utiska o tranzitivnosti akcija Arapske lige. Međutim, priroda njihovih meta navodi na drugačiji zaključak. Naime, mete targetirajućih procesa s negativnim sudom su izraelske materijalne akcije, izuzev jednog naslova, u kojem generalni sekretar Arapske lige osuđuje otvaranje kosovske ambasade u Jerusalemu. S druge strane, mete targetirajućih procesa s pozitivnim sudom sadrže materijalne i semiotičke akcije palestinskih, arapskih i međunarodnih zvaničnika i organizacija koje idu u korist Palestini. Dakle, semiotičke akcije Arapske lige su po svojoj suštini odgovor na materijalne akcije drugih društvenih aktera, prije svega Izraela. Drugim riječima, dok drugi društveni akteri djeluju materijalno i konkretno, Arapska liga djeluje semiotički i simbolično.

7. ZAKLJUČAK

Arapska liga se u svom diskursu o palestinskom pitanju predstavlja kao aktivan društveni akter, budući da njenim diskursom dominiraju društvene akcije, a ne reakcije. Ipak, činjenica da tek trećina tih akcija potencijalno ima materijalnu svrhu govori da njeno djelovanje nema snažan društveni efekat. Semiotičke akcije, koje čine većinu korpusa, izražene su pozitivnim verbalnim procesima čiji je ideološki cilj da Ligu predstave u pozitivnom svjetlu kao moralnog i političkog autoriteta. Međutim, poruke koje nose ti procesi pokazuju da su oni uglavnom odgovor na materijalne akcije Izraela i drugih društvenih aktera, zbog čega zaključujem da Arapska liga djeluje pasivno i suštinski ne poduzima značajnije akcije za rješavanje palestinskog pitanja.

IZVOR

League of Arab States (15. 8. 2019. - 15. 8. 2022.), *League of Arab States*, <http://www.leagueofarabstates.net/ar>, Posljednji put pristupljeno: 5. 9. 2022.

LITERATURA

- Chen, L. (2007), "Analysing Attitude: Positive Verbal Process Sub-Functions and Media Bias", *RASK, International Journal of Language and Communication*, 25, 25-55.
- Dakhlallah, F. (2012), "The League of Arab States and Regional Security: Towards an Arab Security Community?", *British Journal of Middle Eastern Studies*, 39(3), 393-412.
- Fairclough, N. (1995), *Critical Discourse Analysis*, Longman, London

- Halliday, M.A.K., Matthiessen, C. (2014), *Halliday's Introduction to Functional Grammar*, Routledge, Oxon
- Richardson, J. E. (2007), *Analysing Newspapers: An Approach from Critical Discourse Analysis*, Palgrave Macmillan, New York
- van Dijk, T. A. (1988), *News Analysis*, Lawrence Erlbaum, Hillsdale, New York
- van Dijk, T.A. (2001), "Multidisciplinary CDA: A Plea for Diversity", u: R. Wodak, M. Meyer, ur., *Methods of Critical Discourse Analysis*, 95-120, Sage Publications, London
- van Dijk, T. A. (2008), *Discourse and Context*, Cambridge University Press, Cambridge
- van Leeuwen, T. (2008), *Discourse and Practise: New Tools for Critical Discourse Analysis*, Oxford University Press, New York
- van Leeuwen, T. (2005), *Introducing Social Semiotics*, Routledge, London, New York
- Wodak, R., Meyer, M. (2009), "Critical Discourse Analysis: History, Agenda, Theory, and Methodology", u: R. Wodak, M. Meyer, ur., *Methods for Critical Discourse Analysis*, 1-33, Sage Publications, London

REPRESENTATION OF SOCIAL ACTION IN THE DISCOURSE OF THE ARAB LEAGUE ON THE PALESTINIAN ISSUE

Summary

Social action representation in critical discourse studies deals with the analysis of the ideological implications in the use of different process types within the ideational metafunction in systemic functional linguistics, by means of which social action takes place. This paper explores the representation of social actions of the Arab League vis-à-vis the Palestinian issue using critical discourse analysis. The aim of this paper is to explore the nature of the actions that the Arab League, as the most influential international Arab organization, undertook in a period of three years. The corpus consists of news published on the official website of the Arab League related to the Palestinian issue over the period from mid-2019 to mid-2022. The representation of social actions is explored according to the socio-cognitive model of Theo van Leeuwen.

Key words: *SFL, CDA, Arab League, Palestinian issue, representation of social action, semiotic action, material action*

UDK: 811.512.1*246.3(038)
Pregledni naučni rad
Rukopis primljen: 20. 4. 2022.
Rukopis prihvaćen: 16. 3. 2023.

Adnan KADRIĆ – Edina SOLAK – Mirza BAŠIĆ

O RAZLIČITIM JEZICIMA I UPOTREBI LEKSEME *TIL* / *TĪL* (JEZIK) U DJELU *DĪVĀNŪ LŪĠĀTI 'T-TŪRK*

KLJUČNE RIJEČI: *Dīvânü Lügâti't-Türk*, višejezičnost, leksema *til* / *tīl* (*jezik*), turkijski narodi, turkijski jezici

Djelo *Dīvânü Lügâti't-Türk* jezičko je blago gotovo svih turkijskih naroda, kako u 11. stoljeću tako i danas. Cilj ovoga rada jeste ukazati na kontekst višejezičnosti u djelu *Dīvânü Lügâti't-Türk*. U radu se analizira utjecaj arapskoga i perzijskoga jezika na autora Mahmuda Kašgarija. Rad se bavi i nedoumicama u vezi s interpretacijom lekseme *til* / *tīl* (*jezik*) i njenom upotrebom u Kašgarijevom djelu. Analiza se, također, bavi i terminima kojima se imenuju turkijska plemena i turkijski jezici. Jedna takva analiza doprinosi lakšem spoznavanju i boljem razumijevanju djela *Dīvânü Lügâti't-Türk*, a pruža i značajan doprinos u okviru klasifikacije turkijskih jezika. Temeljni izvori analize jesu rukopis djela i prijevodi koji su priređeni na savremenome turskom jeziku.

UVOD: O DJELU, PRIJEVODIMA I DOSADAŠNJIM ISTRAŽIVANJIMA

Budući da predstavlja jedno od prvih enciklopedijskih djela u historiji pismenosti turkijskih naroda, djelo *Dīvânü Lügâti't-Türk* neizmjerljivo je važno za proučavanje leksikografske tradicije i gramatike turkijskih jezika u 11. stoljeću. Rukopis djela otkriven je relativno kasno, ali je ipak dao veliki doprinos dijahronijskome istraživanju turkijskih jezika koji su se razvijali u različitim društvenim okolnostima i na različitim geografskim područjima. U djelu se daje vrlo vjerna rekonstrukcija razumijevanja pojmova turkijskih jezika i kao cjeline, grupe jezika i kao zasebnih ali i pojedinačnih tokova u razvitku jezika svakoga od već tada formiranih turkijskih naroda koji su i u to vrijeme baštiniili vlastitu tradiciju, kulturu, običaje i neke jezičke osobitosti na koje se skreće pažnja i u ovome djelu (v. Solak – Bašić 2022: 11).

Autor djela *Dîvânü Lügâti't-Türk* jeste Mahmud Kašgari, koji je živio u 11. stoljeću, u vrijeme vladavine dinastije Karahanida. Bio je znameniti jezikoslovac i leksikograf. Dobro je poznao turkijske jezike te kulturu i folklorne tradicije turkijskih naroda. Bio je dobar poznavalac i arapskoga jezika i arapske klasične filološke tradicije. Primarni cilj djela *Dîvânü Lügâti't-Türk* bio je afirmirati leksičko blago turkijskih naroda i plemena. Da bi prikupio materijal za svoje djelo, Mahmud Kašgari mnogo je putovao i upoznao se s različitim narodima i plemenima. Djelo Mahmuda Kašgarija može se okarakterizirati kao leksikografski kodeks turkijskih jezika, namijenjen učenim ljudima toga vremena, uglavnom Arapima koji su imali interes da se upoznaju s turkijskim narodima i plemenima, tada već odomaćenim vojnim saveznicima. Pretpostavlja se da je Mahmud Kašgari završio djelo u periodu od 1072. do 1074. godine (v. Nametak 2013: 40-42; Solak – Bašić 2022: 11-12).

Djelo *Dîvânü Lügâti't-Türk* predstavlja neizostavno djelo u modernoj turkologiji kada je u pitanju proučavanje historije turkijskih jezika, a posebno kada se govori o periodu vladavine Karahanida. To je klasično djelo koje je prilično otvoreno za lingvistička istraživanja iz različitih aspekata, ali u jednome svom dijelu može poslužiti i za književnohistorijska istraživanja. Pored toga, uzimajući u obzir nastanak djela i područje koje opisuje, ono može poslužiti i za kulturološka istraživanja u najširem smislu te riječi.

Djelo Mahmuda Kašgarija predmet je brojnih studija u turkologiji i orijentalnoj filologiji. Sačuvani rukopis djela nalazi se u kolekciji Alija Emirija u biblioteci *Millet* u Istanbulu. Rukopis se sastoji od 319 folija (listova). Dimenzije stranica jesu 239x168, odnosno 275x115, a svaka stranica sadrži prosječno 17 redova (v. Solak – Bašić 2022: 17).

Godine 1917. Talat-paša, koji je obavljao funkciju velikoga vezira u periodu od 1917. do 1918, zadužio je Rifata Kilisljija da priredi izdanje djela za štampu na arapskome jeziku. Kilisljiju je trebalo skoro dva mjeseca samo da poreda listove po redu jer je rukopis bio u nesređenome stanju. Najviše vremena izgubio je u dešifriranju koncepcije djela, ali je ipak na kraju uspio završiti svoj zadatak. Djelo je štampano u tri toma u periodu od 1917. do 1919. godine. Kilisljiev ogroman trud i istraživačka odgovornost učinili su to izdanje mjerodavnim za sva buduća istraživanja djela *Dîvânü Lügâti't-Türk*. Štampano djelo koje je Kilisli priredio poslužilo je brojnim turkolozima za pisanje vrlo ozbiljnih studija o pojedinim pitanjima koja se odnose na samo djelo. Može se konstatirati kako je Kilisli uradio značajan posao te da je obavio svoj zadatak vrlo korektno prenoseći doslovno tekst rukopisa u formu štampane knjige bez

dodavanja korekcija koje bi na bilo kakav način mogle utjecati na razumijevanje teksta (v. Dankoff – Kelly 1982: 25).

Besim Atalay napravio je značajan korak u popularizaciji djela *Dîvânü Lügâti't-Türk* time što ga je preveo na savremeni turski jezik. Njegov je prijevod objavljen u tri toma u periodu od 1939. do 1941. godine, a priređeno je još nekoliko izdanja toga prijevoda (Atalay 1985; Atalay 1986a; Atalay 1986b). Atalay je dao i faksimile rukopisa koji nisu baš najboljega kvaliteta. Ipak, napravio je veliki iskorak u metodološkome smislu jer je objavio prijevod uz faksimile rukopisa.

Djelo *Dîvânü Lügâti't-Türk* prevedeno je na uzbečki jezik, a taj je prijevod priredio Salih Mutallibov (Mutallibov 1963). Prijevod na uzbečki jezik objavljen je u Taškentu 1963. godine, a prijevod se zasniva na Atalayevom prijevodu na savremeni turski jezik. Sličan je prijevod priređen i na azerbejdžanskome jeziku. Djelo je prevedeno i na moderni ujgurski jezik, kazahski, kineski i perzijski. U periodu od 1981. do 1984. godine u Urumčiju su objavljena tri toma integralnoga prijevoda djela na ujgurski jezik, a djelo je štampano i vrlo je brzo distribuirano u tiražu od 10.000 kompleta. Danas je taj prijevod dostupan mlađim generacijama Ujgura i za milione mladih Ujgura predstavlja vrlo važan spomenik njihove pismenosti i samosvijesti počev od vremena Mahmuda Kašgarija do današnjih dana. Vrlo su osjetljivi kada neko pokušava prisvojiti ovo djelo samo za sebe ne iskazujući poštovanje prema ujgurskome jeziku, koji je i Mahmud Kašgari izdvajao navodeći da je najčistiji / najpravičniji od svih turkijskih jezika. To je jedan od razloga zašto ovome djelu daju poseban značaj u svojoj kulturnoj historiji i historiografiji.

Godine 2005. Serap Tuba Yurteser i Seçkin Erdi priredili su prijevod djela Mahmuda Kašgarija na savremeni turski jezik (Yurteser – Erdi 2005). Drugo izdanje navedenoga prijevoda na savremeni turski jezik štampano je dvije godine kasnije, odnosno 2007. godine, prvenstveno zato što je doživjelo veliko interesovanje čitateljske javnosti.

UTJECAJ ARAPSKOGA I PERZIJSKOGA JEZIKA NA MAHMUDA KAŠGARIJA

Djelo *Dîvânü Lügâti't-Türk* može se okarakterizirati kao tipičan primjer djelâ koja se nazivaju višejezičnima. U djelu koje piše arapskim jezikom autor Mahmud Kašgari opisuje jezike turkijskih naroda navodeći brojne primjere iz kolokvijalnoga jezika, ali i iz poetske tradicije turkijskih naroda. U djelu se, također, opisuje i ujgurski alfabet na arapskome pismu, a taj se alfabet počeo sve više koristiti među muslimanima u središnjoj i istočnoj Aziji u 11. stoljeću.

Da bi se bolje shvatila odluka Mahmuda Kašgarija da svoje djelo piše arapskim jezikom, treba se skrenuti pažnja na sociolingvistički kontekst aktualan u vrijeme kada je nastajalo djelo *Dîvânü Lüġâti't-Türk*. Mnogo prije nastanka ovoga djela počeo je svojevrsan rivalitet između arapskoga i perzijskoga jezika u društvenome životu muslimanskih zajednica i naroda u tadašnjem muslimanskom svijetu. Arapski jezik bio je superioran u orijentalno-islamskoj tradiciji, prvenstveno zato što je sveta knjiga muslimana napisana arapskim jezikom kao i zato što se molitve u svakodnevnim obredima obavljaju na arapskom jeziku. Stoga je arapski jezik imao povlaštenu status i u vrijeme Umajada (661–750) i u vrijeme Abasida (750–1258). Arapski jezik bio je brzo prihvaćen kao jezik islama, ali je i vlast već u vrijeme Umajada nametala arapski jezik kao jezik političke dominacije nad ostalim narodima. Naj snažniji otpor upotrebi arapskoga jezika u procesu političke dominacije pružali su Perzijanci, koji su prije Umajada i Abasida imali već prilično razvijenu pisanu tradiciju na maternjem jeziku. Arapski jezik uvodi se na dvorove lokalnih namjesnika, a i porezne knjige prevode se na arapski. Pored toga, i književna djela prevode se na arapski jezik, dok se i službena korespondencija počinje odvijati na arapskome jeziku, zbog čega je u iranskome govornom području vladala neka vrsta dvojezične komunikacije koja je obuhvatala službenu i internu komunikaciju. U vrijeme Abasida mijenja se odnos prema drugim jezicima, počinju se voditi rasprave o jezicima, posvećuje se pažnja i drugim jezicima osim arapskoga uključujući i perzijski i turkijske jezike, što se može primijetiti i u djelu Mahmuda Kašgarija. U raspravama se najčešće pozivalo na navodne hadise kako se trebaju voljeti Arapi zbog toga što je sveta knjiga objavljena na arapskome jeziku i što će se arapskim jezikom govoriti u džennetu i sl. U vrijeme kada je Mahmud Kašgari živio, arapski je i dalje zadržao status povlaštenoga jezika i jezika naučnoga izraza, dok su drugi jezici bili svedeni više na usmenu komunikaciju, ali i na tzv. narodnu književnost nižih slojeva društva, tj. onih koji “nisu bili vođeni znanjem arapskoga jezika” (v. Drkić 2016: 62-72).

U 11. stoljeću postaju intenzivniji kontakti između turkijskih i iranskih naroda u centralnoj Aziji jer se u tom periodu osnivaju snažne turkijske države koje su vladale širokim prostorima i na čijim je dvorovima perzijski jezik uživao status službenoga jezika. Stoga je i perzijski jezik imao određeni utjecaj na Mahmuda Kašgarija (v. Eker 2009a: 70-72). Ipak, arapski jezik bio je prvi jezik islamskoga svijeta. U vrijeme kada je Mahmud Kašgari živio, gramatički opisi drugih jezika, uključujući i perzijski, praktično i ne postoje. Stoga Mahmud Kašgari piše na arapskome jeziku, čita izvorna djela na arapskome

jeziku i uzor mu postaju učenjaci koji se bave analizom arapske gramatike. On nije pridavao nikakav značaj porijeklu gramatičara, već mu je samo bio važan arapski jezik. Zapravo, bio je oduševljen predanošću i posvećenošću gramatičara arapskome jeziku bez obzira na to iz kojega su dijela tadašnjega islamskog svijeta oni dolazili (v. Kaya 2009: 146-148).

U djelu *Dîvânü Lügâti't-Türk* arapski jezik spominje se više od 200 puta. U gramatičkome opisu djela *Dîvânü Lügâti't-Türk* implicitno se uspoređuje morfološka struktura turkijskih jezika s morfološkom strukturom arapskoga jezika. Mahmud Kašgari s velikim pijetetom spominje knjigu *Kitâb al-'ayn* arapskoga filologa Halila ibn Ahmeda. I prilikom opisa grafije turkijskih naroda uspoređuje se grafija i izgovor grafema u odnosu na arapsku grafijisku i fonološku tradiciju. U nekoliko primjera prilikom objašnjavanja morfoloških ili leksičkih fenomena navode se primjeri i objašnjenja na arapskome jeziku kako bi tekst bio jasniji i razumljiviji potencijalnim čitaocima. Vrlo je zanimljiv Kašgarijev pokušaj da arapske morfološke paradigme primijeni na turkijske jezike, kako prilikom klasifikacije na određene morfološke kategorije prema sličnosti, tako i prilikom kreiranja metodološkoga koncepta povezivanja leksikografske građe. Mahmud Kašgari koristi i termine iz arapske gramatičke tradicije da opiše pojave u turkijskim jezicima.

aç: Ünde, çağırma edati olan “ya, hey, ey” yerinde kullanılır. “aç berü kel = Hey; beri gel.” (Atalay 1985: 35) / aç: Uzvik, koristi se u značenju uzvika za dozivanje “hej, ej”. “aç berü kel = Hej, dođi ovamo.”¹

aç. Arapçadaki seslenme ilgeciyle (“yâ'u n-nidâ”) aynı anlamda kullanılan bir ifade. aç berü kel: Hey sen, buraya gel. (Yurteser–Erdi 2005: 129) / aç. İzraz koji se koristi u istome značenju kao čestica za dozivanje yâ'u n-nidâ u arapskom jeziku. “aç berü kel = Hej, ti, dođi ovamo.”

U navedenom primjeru opisuje se značenjska struktura lekseme *aç*, za koju se navodi da ima identičnu značenjsku strukturu kao arapska čestica za dozivanje *yâ'u n-nidâ*. To ukazuje na činjenicu da se u djelu *Dîvânü Lügâti't-Türk* upotrebljavaju termini iz arapske gramatičke tradicije kako bi se objasnile određene jezičke osobitosti turkijskih jezika.

Kada objašnjava značenja određenih leksema u turkijskim jezicima, Mahmud Kašgari kao primjere koristi stihove iz arapske književne tradicije. On citira čitave hadise na arapskome jeziku, navodi imena arapskih pjesnika kao što su Ru'be, al-A'sâ, Labîd, Z̤u-r-Rummâ i Imru' al-Qays. Zatim spominje

¹ Sve prijevode navedenog djela na bosanski jezik u ovom radu potpisuju autori.

pisca Se'ālibīja i njegovo djelo *Simār al-qulūb*, koje je napisano arapskim jezikom. Na taj način Mahmud Kašgari koristi arapsku literarnu tradiciju kao pomoćno sredstvo u objašnjavanju pojava u leksici i gramatici turkijskih jezika.

Odnos Mahmuda Kašgarija prema perzijskome jeziku bio je uvjetovan dugim i različitim vezama između turkijskih naroda i plemena s dinastijama i krajevima u kojima su perzijski i drugi iranski jezici bili dominantni jezici pisanoga naslijeđa i kulture. Kada se u djelu *Dīvānū Lügāti't-Türk* govori o značenjskoj strukturi lekseme *Tat*, navodi se da se tom leksemom kod svih Turaka označava "čovjek koji dobro poznaje perzijski jezik".

Tat: Bütün Türklere göre Farsça konuşan kimse. Şu savda dahi gelmiştir: "Tatığ közre tikenig tüpre = Tatın gözüne vur, diken kökle, kökünden çıkar." (Toxsi ve Yağma dillerinde) Uygur gâvurlarının adı. Bunu kendi ülkelerinde işittim. "Tat Tawgaç" derler ki "Çinli ve Uygur" demektir. Bu sav, Farslar hakkında olduğu gibi Çinliler ve Uygurlar hakkında da söylenir. Bu savın yorulması böyledir; çünkü onlar vefasızdır. Dikenin hakkı kökünden kazılmak olduğu gibi, Uygurun hakkı da gözüne vurulmaktır. Başka bir savda "Tatsız Türk bolmas, başsız börk bolmas" denir ki, "Tatsız Türk, başsız börk olmaz" demektir. (Atalay 1986a: 280–281) / *Tat*: Prema svim Turcima, to je neko ko govori perzijski jezik. Spominje se i u sljedećoj izreci: "Nevjerniku oči iskopaj i bodljikavu biljku iz korijena iščupaj." To je (u toksijanskom i jagma jeziku) naziv za nevjernike među Ujgurima. To sam čuo u njihovim krajevima. Koristi se i za Kineze i Ujgure. Kao što se odnosi na Perzijance, ova se izreka govori i za Kineze i Ujgure. Tumačenje je izreke takvo jer oni nisu odani. Kao što bodljikava biljka zaslužuje da se iščupa iz korijena, tako i nevjernik Ujgur zaslužuje da mu se oči iskopaju. U drugoj se izreci kaže "Tatsız Türk bolmas, başsız börk bolmas", što znači "Nema Turčina bez Perzijanca kao što nema bašluka bez mrtvaca".

U navedenom primjeru opisuje se značenjska struktura lekseme *Tat*, za koju se navodi da se njome kod svih Turaka ukazuje na čovjeka koji zna govoriti perzijski jezik. Navodi se i konstatacija da se u toksijanskome i jagma jeziku navedenom leksemom označavaju nevjernici među Ujgurima ili pak Perzijancima i Kinezima (v. Asker 2006: 283). Na kraju se spominje izreka *Tatsız Türk bolmas, başsız börk bolmas*, koja se može prevesti na sljedeći način: *Nema Turčina bez Perzijanca kao što nema bašluka bez mrtvaca*. Ipak, navedena izreka može se prevesti na nekoliko načina, a na to upućuju i objašnjenja značenjske strukture lekseme *Tat*, koja je Mahmud Kašgari dao u svome rječniku. Svakako da navedena leksema ukazuje na vrlo uvriježeno značenje kod svih turkijskih plemena, što znači da ona označava osobu koja zna perzijski jezik. Zapravo,

potvrđuje se konstatacija da su gotovo svi turkijski narodi bili u vrlo čestim kontaktima s iranskim narodima i jezicima u različitim periodima, zbog čega je i spomenuta opća leksema vremenom dobila svoje specijalizirano značenje te je počela označavati osobu koja zna perzijski jezik (v. Eker 2009b: 236).

UPOTREBA LEKSEME *TIL* / *TĪL* (JEZIK) U DJELU *DĪVĀNŪ LŪĠĀTI'T-TŪRK*

U današnjoj turkološkoj literaturi pojavljuju se određene nedoumice u vezi s interpretacijom lekseme *til* / *tīl* (jezik) i njenom upotrebom u djelu Mahmuda Kašgarija. Navest ćemo dva odlomka iz djela *Dîvânü Lügâti't-Türk* u kojima se pojašnjava značenjska struktura navedene lekseme. U prvome primjeru navedena leksema sastoji se od dva konsonanta *t* i *l* te oznake za vokal.

Opis lekseme *til* (jezik) u rukopisu djela *Dîvânü Lügâti't-Türk*
(Millet Kütüphanesi; Ali Emiri Arabî 4189, fol. 85r)

tīl = jezik; u primjeru se kaže *Erdem başı tīl*. Glava krijeposti / uzvišenosti jeste jezik. Pod tim se podrazumijeva lijep govor, kao što se navodi *Al-mar'u maḥbuwwun taḥta lisānih*. Čovjek je skriven ispod jezika.

tīl = jezik (luġah); kaže se *Oġuz tili* = oguski jezik, odnosno jezik Oguza, *Abāqū tili* = jabaku jezik, odnosno jezik jabaku. A taj izraz *luġa* = jezik po

značenju odgovara arapskoj riječi *luġa* jer se jezik u arapskom dijeli na govor, na jezik i njegovu gramatiku na kojoj se zasniva... (Millet Kütüphanesi; Ali Emiri Arabî 4189, fol. 85r)

Ako se pogleda prijevod Besima Atalaya na savremeni turski jezik, uočava se veliki nivo podudarnosti u značenju prijevoda i izvornika na arapsko-me jeziku.

tıl: Dil. Şu savda da gelmiştir: “erdem başı tıl = faziletin başı dildir.” Bu, Arapçadaki *Al-mar’u maḥbuwwun taḥta lisānih* savı gibidir. Bununla iyi sözü murad ediyor.

tıl: Lûgat. “Oğuz tılı, Yabaku tılı” gibi. Bu kelime anlam yönünden Arapçaya uygun düşmüştür. Çünkü Arapçada *lisān* söz ve lûgat anlamlarına gelir. (Atalay 1985: 336) /

tıl: Jezik. Spominje se i u sljedećoj izreci: “erdem başı tıl = glava krijeposti / uzvišenosti jeste jezik.” To je poput izreke u arapskom jeziku *Al-mar’u maḥbuwwun taḥta lisānih* (*Čovjek je skriven ispod jezika*). Njome se želi ukazati na lijep govor.

tıl: Jezik. Kao što su, naprimjer, oguski jezik, jabaku jezik. Prema svom značenju, ova je riječ u skladu s arapskim jezikom. Zato što u arapskom jeziku riječ *lisān* označava i *riječ* i *jezik*.

Međutim, ako se analizira prijevod koji su objavili Serap Tuġba Yurteser i Seçkin Erdi, primjećuje se nešto drugačiji pristup.

tıl. Dil (*lisān* [ağızdaki dil]).

erdem başı tıl: Erdemin başı dildir – burada iyi söz söyleme ima edilmektedir, anlam olarak, Arapçadaki *Al-mar’u maḥbuwwun taḥta lisānih* [“kişi dilinin altında gizlidir”] ifadesine benzer.

tıl. **Leḥce** (*lûgat*).

oguz tılı: Oguz **leḥcesi**; yabâqu tılı: Yabâqu **leḥcesi**. gibi. Bu sözcük, anlam bakımından, Arapçaya da uygundur; zira Arapçada da *el-lisān* sözcüğü hem “söz (*kelâm*)” hem de “**leḥce** (*lûgat*)” anlamlarına sahiptir. (Yurteser–Erdi 2005: 562) /

tıl. Jezik. (*lisān* [dio ljudskog tijela]).

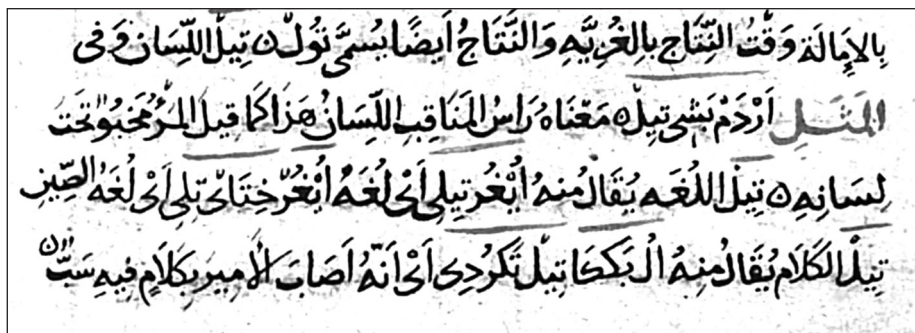
erdem başı tıl: glava krijeposti / uzvišenosti jeste jezik – ovdje se ukazuje na lijep govor, a s obzirom na značenje, izreka je slična izreci u arapskom jeziku *Al-mar’u maḥbuwwun taḥta lisānih* [“čovjek je skriven ispod jezika”].

tîl. **Dijalekt*** (*lûgat*).

Kao što su *oguz tîl*: oguski **dijalekt***; yabâqu tîl: yabaku **dijalekt***. Ova riječ, s obzirom na značenje, odgovara i arapskoj istoimenoj riječi jer i u arapskom jeziku riječ *el-lisân* ima značenje i “riječ (*kelâm*)” i “**dijalekt*** (*lûgat*)”.

U navedenom primjeru može se primijetiti da se u prijevodu koji su Serap Tuğba Yurteser i Seçkin Erdi priredili leksema *tîl (jezik)* prevodi leksemom *lehçe (dijalekt)*. Takav se pristup uočava u primjerima u okviru kojih se leksemom *tîl (jezik)* imenuju nazivi jezika turkijskih naroda. Takav pristup nije u skladu ni s izvornim tekstom Kaşgarijevoga djela na arapskome jeziku ni s ranijim stručnim prijevodima na savremeni turski jezik. U prijevodu koji Serap Tuğba Yurteser i Seçkin Erdi potpisuju, uz leksemu *lehçe* u zagradi se navodi leksema *lûgat*. Navedeni termini ne predstavljaju istoznačnice ni u arapskome ni u savremenome turskom jeziku, što ukazuje na činjenicu da se u prijevodu koji su Serap Tuğba Yurteser i Seçkin Erdi priredili odstupa od terminološke prakse koja se primjenjuje u izvornome tekstu na arapskome jeziku i ranijim stručnim prijevodima na savremeni turski jezik.

U djelu Mahmuda Kaşgarija leksema *tîl (jezik)* navodi se i u formi u okviru koje se sastoji od konsonanata *t*, *y* i *l* te dugoga vokala *î*. Takva se forma navodi uz gotovo identične primjere i manje varijacije u vezi s imenima jezika koji se navode u primjerima.

Opis lekseme *tîl (jezik)* u rukopisu djela *Dîvânü Lügâti't-Türk* (Millet Kütüphanesi; Ali Emiri Arabî 4189, fol. 251r)

tîl = jezik (*lisân*) u primjeru Erdem başı tîl u značenju – Glava krijeposti / uzvišenosti jeste jezik. To je prema onome kako kažu: *Al-mar'u mahbuwwun tahta lisānih*. Čovjek je skriven ispod jezika.

tīl = jezik (luġah)

Kaže se Uyġur tīli, odnosno – uġurski jezik (luġatu Uyġur), Ħıtay tīli, odnosno – kineski jezik (luġatu-ş-Şīn).

tīl = govor (kelâm)... (Millet Kütüphanesi; Ali Emiri Arabī 4189, fol. 251r)

U ovome se primjeru uočava da se leksema *tīl* (*jezik*) sastoji od konsonanata *t*, *y* i *l* te dugoga vokala *ī*. Međutim, jasno se može vidjeti da se ne odstupa od temeljnoga značenja navedene lekseme i terminološke prakse u okviru koje se navedenom leksemom imenuju i jezici turkijskih naroda. I u prijevodu ovoga primjera Besim Atalay slijedi terminološku praksu u skladu s izvornim tekstom na arapskome jeziku.

tīl: Dil. Şu savda dahi gelmiştir: “erdem başı tīl = faziletin başı dil.” Bu, arabın *Al-mar’u maḥbuwwun taḥta lisānih sōzū* gibidir.

tīl: Lûgat. “Uygur tīli = Uygur dili”, “Xıtay tīli = Çin dili”. (Atalay 1986b: 133–134). /

tīl: Jezik. Spominje se i u sljedećoj izreci: “erdem başı tīl = glava krijeposti / uzvišenosti jeste jezik.” To je kao arapska izreka *Al-mar’u maḥbuwwun taḥta lisānih* (*Čovjek je skriven ispod jezika*).

tīl: Jezik. “Uygur tīli = uġurski jezik”, “Xıtay tīli = kineski jezik”.

U prijevodu koji su Serap Tuġba Yurteser i Seçkin Erdi priredili i u ovome se primjeru odstupa od terminološke prakse koja se primjenjuje u izvornome tekstu na arapskome jeziku.

tīl. Dil [lisân (aġızdaki dil)]. Şu atasözünde de geçer, *erdem başı tīl*: Erdemin başı dil. Bu, anlam olarak, Arapçadaki *Al-mar’u maḥbuwwun taḥta lisānih* [“kişi dilinin altında gizlidir”] ifadesine benzer.

tīl. **Lehçe*** (lûgat).

uygur tīli: Uygur **lehçesi***; xıtay tīli: Çin **lehçesi*** [Orta Çin’de yaşayan Türklerin konuştugu lehçe]. (Yurteser–Erdi 2005: 562) /

tīl. Jezik [lisân (dio ljudskog tijela)]. Navodi se u sljedećoj izreci, *erdem başı tīl*: glava krijeposti / uzvišenosti jeste jezik. S obzirom na značenje, izreka je slična izreci u arapskom jeziku *Al-mar’u maḥbuwwun taḥta lisānih* [“čovjek je skriven ispod jezika”].

tīl. **Dijalekt*** (*lûgat*).

uygur tīli: uġurski **dijalekt***; xıtay tīli: kineski **dijalekt*** [dijalekt kojim govore Turci koji žive u centralnoj Kini].

I u ovome se primjeru uočava da se u okviru imenovanja naziva jezika turkijskih naroda leškema *t̄ıl* (jezik) prevodi leksemom *lehçe* (dijalekt), što nije u skladu s terminološkom praksom koja se primjenjuje u izvornome tekstu na arapskome jeziku i u ranijim stručnim prijevodima na savremeni turski jezik. Posljedice pogrešne interpretacije i prevođenja lekseme *tıl / t̄ıl* (jezik) leksemom *lehçe* (dijalekt) imaju svoje teorijske i sociolingvističke implikacije u savremenoj turkološkoj praksi, osobito u području jezičke politike. Kao što se može vidjeti u analiziranim primjerima izvornoga teksta na arapskome jeziku i prijevoda priređenih na savremenome turskom jeziku, znanstvena obrada određenoga djela približava čitatelje samome djelu. S druge strane, obrada djela i prevođenje u okviru kojega se pokušava udovoljiti određenoj jezičkoj politici kreira malo izmijenjenu sliku kao što je to slučaj s analiziranim primjerima u okviru kojih se proizvodi malo izmijenjena slika nominacije jezika među turkijskim narodima u 11. stoljeću.

OPIS TURKIJSKIH PLEMENÂ I IMENOVANJE TURKIJSKIH JEZIKÂ U DJELU *DÎVÂNÜ LÜGÂTI'T-TÜRK*

U djelu *Dîvânü Lügâti't-Türk* navode se različiti termini kojima se imenuju turkijski jezici. Turkijski se jezici u nekim dijelovima djela terminološki označavaju prema nazivu plemenâ, a u nekim se dijelovima djela imenuju prema savezu plemenâ. Može se primijetiti kako to nije neka osmišljena klasifikacija, već se može govoriti o predstavljanju jezika različitih turkijskih plemena kao što su turska, turkmenska, oguska, kirgiska, plemena Čigil, Jagma i dr. U djelu se iznose detalji o različitim turkijskim plemenima, ali se ne ukazuje na jezik svakoga plemena. Navodi se kako u osnovi ima dvadeset turkijskih plemena. Najprije se navode plemena bliža Bizantiji, a to su Pečenzi, Kipčaci, Oguzi, Jamaci, Baškirdi, pleme Jasmil, Kaj, Jabaku, Tataari i Kirgizi. Zatim se navode plemena koja su bila smještena na krajnjem istoku, a to su pleme Čigil, Toksi, Jagma, Igrak, Čaruk, Džumel, Ujguri, Tangut, Hitaj i Tavgač (v. Atalay 1985: 28). Osim toga što se spominju jezici pojedinih plemena, u djelu se navode i jezici drugih manjih turkijskih skupina i plemena kao što je, naprimjer, jezik plemena Argu (v. Atalay 1985: 29). U djelu Mahmuda Kašgarija objašnjavaju se značenjske strukture različitih leksema, a posebna se pažnja ukazuje na značenjske strukture određenih leksema kod određenoga turkijskog plemena ili naroda. Na taj se način najviše leksema spominje uz posebne napomene o njihovoj značenjskoj strukturi u jezicima Oguza, Čigila, plemena Argu, Kipčaka, Ujgura, Bulgara, Karluka i dr. S obzirom na to da se u djelu često navode napomene u vezi s tim kako se određena leksema upotrebljavala kod Oguza,

može se primijetiti da je Kašgari provodio dosta vremena u krajevima gdje su Oguzi živjeli ili je pak podrazumijevao da se određene lekseme već koriste u turkijskim jezicima u istočnim krajevima. Mahmud Kašgari pisao je takve napomene da ukaže na razlike koje su najočitije na primjeru jezika kod Oguza, koji su se najviše udaljili od krajeva gdje su se, prema Kašgarijevome mišljenju, govorili turkijski jezici koji nisu pomiješani s drugim jezicima.

Kašgari je imenovao različite turkijske narode navodeći podatke o plemenima koja su ulazila u sastav tih naroda ili saveza plemenâ. Objašnjavajući značenjsku strukturu lekseme *Türk*, on navodi nekoliko značenja kao što su naziv mjesta u turkijskim krajevima i naziv potomka poslanika Nuha, odnosno potomaka Nuhovoga sina. Kada je u pitanju Nuhov sin Türk, navedeno ime označava jedninu, a kada se tim imenom imenuju potomci Nuhovoga sina, ta imenica ima značenje množine. Kašgari opisuje vrline Turaka i hvali ih kao narod (v. Kilisli 1917: 293-295). Kada spominje različita turkijska plemena, Kašgari ih naziva narodima. Naprimjer, kada piše o Tangutima, Kašgari navodi da se radi o turkijskome narodu koji, prema nekim predajama, vuče korijene od arapskoga stanovništva koje se pomiješalo s lokalnim stanovništvom u blizini Kine (v. Atalay 1985: 355). Zapravo, islamizacijom središnje Azije, odnosno krajeva u kojima su živjeli i turkijski narodi, dolazi i do svojevrsne asimilacije manjih grupa i plemenâ koja se uvrštavaju pod nazivom *Türk*. Razlog je ponajviše zbog želje i planske politike širenja svojevrsne propagande “narodne” predaje da su oni, na taj način, povezani s poslanikom Nuhom preko njegovoga potomka koji se navodno zvao *Türk*.

O samim nazivima turkijskih plemena i naroda dosta govore Kašgarijevi podaci o mjestu gdje su ta plemena ranije živjela. Tako su, naprimjer, Karluci živjeli na krajnjem istoku blizu Kašgara, dok se geografski “oblast Oguz” prostirala duž dolina pored slivova brojnih rijeka, s jedne strane do Tigrisa te do rijeke Ceyhun (Oxus, Amudarja) s druge strane. Različita turkijska plemena koja su živjela na tim prostorima sklapala su saveze na temelju čega su se geografski identificirala. Kašgari navodi za Oguze da su oni Turkmeni. U djelu *Dîvânü Lügâti't-Türk* navodi se i opis manjih plemena / ogranaka koja su sačinjavala veliko pleme / narod Oguza u vremenu kada je Kašgari živio.

Oguz: Bir Türk Boyudur. Oğuzlar Türkmendirler. Bunlar yirmi iki bölüktür; her bölüğün ayrı bir belgesi ve hayvanlarına vurulan bir alâmeti vardır. Birbirlerini bu belgelerle tanırlar.

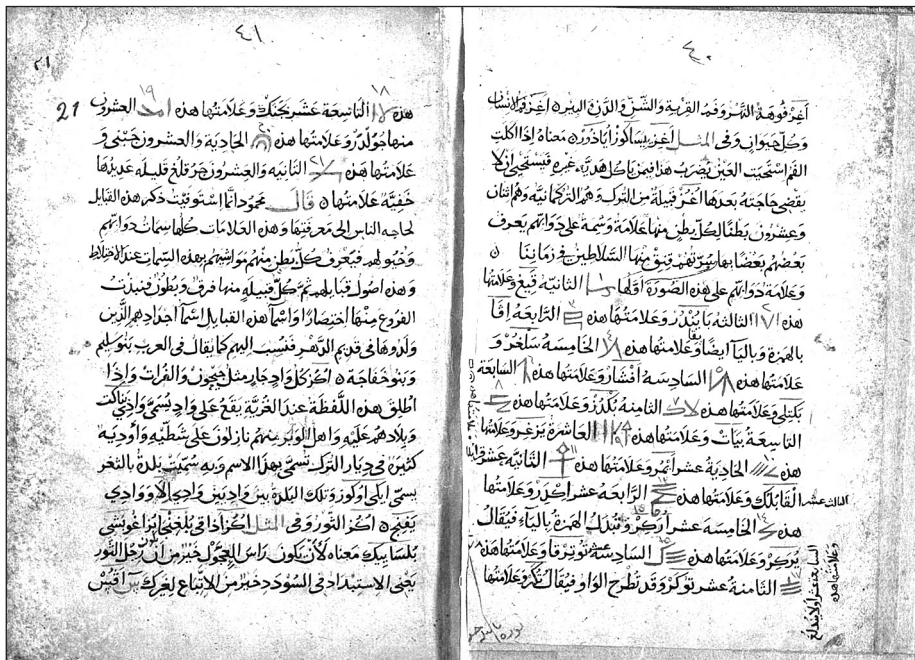
Bircisi ve başları: “Kınık”lardır. Zamanımızın Hakanları bunlardandır. Hayvanlarına vurdukları işaret şudur:

- İkincisi: “Kayığ”lardır. Belgeleri şudur:
- Üçüncüsü: “Bayundur”lardır. Belgeleri şudur:
- Dördüncüsü: “İwa”lardır. Bunlara “Yıwa” dahi denir. Belgeleri şudur:
- Beşincisi: “Salgur”lardır. Belgeleri şudur:
- Altıncısı: “Afşar”ladır. Belgeleri şudur:
- Yedincisi: “Begtili”lerdir. Belgeleri şudur:
- Sekizincisi: “Bügdüz”lerdir. Belgeleri şudur:
- Dokuzuncusu: “Bayat”lardır. Belgeleri şudur:
- Onuncusu: “Yazgır”lardır. Belgeleri şudur:
- Onbirincisi: “Eymür”lerdir. Belgeleri şudur:
- Onikincisi: “Karabölük”lerdir. Belgeleri şudur:
- Onüçüncüsü: “Alkabölük”lerdir. Belgeleri şudur:
- Ondördüncüsü: “İgdir”lerdir. Belgeleri şudur:
- Onbeşincisi: “Üregir”lerdir. “Yüregir” dahi denir. Belgeleri şudur:
- Onaltıncısı: “Tutırka”lardır. Belgeleri şudur:
- Onyedincisi: “Ulayundluğ”lardır. Belgeleri şudur:
- Onsekizincisi: “Tüger”lerdir. Bazı kere *waw* harfi atılarak *Töger* şeklinde dahi yazılır. Belgeleri şudur:
- Ondokuzuncusu: “Beçenek”lerdir. Belgeleri şudur:
- Yirmincisi: “Çuvaldar”lardır. Belgeleri şudur:
- Yirmibirincisi: “Çepni”lerdir. Belgeleri şudur:
- Yirmiikincisi: “Çarukluğ”lardır. Bunların sayısı az, belgeleri belli değildir.
- Kaşgarlı Mahmıt “Bu oymakların hepsini –herkeşçe bilinmesi gerekli olduğu için– yazdım. Bu belgeler onların hayvanlarının, atlarının, binitlerinin alâmetidir. Hayvanlar karıştığında her bölük kendi hayvanını bu belgelerden tanıır” diyor. Bu saydığım bölükler köktür. Bu kökten birtakım oymaklar çıkmıştır. (Atalay 1985: 55–58). /
- Oguzi: Jedno od turkijskih plemena. Oguzi su Turkmeni. Pleme sačinjava dva-deset dva ogranka; svaki ogranak posjeduje znak i žig koji se nalazi na njihovim životinjama. Raspoznaju se po tim znakovima.
- Prvi i glavni ogranak jeste “Kinik”. Danas su vladari iz tog ogranka. Znak na njihovim životinjama jeste sljedeći:

- Drugi je ogranak “Kajig”. Njihov je znak sljedeći:
- Treći je ogranak “Bajundur”. Njihov je znak sljedeći:
- Četvrti je ogranak “Ivâ”. Zovu se još i “Yivâ”. Njihov je znak sljedeći:
- Peti je ogranak “Salgur”. Njihov je znak sljedeći:
- Šesti je ogranak “Afšar”. Njihov je znak sljedeći:
- Sedmi je ogranak “Begtili”. Njihov je znak sljedeći:
- Osmi je ogranak “Bugduz”. Njihov je znak sljedeći:
- Deveti je ogranak “Bajat”. Njihov je znak sljedeći:
- Deseti je ogranak “Jazgir”. Njihov je znak sljedeći:
- Jedanaesti je ogranak “Ejmur”. Njihov je znak sljedeći:
- Dvanaesti je ogranak “Karaboluk”. Njihov je znak sljedeći:
- Trinaesti je ogranak “Alkaboluk”. Njihov je znak sljedeći:
- Četrnaesti je ogranak “Igdir”. Njihov je znak sljedeći:
- Petnaesti je ogranak “Uregir”. Zovu se i “Juregir”. Njihov je znak sljedeći:
- Šesnaesti je ogranak “Tutirka”. Njihov je znak sljedeći:
- Sedamnaesti je ogranak “Ula Jondlug”. Njihov je znak sljedeći:
- Osmanaesti je ogranak “Töger”. Uz izostavljanje slova *waw* piše se Toger. Njihov je znak sljedeći:
- Devetnaesti je ogranak “Pečeneg”. Njihov je znak sljedeći:
- Dvadeseti je ogranak “Čuvuldar”. Njihov je znak sljedeći:
- Dvadeset i prvi ogranak jeste “Čepni”. Njihov je znak sljedeći:
- Dvadeset i drugi ogranak jeste “Čarukluk”. Malobrojni su i nemaju stabilan znak.

Mahmud Kašgari kaže: “Doista sam spominjanje ovih plemena stavio u istu ravan zbog potrebe ljudi da ih upoznaju. A svi ti znaci jesu obilježja na stoci i konjima. Kada se stoka izmiješa, svaki ogranak prepoznaje svoju stoku po tim obilježjima.” Ovo su osnove sastava plemena. Svako to pleme dijeli se na skupine i ogranke.

Ilustracije radi, navodimo i prikaz navedenih znakova u rukopisu djela *Dîvânü Lügâti't-Türk*.

Dio iz djela *Dîvânü Lügâti't-Türk* u kojem se navode oguska plemena i njihovi simboli (Millet Kütüphanesi; Ali Emiri Arabî 4189, fol. 85r)

Kao što se vidi iz navedenoga opisa, Mahmud Kašgari uz imena različitih ogranaka plemenskoga saveza Oguza ne stavlja napomene koje bi ukazivale na to da se govori tih plemena tretiraju kao zasebni jezici. Očito je da se termin jezik stavlja uz naziv velikoga plemena ili saveza plemenâ koji se najčešće nazivaju narodima. U djelu *Dîvânü Lügâti't-Türk* nabraja se svih 22 plemena Oguza. Navode se čak i znakovi / biljezi svakoga plemena. Međutim, jezik Oguza spominje se kao zajedničko ime za sve govore spomenutih plemena / ogranaka (v. Millet Kütüphanesi; Ali Emiri Arabî 4189, fol. 85r; Atalay 1985: 336). Na taj se način ukazuje na neku vrstu klasifikacije i po plemenskoj pripadnosti i sličnosti koja u nominaciji implicira i na sličnost na jezičkoj razini. U najširem smislu, to se može shvatiti i dijelom neke vrste klasifikacije plemena / ogranaka unutar istoga plemenskoga saveza koji se prepoznaje po jezičkoj nominaciji – oguskoj skupini govora oguskoga jezika. Sve napomene koje Kašgari navodi o različitim turkijskim plemenima i narodima opisujući gdje se koji narod nalazi i kako se njegov jezik zove mogu se okarakterizirati

kao temeljni elementi za sve kasnije klasifikacije turkijskih jezika u kasnijim vremenima, pa čak i stoljećima poslije njegove smrti.

ZAKLJUČAK

Uzimajući u obzir sliku društvenih i kulturnih okolnosti u periodu kada je nastajalo djelo *Dîvânü Lügâti't-Türk*, razumljiva je odluka Mahmuda Kašgarija u vezi s pisanjem djela na arapskome jeziku, koji je bio dominantan i superioran u orijentalno-islamskoj tradiciji. Mahmud Kašgari čitao je izvorna djela na arapskome jeziku te je i pisao na arapskome jeziku. Osim toga, uzor su mu bili arapski filolozi i gramatičari. Na osnovi navedenoga može se konstatirati da je Kašgari bio pod značajnim utjecajem arapskoga jezika. U djelu *Dîvânü Lügâti't-Türk* primjenjuje se i kontrastivna analiza u okviru koje se gramatičke strukture turkijskih jezika pokušavaju pojasniti uspoređivanjem s gramatičkom strukturom arapskoga jezika. Takva se analiza, između ostaloga, zasniva i na konkretnim primjerima iz arapske književne tradicije.

U periodu kada je nastajalo djelo *Dîvânü Lügâti't-Türk* postojala je i jezička komunikacija između iranskih i turkijskih jezika, što je rezultiralo širenjem pismenosti na perzijskome jeziku među turkijskim plemenima u dalekim istočnim krajevima. Stoga je i perzijski jezik imao određeni utjecaj na Kašgarija, ali taj utjecaj nije bio intenzivan kao što je to slučaj s arapskim jezikom.

Proučavanje višejezičnosti na prostorima koje je Mahmud Kašgari obilazio može biti predmet posebnih istraživanja sociolingvističke i antropološke naravi. Kada se govori o djelu Mahmuda Kašgarija, ono može biti vrlo važno i za utvrđivanje terminološke prakse i svijesti o značenju određenih sociolingvistički uvjetovanih fenomena kao što su, naprimjer, termini kojima se označava pojam *jezika*, *dijalekta* ili *narječja*. Termini koje Kašgari koristi izuzetno su korisni za proučavanje sociolingvističkoga konteksta i pomažu da se značenje navedenih termina iz današnje perspektive ne poistovjećuje s tadašnjim terminima.

IZVORI I LITERATURA

- Asker, Ramiz (2006), *Kaşgari, Mahmud. Divanü lüğat-it-türk*, II. Cilt, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu, Bakı
- Atalay, Besim (1985), *Dîvânü Lügâti't-Türk Tercümesi I*, Cilt I, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara
- Atalay, Besim (1986a), *Dîvânü Lügâti't-Türk Tercümesi II*, Cilt II, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara

- Atalay, Besim (1986b), *Dîvânü Lügati't-Türk Tercümesi III*, Cilt III, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara
- Dankoff, Robert, James Kelly (1982), *Compendium of the Turkic Dialects (Dîvân Lugât at-Türk)*, Harvard University Press, Cambridge
- Drkić, Munir (2016), *Višejezičnost u Mesneviji Dželaludina Rumija*, Institut Ibn Sina, Sarajevo
- Eker, Süer (2009a), “Türk-İran Dil İlişkilerinde Dîvânü Lügâti't-Türk Tanıklığı”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, Maestro, İstanbul, 70-84.
- Eker, Süer (2009b), “Divanü Lugâti't-Türk İran Dillerinden Kopyalar Üzerine I”, *International Journal of Central Asian Studies*, Vol. 13, Korea University of International Studies, Seoul, 233-283.
- Kaşgarlı, Mahmud, *Dîvânü Lügâti't-Türk*, Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Arabî 4189, İstanbul
- Kaya, Ceval (2009), “Dîvânü Lugâti't-Türk Araplara Türkçeyi öğretmek için mi yazıldı?”, *III. Uluslararası türkoloji kongresi. Ortak dil, tarih ve alfabe oluşturma sürecinde geçmişten geleceğe türkolojinin meseleleri*, Türkistan, 145-148.
- Kilisli, Rifat (1917), *Maḥmūd Kaşgari, Kitābu Dîwāni luġāti t-turk*, I, Türk Dilinin Tarihi Kaynakları, İstanbul
- Mutallibov, Salih (1963), *Türkiy Sözlär Devani*, SSR Fan Neşriyatı, Taşkent
- Nametak, Fehim (2013), *Historija turske književnosti*, Orijentalni institut Univerzitetu u Sarajevu, Sarajevo
- Solak, Edina, Mirza Bašić (2022), *Sufiksalna tvorba riječi u djelu Dîvânü Lügâti't-Türk*, Udruženje za filološka istraživanja Filološki krug, Zenica
- Yurteser, Serap Tuğba, Seçkin Erdi (2005), *Divânü Lugâti't-Türk – Kâşgarlı Mahmûd*, I. Baskı, Kabcacı Yayınevi, İstanbul

ON DIFFERENT LANGUAGES AND USE OF LEXEME *TİL* / *TÎL* (TONGUE) IN *DÎVÂNÜ LÜGÂTİ 'T-TÜR*

Summary

The dictionary *Dîvânü Lügâti 't-Türk* is a linguistic treasure of almost all Turkic peoples, not only in the eleventh century but today as well. The goal of this paper is to illuminate the multilingual context of *Dîvânü Lügâti 't-Türk* and to analyze the influence of Arabic and Persian languages on its author Mahmud al-Kashgari. The paper also discusses dilemmas regarding the interpretation of the lexeme *tıl / tîl* (*tongue*) and its use in this work by al-Kashgari. The analysis also considers words used to name Turkic tribes and Turkic languages. Such an analysis contributes to the easier comprehension and better understanding of *Dîvânü Lügâti 't-Türk* and make an important contribution to the classification of Turkic languages. The basic sources of the analysis are the manuscript of the work and its translations into the contemporary Turkish language. All the translations into Bosnian are by the authors of this paper.

Key words: *Dîvânü Lügâti 't-Türk*, *multilingualism*, *lexeme tıl / tîl* (*tongue*), *Turkic peoples*, *Turkic languages*

KNJIŽEVNOST

Frédéric DUMAS – Ksenija KONDALI

NARRATIVE INTRICACIES AND CULTURAL ASSUMPTIONS IN KAZUO ISHIGURO'S "A FAMILY SUPPER"

KEY WORDS: *suspense, Japaneseness, identity, cultural differences, American cultural imaginary*

This article examines Kazuo Ishiguro's short story "A Family Supper," first published in 1980, in the early phase of his writing career. The story shares similarities with his other fictional works of that period, primarily in terms of setting and themes linked to the author's homeland of Japan. The paper explores the complex narrative strategies and their role in introducing issues that include intergenerational tensions, cultural interactions, estrangement and belonging. With methods from narratology and critical text analysis in the first section, memory and spatial studies in the second section, this research demonstrates how Ishiguro manipulates the readers' attention and cultural assumptions about Japan through narrative techniques that build on suspense and illusion, combined with unreliable homodiegetic narration in order to debunk simplistic understandings of Japanese culture. Since the story is set in post-World War II Japan and the protagonist returns home after several years spent in California, notions of Japaneseness and Americanness are considered in light of geographic displacement and identity. This paper also elucidates the author's powerful literary craft in this story that presents the ambiguity of memory as the protagonist's remembrances reflect the tenuous nature of human existence.

1. INTRODUCTION

"A Family Supper" portrays the occasion when an unnamed Japanese son (doubling as narrator) returns to visit his family and home in post-World War II Tokyo, after several years spent in California. The story opens with the description of fugu as a fish popular and potentially poisonous, but of "special

significance" (Ishiguro 1988: 434) to the son because it killed his mother two years earlier. The details of her death are related to him when his father picks him up from the airport when it transpires that the narrator's mother only ate the fish lest she offended a friend who prepared it for dinner and subsequently suffered what was likely a "hideously painful" (Ishiguro 1988: 434) death. The reunion of the father and son, joined by the narrator's sister for dinner, reveals strained inter-generational communication and cultural differences, dovetailing with the loss of the mother and childhood reminiscences about an apparition in the house backyard. The more immediate past features also the changed circumstances of Japan against the American ascendancy in World War II and beyond, as well as the familicide and suicide committed by the father's business partner. This brief summary reveals diverse and complex themes, including the awkward relations between different generations of a Japanese family, the sense of place and tradition in Japan, overshadowed by death and the rising impact of foreign / American social values. Our analysis explores two interlacing threads: 1) Ishiguro's narrative strategies that create a nuanced effect in exploring the following topics: 2) cultural belonging, understandings of Japanese-ness, American values, geographical displacement, and notions of home.

Though we are made to expect the three characters to eat fugu¹ (which is the first word of the short story), we do know that the homodiegetic narrator² would not have managed to tell the whole story if his father had, intentionally or not, ill-prepared the fish. The poison would have been felt before the end of the telling and the narrator would definitely not have been in a position to start his story using "I think now in retrospect" (Ishiguro 1988: 434), which signifies that a long enough period of time has elapsed since the dinner. "A Family Supper," then, is a game that plays on the illusion of suspense: we know right from the start that the father had not been trying to poison his children. Despite the practical impossibility of fugu poisoning, though, many readers and students of literature appear reluctant to rule out the possibility of a homicidal attempt on the father's part.³ Some experienced critics also reveal that to them,

¹ Fugu is a type of puffer fish: "Many species are poisonous; a highly toxic substance, tetrodotoxin, is especially concentrated in the internal organs. Although this substance can cause death, puffers are sometimes used as food. In Japan, where the fishes are called fugu, they must be carefully cleaned and prepared by a specially trained chef." ("Puffer": *Encyclopedia Britannica* on DVD, 2010.00.00).

² The term "homodiegetic" refers to "a narrator who is a part of, or within, the story he tells" (Rimmon-Kenan 1983: 94–5)

³ As published on a website popular among literature students: "Ishiguro ends the story before the poison would have had a chance to set in, leaving the reader to make up their own mind

“[t]ension is carefully built up, only to evaporate at the end when the father declares that his partner’s suicide was a mistake” (Fricke 2015: 23); “No matter how painstakingly the reader attempts to unravel the true outcome of the troublesome performance of eating the fatal/or not (?) dish, the storyline ends up with its main conflict unresolved. There is no closure.” (Małgorzata 2016: 12).

Such blindness to the fundamentally realistic environment of the story is achieved through Ishiguro’s masterly control of the suspense, whose illusory art embraces both the narrative construction and the ideological import of the story.

2. A SUSPENSEFUL ILLUSION

2.1. Fugu as a Japanese red herring

Any focused reader will feel challenged by a cryptic title. As such, “A Family Supper” should paradoxically attract attention by its distinctively unremarkable quality: since the indefinite article makes the supper merely one among many, the uneventful nature of the occasion thus highlighted hints at potential irony, creating strong expectation before the actual start of the story.

As the first word of the first two introductory paragraphs, fugu appears as the main ingredient for suspense. The first two sentences follow a cohesive structure in harmony with the swift succession of neutral information (“Fugu is a fish caught off the Pacific shores of Japan,” Ishiguro 1988: 434) and unexpected intimate revelation (“The fish has held a special significance for me ever since my mother died through eating one,” Ishiguro 1988: 434). In the opening paragraph, the sudden shift in point of view from the objective to the subjective is given an apt vector through the successive use of the opening definite article as anaphora in the second sentence (“The fish has held,” Ishiguro 1988: 434), and cataphora in the third. Until then, the text had not provided any information on the poisonous risk involved in eating fugu; that is why the definite article in “[t]he poison resides” (Ishiguro 1988: 434) reveals that necessary information is temporarily delayed, inevitably arousing the reader’s expectations. The fluid anaphoric and cataphoric concatenation denotes privileged access to the train of thoughts of the narrator, who right from the start takes it for granted that the reader is on the same wavelength. The sense of

about what the unidentified fish might have been.” (“A Family Supper,” Grade Saver: <https://www.gradesaver.com/a-family-supper/study-guide/symbols-allegory-motifs>, accessed on October 9, 2022). A university paper for sale on another website expresses the same concern: “Inevitably, the reader wonders whether the father is poisoning his family” (Das 2010).

community is further produced by the concluding touch of dark humor: “The proof is, as it were, in the eating” (Ishiguro 1988: 434). Beyond the touch of relief provided by the lightness of tone, attentive readers may find themselves encouraged to consider the narrative with great precaution, lest a hasty reading should spoil its delicate textual flesh. If heeded, such jocular, oblique warning might prevent the reader from feeling the delayed epiphany that Sloane considers as a typical instance of the consequence of Ishiguro’s narrative technique: “it is only after the reading experience has ended, sometimes many hours or even years after, that the reader realizes that some moment of great import was overlooked, thought trivial” (Sloane 2021: 163).

Fished in Japanese waters, fugu is a national emblem whose relevance to the narrator is of an intimate nature. One notes that each moment related to the fish takes place in the presence of his father, who is “particularly proud of the pure samurai blood that ran in the family” (Ishiguro 1988: 435). In the fourth paragraph the first instance of dialogue sounds quite innocuous, since the father asks the expected question: “did you eat on the plane?” (Ishiguro 1988: 434). Fugu being the only food mentioned earlier, however, the reader will inevitably wonder whether the father intends to give some to his son, especially since the former was a violent man who sometimes beat his son for trifles. Fascinated by death, he admires his partner for committing suicide⁴ to avoid the “shame” of bankruptcy—omitting that the “man of principle and honour” (Ishiguro 1988: 435) had taken the life of his whole family by the same token. The father asks about the dinner on the tatami, which as Sloane remarks about *A Pale View of Hills* (written in same period as the short story) “functions as a lexical, atomistic detail, at once vague and idiosyncratic, communicating an understanding that the novel is set in Japan” (Sloane 2021: 19). The Japanese-ness thus denoted endows the suspense with a touch of local color that Ishiguro knows most of his implied Anglophone readers will not miss:

[The British] seem to think the Japanese are dying to kill themselves. They seem to pick up on aspects of Japanese culture like that [...]. They like kamikaze and harakiri. I suppose in that story I was consciously playing on the expectations of a Western reader. You can trip the reader up by giving out a few omens. (Ishiguro 2008: 30)

⁴ Watanabe’s suicide gets its inspiration from seppuku, “(‘belly-cutting’), the honourable method of taking one’s own life practiced by men of the samurai (military) class in feudal Japan.” (“Seppuku,” *Encyclopædia Britannica*, 2010). Watanabe, however, did not use the traditional short-sword, but “a meat knife,” which is bound to appear as a more plausible tool in modern Japan.

Local color, then, is used as a smokescreen that may distract many Westerners from rational reading—in this case, to the point of forgetting that the text had already established that fugu poisoning was not to happen and, as a consequence, to miss the point of the whole story. Ishiguro’s masterful narrative construction uses stereotypical representations of Japanese culture to create the illusion of a national specificity and to actually further an ideological scheme that transcends such a simplistic vision: “Once I set the expectation about the fugu fish up I found I could use that tension and that sense of darkness for my own purposes” (Ishiguro 2008: 30).

2.2. The well and the ghost: echoes as interpretative keys

Fugu is a key ingredient in the illusory game generated by suspense, which in its turn fits the two-sided nature of illusion, that is, both as a narrative construction and as its impact on the reader.⁵ The creation of illusion through a few minimalist references to Japanese culture also applies to the potential presence of a ghost “wearing a white kimono” (Ishiguro 1988: 438), whose actual existence in an otherwise realist environment definitely partakes of “a mental state involving the attribution of reality to what is unreal.”⁶

At that moment, the Japaneseness of the gothic environment is further sketched through rooms furnished with tatami and sliding doors. As the narrator and Kikuko, his sister, are talking in the garden, Kikuko reminds her brother of his once telling her about a woman haunting the old well they have just reached. Following their steps and the thread of the conversation, Kikuko mentions their childhood, Watanabe’s suicide and killing of his family (which the father had kept hidden to the narrator), as well as her potential future with her boyfriend. The dialogue thus encompasses the past, the present and the future, imparting a specific temporal coherence to the cosmic relevance of the place: “[t]he well has a sacred character in all traditions: it achieves a synthesis of three cosmic orders: heaven, earth, hell; of three elements: water, earth and air; it is a vital channel of communication.”⁷ As a little girl, Kikuko was profoundly impressed by her brother’s story and now feels the need to understand the nature of the situation: “my sister was once more peering down into the well. ‘I can’t see any ghosts,’ she said. Her voice echoed a little” (Ishiguro

⁵ “The fact or condition of being deceived or deluded by appearances [...]; a false conception or idea; a deception”: “Illusion,” (*Oxford English Dictionary*, 1989).

⁶ “Illusion,” (*OED*, 1989).

⁷ “Puits,” *Dictionnaire des symboles*, 1995 (translation by F. Dumas).

1988: 437). The echo sends back to her the same incapacity to make sense of a key moment in her life, for the interpretative function of a symbolic well requires additional introspective powers on the part of the speaker/listener: “The cavernous echo that rises from it, the fugitive reflections of the stirred water, thicken the mystery more than they illuminate it.”⁸

Despite the strong emotive impact of the revelation of Watanabe’s demise, Kikuko then “turn[s] back to the well” (Ishiguro 1988: 438) and reiterates her disappointment at its silence. Her words are strictly identical to the ones she uttered just a few moments earlier: “I can’t see any ghost” (Ishiguro 1988: 438). Since Kikuko’s words are placed between inverted commas, the narrator temporarily relinquishes his control over his sister’s speech, while keeping his over the choice of the reporting expressions. It is to be noted that the similarity applies both to the reported speech and to the reporting clause (“she said”); the original echo of the well thus reverberates in Kikuko’s repetition as well as in the narrator’s linguistic choices. The scene in the garden is therefore to be considered as a mirror image of the action that took place in the past. The effect is achieved with very little distortion in the context of the linguistic manipulation required by its transformation into a narrated scene.

The reader is never led to conclude that the existence of the ghost should be considered at face value. The situation is all the more pregnant with suspense since when the two characters watch in the direction of the place of the apparition, both are “as if mesmerized” (Ishiguro 1988: 438). Whether the original scene be fictitious, fantasized or true to reality, both characters share the same emotional response. Neither the brother nor the sister actually believes the explanation provided by their mother at the time of the alleged apparition; to them, the ghost could not have been “the old woman from the vegetable store” (Ishiguro 1988: 437): the narrator insists it was an “old woman (...) wearing a white kimono” (Ishiguro 1988: 438).

Once home, as the two characters are about to have the dinner prepared by the father, the narrator is awestruck by the photograph of a woman he cannot recognize. His father needs to tell him she is his own mother shortly before she died. The circumstances in which the narrator gets a glimpse of the photograph in the half-light have a lot in common with the moment when he and his sister were “as if mesmerized” a few minutes earlier in the darkness of the garden. The presence of the woman is akin to that of the absent ghost, all the more so since the narrator also calls the latter the “old woman in the white kimono”

⁸ “Puits,” *Dictionnaire des symboles*, 1995 (translation by F. Dumas).

(Ishiguro 1988: 440). Though his words are quite similar, the narrator does not give any indication that he has seen the parallelism of the two highly emotional situations. The two scenes are conjured up in a series of echoes. Just as Kikuko suspects her brother of creating the image of the ghost, the father shows his anger at his son's failure to recognize his mother and gets a similar answer: "You see, it's dark. I can't see it very well" (Ishiguro 1988: 440). A few seconds later, the narrator uses the same expression for the third time: "'She looks a lot older,' I said. / 'It was taken shortly before her death,' said my father. / 'It was the dark. I couldn't see very well'" (Ishiguro 1988: 441). The past context may refer either to what preceded immediately, as he was watching the photograph, or to the apparition in the garden, when he expressed the same response almost verbatim: "'I couldn't see very well. It was dark'" (Ishiguro 1988: 438).

"I couldn't see very well," then, may be understood in three different ways:

- Because of the dark room he could not recognize his mother on the photograph.
- This situation is the reenactment of a previous scene in a comparable setting (the dark garden).
- He has realized that the ghost was actually a proleptic image of his mother as she would get older and closer to death and whom he would not even be able to recognize in the photograph.

At this point, the absence of narratorial comments leaves the reader at a loss to draw any definite conclusion, which is characteristic of the author's style:

Ishiguro's careful intra- and extradiegetic manipulation of the realist fascination with closure allows for the peculiarly unsatisfying conclusions to his novels which unfold as if they lead towards a dramatic moment that both reader and character 'retrospectively seems to have been perfect and practically inevitable' [...]. Unfortunately, for both reader and narrator, this moment has been and passed unnoticed, or hovers somewhere behind, between, outside [...] of Ishiguro's texts' many digressions [...], tantalizingly close yet always out of reach. (Sloane 2021: 21)

Sloane's pessimistic conclusion holds the interpretation as an ever-eluding Grail. A frustrated reader, however, is free to explore anew parts of the text likely to shed light on the matter. As such, the scene of the garden contains information that may or not have gone "unnoticed," and a second reading will provide enough matter to shed light on the question in hand. For after Kikuko tried to find her own interpretation of the identity—or the very existence—of the ghost, she adopted a playful attitude and "trod on the remains of

her cigarette, then for a brief moment stood regarding it with a perplexed expression. She kicked some pine needles over it, then once more displayed her grin. 'Let's see if supper's ready,' she said" (Ishiguro 1988: 438). Her "perplexed" expression mirrors the previous allusion to her and her brother being "as if mesmerized" (Ishiguro 1988: 438), suggesting that what she does bears direct relevance to the question she asked by the well. Covering the "remains" thus amounts to burying what she has just given up, that is, the subconscious equation between the ghost and her dead mother. Because ghosts belong to a liminal space between fantasy and reality, that symbolic burial, close to the well, is in harmony with the fact that "[a] large number of dreams, which are frequently full of anxiety, and often have for content the traversing of narrow spaces, or staying long in the water, are based upon phantasies concerning the intra-uterine life, the sojourn in the mother's womb, and the act of birth" (Freud 1991: 524). Kikuko's grin and awakened appetite denote that she has finally come to terms with her mother's death. Her symbolic rebirth is to echo a few lines down, as in the course of a conversation with his son after the family supper their father acknowledges how wrong his partner's murderous response had been. The unexpected revelation gets the narrator to experience an awakening equivalent to Kikuko's: "The sound of locusts came in from the garden. I looked out into the darkness. The well was no longer visible" (Ishiguro 1988: 442). Following this subdued epiphany, the frightening possibilities of the unknown, symbolized by the well and the mysterious ghost, have gone. The suspenseful tension is relieved for the siblings and the reader alike.

As mentioned earlier in this paper, Ishiguro's narrative persuasion may beguile many (and particularly Anglophone) readers to overlook factual elements in the interpretation of the story and embark on a clichéd and hence myopic understanding of what constitutes Japanese culture.⁹ The following section of this paper aims to provide an analysis of how the tropes of cultural understanding and belonging are developed, also considering Kazuo Ishiguro's personal and professional backgrounds¹⁰ that led to the wide-spread assumption,

⁹ Interestingly and undeservedly, despite the author's fine narrative accomplishment, "A Family Supper" tends to be underestimated; as Brian Shaffer points out, it belongs to short fictional writings that "in part because they represent Ishiguro's earliest work, have often been dismissed by author and critics alike as juvenilia or as amateur experiments that merit attention only as sketches towards the more mature and accomplished novels" (2009: 9).

¹⁰ For a more detailed overview on how Ishiguro's Japanese heritage created a complex set of expectations in his Japanese readers, critics, and fellow literary authors, see Suter (2020: 1-22).

as Jane Hu notes, “especially in his early 1980s fiction, to express qualities typical of Japaneseness” (2021: 123).

3. CONSTRUCTING TROPES OF CULTURAL AND SPATIAL (BE)LONGING

3.1. “Japaneseness” vs. “Americanness”

In his 2017 Nobel acceptance speech, Ishiguro reflects on the sources of his literary inspiration, arising both from his Japanese ancestry and relocation to England in 1960, at the age of five. He recalls, among other issues, the British literary environment at the time when he wrote what he named his “first Japanese story,” in the final year of the 1970s, and talks about the fond memories of the welcoming atmosphere that his family encountered in this “ordinary English community.” But at home, his life with his Japanese parents was that of “different rules, different expectations, a different language,” as his parents had originally intended to return to Japan after a while, and for over a decade, he describes being “in a perpetual state of going back “next year.” Speaking of this double cultural affiliation, he describes how his parents conducted continuing discussions “about the curious customs of the natives without feeling any onus to adopt them,” and kept up Japanese cultural practices through parcels, talks, and “a steady supply of images and impressions.” Interestingly, his repository of vivid memories includes a meticulous reconstruction of the traditional Japanese house he had lived in as a little boy, and building in his mind a richly detailed place called “Japan”— “a place to which I in some way belonged, and from which I drew a certain sense of my identity and my confidence.” Ultimately, he recognizes that “the Japan that existed in my head might always have been an emotional construct put together by a child out of memory, imagination and speculation” (2017: 6). Thus described, his vision and idea of Japan kept changing with age, but has also been preserved and reconstructed in his fiction, as he states:

What I was doing was getting down on paper that world’s special colours, mores, etiquettes; its dignity, its shortcomings, everything I’d ever thought about the place; before they faded forever from my mind. It was my wish to re-build my Japan in fiction, to make it safe, so that I could thereafter point to a book and say: “Yes, there’s my Japan, inside there.” (Ishiguro 2017: 5-6)

However, Ishiguro’s performative act of recreating “his Japan” in fiction should not be misunderstood as autobiographical recollections, but as

an aspect of experiencing distinct aspects of cultural belonging, bearing on his literary vision and expression. Given Ishiguro's complex cultural identity, his literary remembrances evoke issues that include (but are not limited to) geographical displacement, vagaries of memories, understandings of Japanese-ness, and cultural affiliations. In a general sense, relocation, and the experience of life between two cultures are recognized as Ishiguro's key literary strategies, and, as Rebecca Suter contends, his "career was built on playing with, and often defying, readers' and critics' expectations about his ethnic and cultural belonging" (2020: 3). To that end, Ishiguro's narrative approach is carefully developed through point of view, mood, and tropes to illustrate the thematic preoccupations, and ties in with his "focus on the emotional and mental configurations of his characters' lives" that stems from his personal experiences and affinities (Wong 2005: 4). At the same time, and as exemplified in this story, the interaction between the effect of memory related to self-identity and cultural construction while toying with readers' expectations of what constitutes Japanese-ness represents a vital aesthetic component.

"A Family Supper"¹¹ demonstrates a number of aspects that Ishiguro's *oeuvre* is known for in terms of subject matter, such as the nature of human choices and fate, knowledge about self, family, and community. A family drama in miniature, this short story explores individual and collective defining moments in specific Japanese circumstances and, as Rebeca Walkowitz states, "provides a good example of the relation between what we might call insider and outsider ethnographies, Japan's stories about itself as opposed to the stories told about Japan. For Ishiguro, it is not only that Japan can be fictionalized, but that the true Japan is already a fiction, and not just someone else's" (2001: 1058). And yet, Ishiguro's "Japanese stories" have garnered a broader relevance and interest, beyond the constraints of the author's nationhood,¹² also leading to the following inference:

[I]t seems absurd to refer to Ishiguro as a 'British' author, as it does to describe his novels as Japanese, or British, or Medieval, or to try to place them in traditions or genres. Part of the wide appeal of Ishiguro's writing is its seeming vagrancy, its unrootedness, its cosmopolitanism. [...] He is an émigré,

¹¹ "A Family Supper" first appeared in an obsolete journal, *Quarto*, in 1980. It was anthologized in *The Penguin Book of Modern British Short Stories* (1987) and *Making Contact* (1997), collected in *Early Japanese Stories* (2000), and most recently included in *Literature without Borders* (2001), as per Yugin Teo (2015: 39).

¹² For more on Ishiguro's planetary distribution and reach, see Walkowitz, Wong, and Hülya 2015.

an immigrant, the archetype of the 'transnational' writer working in a global literary tradition. (Sloane 2021: 161)

The protagonist-cum-narrator of “A Family Supper” embodies certain aspects of the rootlessness and inscrutable fate as his journey home appears also as a contemplation of his self. These elements give Cynthia Wong ground to consider Ishiguro “a kind of writer of exile, [who] keenly and sympathetically portrays people searching for their souls and a way to feel at home despite their pain” (2005: 6). In the story, as elucidated earlier in our discussion, we are presented with the nameless son of the family who returns from the United States to his homeland Japan for unclear reasons and intent, in possibly a vague homecoming, following his mother’s death. The setting of this story in Japan, much like that of Ishiguro’s first two novels, *A Pale View of Hills* (1982) and *An Artist of the Floating World* (1986), “explicitly used as a metaphor enabled Ishiguro to parody and subvert Western stereotypes about Japan, and by extension challenge the universality of Western values” (Suter 2020: 3). From the very inception of the story, references to Japan indicate the context of the narrative, yet the matter-of-fact tone and rather encyclopaedic explication of the word “fugu” seems to frame the story in terms of the cultural clichés about Japan. In this manner, both with its subject matter and restrained narrative of affective impenetrability, the story portrays what might be assumed to be characteristically Japanese. This opening of the story introduces Ishiguro’s challenging of cultural stereotypes that, according to Rebecca Suter (2020: 23), “runs through all of Ishiguro’s oeuvre: the endeavor to subvert, parody, and criticize simplistic approaches to culture and identity [...] and demonstrates the relativity of cultural categories by interweaving them with the themes of memory and responsibility.” Within the same ambit, Ishiguro evokes the very process of stereotyping, recurrent in his literary craft, as argued by Jane Hu, “in order to foreground pure Japaneseness as a highly mediated trope.” In Hu’s discussion of Ishiguro’s novel *A Pale View of Hills* from the same period as this story, Ishiguro “deploys ethnic stereotypes as over-iterated mimesis—generic tropes and clichés tactically reproduced, not to naturalize the stereotypes, but to emphasize them as constructions” (Hu 2021: 128). The narrator’s oblique retroactive narration appears to ironically illuminate both the stereotypes of Asian inscrutability and the most common tropes frequently assumed to signify Asian (and more specifically in this case) Japanese culture.

Although “A Family Supper” begins with and appears focused on the explanation of fugu, other threads—the death of the narrator’s mother, and his father’s life—are imbricated one over the other, with another subplot based on the narrator’s return from the United States, as illustrated early in the story:

At the time of my mother's death, I was living in California. My relationship with my parents had become somewhat strained around that period, and consequently I did not learn of the circumstances surrounding her death until I returned to Tokyo two years later. (Ishiguro 1988: 434)

The narrator seems non-committal and evasive when it comes to his feelings about the events that transpired: his departure from Japan, the parents’ disapproval of his move, and the death of his mother. What emerges from the narration is multiple remoteness of the semi-expatriate protagonist from his family, not only due to his geographical distance from home while in the States, but also in the reserved attitude regarding the loss of his mother. The very fact that two years lapsed before the son knew of his mother’s death speaks of the profound distance in the relationship with his family.

Since the earlier passage of the story introducing fugu also mentions how “[t]he fish became extremely popular in Japan after the war” (Ishiguro 1988: 434),¹³ we can conclude that the story is set in the period after World War II, marked by the rise of US presence and influence, particularly on the younger generations of Japanese citizens, exemplified with the protagonist. With this subtle yet critical reference, the story gains a geopolitical and cultural latitude connected with the trope of the shift when American values become imposed on Japanese tradition, while engaging the complex interrelation of individual and collective identity.¹⁴ The story’s background of post-WWII Japan and its occupation by Allied (mostly US) forces provides an additional dimension to the apparently uneventful family gathering over a meal. Later in the story,

¹³ In the interpretation of Rebecca Walkowitz, the story’s beginning is “a parodic account of seppuku in which the narrator’s mother dies, not through her own purposeful and ritualized disembowelment, but by the accidental ingestion (at a dinner party) of a fish whose poisonous glands had been imperfectly removed.” She adds that “in case the reader has missed the replacement of one gutting for another,” the narrator recalls the post-war trend to serve fugu to dinner party guests, despite the risk of poisoning “as a more sociable form of collective suicide in the wake of national dishonor” (2001: 1058-59).

¹⁴ In her analysis of Ishiguro’s works, Suter draws the conclusion that “America and Americans seem to function in Ishiguro’s novels as a catalyst that reveals, indirectly and by contrast, fundamental elements of the text” (2020: 40), which is highly relevant in the case of “A Family Supper.”

the narrator's halting mention of his temporary American migratory experience seems to imply a failed quest for reinvention in the West, i.e. in the States, where it is assumed that young(er) generations' hopes and achievements are vested in, evident also in his repetition of directionlessness regarding his immediate future in several instances:

'I'm glad in any case that you've decided to come back,' my father said. 'More than a short visit, I hope.'

'I'm not sure what my plans will be.' (Ishiguro 1988: 435) [...]

As I say, I'm not sure what my plans are.' (Ishiguro 1988: 437) [...]

'But of course,' said my father, 'this house is so dreary now. You'll no doubt return to America before long.'

'Perhaps. I don't know yet.' (Ishiguro 1988: 442)

While the unreliable narrator establishes the theme of knowing / not knowing, the absence of determination or definiteness concerning his future appears in contrast with conventional notions of US opportunities and progressivism, vested in the American cultural imaginary. The careful characterization of the family members in the story negotiates two different trajectories of cultural affiliations and establishes an opposition between the conventional Japanese values such as formality, restraint, humbleness, and those associated with an understanding of America as enabling individual freedom, ease, and democracy, supplying thus a degree of irony to the Japanese-American cultural interactions. These elements are evident in the depiction of the father who represents the traditional Japanese standards of behavior with an emphasis on his strict patriarchal norms and practices, the honourable warrior code and strong physical features, contributing to "the irony of cultural stereotypes" (Suter 2020: 27). But, as the following quotation reveals, the portrayal of the father through the narrator's reminiscences exposes distressing boyhood experiences and explains the protagonist's discomfort around his father on grounds of verbal and physical abuse:

My father was a formidable-looking man with a large stony jaw and furious black eyebrows. I think now in retrospect that he much resembled Chou En-lai, although he would not have cherished such a comparison, being particularly proud of the pure samurai blood that ran in the family. His general presence was not one which encouraged relaxed conversation; neither were things helped much by his odd way of stating each remark as if it were the concluding one. In fact, as I sat opposite him that afternoon, a boyhood memory came back to me of the time he had struck me several times around the head for 'chattering like an old woman.' (Ishiguro 1988: 434-435)

The fierce and violent reprimand which his father administered through blows reportedly because of the son's lack of verbal restraint or propriety accounts for the deep-seated trauma of the narrator as well as his awkward interaction and inhibited relationship with his father. At the same time, the restraint of the main character and narrator¹⁵ is transposed as a narrative technique that beckons to the traditional conception of politeness in Japanese society and couples with the themes of estrangement, failure of communication, dysfunctional family dynamics and search for belonging. According to Cynthia Wong, in Ishiguro's fiction, "[u]sually, failure of communication stems from failed attempts to be tactful or courageous under unusual circumstances, such as the promoting of family understanding, the rebuilding of a war-torn society, or the healing of a divided community" (2005: 22). The halting and reserved exchange between the father and son contributes to the notion of cultural differences across generations, and therefore, expectedly, the story has been explored in terms of Japanese traditional codes of behavior, especially honour, as the following excerpts reveal:

Inevitably, our conversation since my arrival at the airport had been punctuated by long pauses. 'I'm sorry to hear about the firm,' I said when neither of us had spoken for some time. He nodded gravely. 'In fact the story didn't end here,' he said. 'After the firm's collapse, Watanabe killed himself. He didn't wish to live with the disgrace.' [...]

'I am—in retirement. I'm too old to involve myself in new ventures now. Business these days has become so different. Dealing with foreigners. Doing things their way. I don't understand how we've come to this. Neither did Watanabe.' He sighed. *'A fine man. A man of principle.'* (Ishiguro 1988: 435)

The references to death by traditional norms of pride and dignity echo in ironic opposition to the foreign ideals and influences that have also "swayed" the son, as the father later says (Ishiguro 1988: 435) but adds to the fallibility of what the father communicates since we are given a fuller and accurate account of Watanabe's death by the narrator's sister Kikuko a little later in the story. Through what Rebecca Suter defines as "the creative and critical deployment of cultural stereotypes" in her analysis of Ishiguro's early novels (2020: 3), but also evident in his short fiction, such as this story, the changes in post-war

¹⁵ For a more detailed analysis of Ishiguro's early and later work in terms of the "melancholic narrator" and its function for his later novels, see Hu 2021: 123; and about the fresh angle opposed to the separation of "Ishiguro's early Japanese fiction from his subsequent global Anglophone novels," see Hu (2021: 127).

Japan depicted in Ishiguro's controlled spare style contribute to his narrative manipulation of expectations introduced by *fugu* and maintained through the motif of suicide. Subverting the notions of dominant narratives of national identity, the author reflects on Anglocentric stereotypes about Japan, but also "on cross-cultural perceptions and representations more broadly. [...] The unrepresented suicide in the story is thus instrumental in demonstrating the complex interrelation between cultural stereotypes and individual identity" (Suter 2020: 26). Ishiguro's succinct and elliptical storytelling along with his inclination to inconclusiveness through the indirect and reticent narration additionally underscores the presuppositions about Japaneseness. Rebecca Walkowitz argues that "Ishiguro's tale is about the expectation that suicide is likely to figure in any narrative of Japanese life and about how this expectation, in its generalization about Japanese people, obscures differences within Japan and within a Japanese family" (2001: 1060). The ambivalent narrative effect of "A Family Supper" does not, however, detract from the thematic concerns of which issues of memory occupy an important place as the protagonist revisits his home that evokes recollections of the past.

3.2. Revisiting Home, Remembering the Past

Even though the brief form of "A Family Supper" makes this literary text "[m]ore a vignette than a story," it is an intricate literary accomplishment, "Chekhovian in its economy, subtlety, and power" (Shaffer 2009: 10). A large share of its complexity stems from the narrative constructions of memories, through fragments recollected from the past in the first person that merge with the sense of deep-seated estrangement, disappointment, loss, and sense of home(lessness). Throughout his opus, Ishiguro has explored "the inherent unreliability of memory [...] which acts as the prime (dis)organizing principle of the texts" (Suter 2020: 52). The conception and processes of memory in Ishiguro's writings are mostly based on visual and spatial elements, evident particularly in his early novels whose forms allow for a more developed compositional method.¹⁶ The complex interaction between personal and historical or collective memory permeates Ishiguro's work in a dual manner: as a narrative configuration and a thematic concern, making memory one of his key

¹⁶ In the analysis of Rebecca Suter, Ishiguro's early novels rely on the references of memory with visual and spatial metaphors that enhance mnemonic function as "the structuring principle of the narrative" (2020: 52); the story "A Family Supper" was written in the same period and with comparably similar elements in representing the protagonist's recollections.

literary elements, or, in the words of Yugin Teo, “a hallmark in his fiction and a theme that he constantly returns to examine” (2015: 39). This critic’s research in the area of Ishiguro’s use of memory, as in his 2014 volume *Kazuo Ishiguro and Memory*, draws on Paul Ricoeur’s theoretical concerns with memory, history, testimony and recognition. Although Teo’s analysis relies on Ishiguro’s first three novels, the principle of remembering the past and reconfiguring the relationship with other characters resonates strongly also in “A Family Supper,” even if its succinct form does not make it conducive to a full development of the process that Ricoeur describes as “profound moments of realization through memory as recognition” (qtd. by Teo 2015: 39). These moments are experienced by protagonists as intense revelations during climactic episodes:

These moments reconnect the protagonists with their forgotten past and their relationships with other characters, revealing deeply hidden or deceptive elements from within their recollections. Their unreliable narration is indicative of a past that is hidden below the surface until a moment of revelation occurs. These moments generate a renewed understanding of their individual identities and have further implications for the relationships they have with those around them. (Teo 2015: 39)

However, there are some moments of revelations in “A Family Supper,” among them the already mentioned scene with the photograph of the mother, that intimate a haunting feeling of the son’s guilt associated with her death, but also with the loss of connection with the family. At the same time, the theme of memory in Ishiguro fiction, as Yugin Teo argues, “is often linked with characters who have had something gone wrong in their lives, and are compelled for various reasons to revisit the past in an attempt to right this wrong” (2014: 7). Thus the protagonist’s strained interaction with his father and the misunderstanding about the woman in the photograph indicate that the past weighs heavily on the protagonist’s recollections. The photograph of the mother evokes the past family life, triggered by the visit to home and to the reconstructed trauma of past events as the son faces an unclear future. In this instance, the photograph acts as an element of mnemonic activation, similar to what Suter designates as common with Ishiguro’s narrators “who are constantly haunted by ‘inconvenient memories’ that keep emerging in the narrative beyond their will. [...] through this system of mnemonic associations” (Suter 2020: 68). A flicker of detection, of the inexorable passing of time that has obscured but not erased the changes in the characters’ lives, seems to appear as the narrative becomes infused with references to light and darkness,

but also with the focus on the prepared food, bringing the remaining members of the family together.

Another moment of revelation “through memory as recognition” (cf. Ricoeur in Teo 2014) occurs towards the end of the story, after the dinner is over, when the father and son return to the topic of the father’s business partner Watanabe and his suicide turned from honourable deed to horrific crime:

‘Father,’ I said, finally.

‘Yes?’

‘Kikuko tells me Watanabe-San took his whole family with him.’

My father lowered his eyes and nodded. For some moments he seemed deep in thought.

‘Watanabe was very devoted to his work,’ he said at last. ‘The collapse of the firm was a great blow to him. I fear it must have weakened his judgement.’

‘You think what he did – it was a mistake?’

‘Why, of course. Do you see it otherwise?’

‘No, no. Of course not.’

‘There are other things besides work.’

‘Yes.’ (Ishiguro 1988: 442)

The tentativeness in the conversation aimed at establishing a clearer (and factually sound) perspective of Watanabe’s act signifies the complexity of identity and relationships and, more specifically, the generational and cultural tensions implied in the narrator’s relationship with his father. Ishiguro’s careful narrative approach is also characterized by his particular attention to spatiotemporal details, registering the time—“it was nearing the end of a sunny autumn day” (Ishiguro 1988: 434) and space—“We were sitting on the tatami floor of his tea room” (Ishiguro 1988: 439), but most insistently in the description of the family home. The current state of the family home is clearly one that embodies the “empty nest,” as illustrated in the following excerpt:

I followed my father from room to room. I had forgotten how large the house was. A panel would slide open and another room would appear. But the rooms were all startlingly empty. In one of the rooms the lights did not come on, and we stared at the stark walls and tatami in the pale light that came from the windows. [...] But eventually my father opened the door to a room packed full of books and papers. There were flowers in vases and pictures on the walls. (Ishiguro 1988: 439)

My father did not speak for several minutes. Finally he said:

'It must feel strange for you, being back in Japan.'

'Yes, it is a little strange.'

'Already, perhaps, you regret leaving America.'

'A little. Not so much. I didn't leave behind much. Just some empty rooms.' (Ishiguro 1988: 440)

The protagonist appears unresponsive to his father's attempts to open up more, but seems to establish a new sense of the past in an indirect manner intensified by the spatial experience of the domestic situation as both setting and node of family relations. At the same time, the general impression of unoccupied space of the house highlights the situation of the protagonist who is likely with no claim to a place of his own and a home for himself, contributing to the representation of homelessness as an omnipresent state of mind in Ishiguro's fiction, making it a story that "also concerns the trauma of geographical displacement" (Shaffer 2009: 10).

As the lived experience of a locality, home has been increasingly examined in critical spatial studies as socially constructed, reflecting power negotiation and contestation. Starting with phenomenological understandings and humanistic geographers' works, the idea of home as the site of intimacy and familiarity has been developed, but also challenged, most critically by cultural and feminist geographers, who often highlight the precarious nature of "home." The phenomenological understanding that home is "the foundation of our identity as individuals and as members of a community, the dwelling-place of being" (Relph 1976: 39) implies that home should not be explored solely as an actual physical space but also as a representational space and a place in memory. Human geographers recognize the complexity of home in terms of material reality and lived practices with the definition of home such as the following:

An emotive place and spatial imaginary that encompasses lived experiences of everyday, domestic life alongside a wider sense of being and belonging in the world. As a space of belonging and alienation, intimacy and violence, desire and fear, the home is invested with emotions, experiences, practices and relationships that lie at the heart of human life. (Gregory et al. 2005: 340-341)

Building on this spatial scholarship, social and cultural geographies similarly identify home as contribution to the shaping of a person's sense of self, functioning in a dual manner: as a site and a spatial imaginary, where both home and identity are hinged on power relations (Blunt and Dowling

2006). In “A Family Supper,” the uprooted condition of the protagonist emphasizes the notion of home and his liminality in terms of “being and belonging,” a key issue for exploring mobility, displacement, migration and diaspora. The meaning of home is foregrounded against the protagonist’s affiliation with his family, homeland, and human interaction in general. While the scope of this article precludes a more extended analysis in this direction, the argumentation will be exemplified with an interesting and very specific part of home—the kitchen because it often prompts “moments of revelations,” especially childhood memories and is typically centered on mothers. In this light, the family norms and gender stereotypes related to domestic spaces are constituent to dominant ideologies about home and may contribute to ambivalent sentiments associated with the domestic kitchen as an emotional space, evident also in the following scene:

We found my father in the kitchen. He gave us a quick glance, then carried on with what he was doing.

‘Father’s become quite a chef since he’s had to manage on his own,’ Kikuko said with a laugh. He turned and looked at my sister coldly.

‘Hardly a skill I’m proud of,’ he said. ‘Kikuko, come here and help.’ (Ishiguro 1988: 438)

In addition to intensifying the feeling of loss of the protagonist’s mother, the father’s cooking of the family dinner seems an active digression from the heteronormative patterns of home and hegemonic models of masculinity. The father’s stony stare at the daughter following her remark about his necessity to cook for himself, coupled with his dismissive remark, indicates that he is most probably resigned and uncomfortable due to his deviation from the traditional roles and practices of domesticity. The father’s new practice of domestic masculinity, in a similar vein as the son’s homelessness, illustrates the changes to the normative understandings of home and elicits a reassessment of memory and nostalgia for the past, beyond the fixity of the domestic space as a site of belonging.

4. CONCLUSION

In “A Family Supper,” Ishiguro showcases a literary feature for which he is acclaimed: ambiguity of memory, expressed by a restrained and unreliable first-person narrator of emotional opacity. His complex narrative construction intertwines the compelling theme of homecoming with its correlated

intergenerational disagreements and cultural differences. The delicate textual creation is bound to distract potentially unfocused readers through a parody of stereotypical notions of culture.

The intricate narrative approach in “A Family Supper” belies the quotidian nature of a meal shared by family members, also through the author’s exposure of constructing tropes of belonging, specifically those of “Japaneseness” and “Americanness.” On account of Ishiguro’s Japanese and British cultural affiliations, the story, similar to his other prose, examines the ramifications of relocating and experiencing another culture in shaping a sense of self and others. The author’s narrative strategies successfully weave elements assumed to represent Japanese culture in order to challenge the (Anglophone) readers’ clichés about Japan as well as the mainstream notion of opportunities and values associated with the United States. The occupation of Japan after the war and the rise of US influence are embedded in the changed value system, but the protagonist’s vagueness over his American chapter challenges the widespread belief of high hopes for reinvention in the US. In this manner, the opposition between the conventional Japanese and American value systems as well as of the respective cultural stereotypes is ironically colored. Through the formation of multiple perspectives on past events, the protagonist’s remembrances and his changed spatial experience of the family home, the story emphasizes the deceptiveness of memory. The protagonist’s indecisiveness and unrootedness contribute to the impression of narrative uncertainty and subvert the centrality of home as a repository of memories and as a site of belonging.

REFERENCES

- Bedggood, Daniel (2017), “Kazuo Ishiguro: Alternate Histories,” in: J. Acheson, ed. *The Contemporary British Novel Since 2000*, 109-118, Edinburgh University Press, Edinburgh
- Blunt, Alison and Robyn Dowling (2006), *Home*, Routledge, London and New York
- Das, Rajanikanta (2010), *Analysis of Kazuo Ishiguro's "A Family Supper,"* GRIN Verlag, Munich, <https://www.grin.com/document/196820>. Accessed on October 9, 2022.
- Dictionnaire des symboles* (1995), 2nd edition, Robert Laffont/Jupiter, Paris
- Encyclopædia Britannica (2010), *Encyclopaedia Britannica Ultimate Reference Suite*, Encyclopædia Britannica, Chicago
- Freud, Sigmund (1991) [1900], *The Interpretation of Dreams*, Penguin Group, London
- Fricke, Stephanie (2015), *Reworking Myths: Stereotypes and Genre Conventions in Kazuo Ishiguro's Work*, 23-37, in: C. F. Wong, and Yıldız Hülya, eds. *Kazuo Ishiguro in a Global Context*, Routledge, Abingdon-on-Thames

- Gregory, Derek, Ron Johnston, Geraldine Pratt, Michael J. Watts, and Sarah Whatmore, eds. (2005), *The Dictionary of Human Geography*, 5th edition, Chichester, Wiley-Blackwell, UK & Malden, MA
- Hu, Jane (2021), Typical Japanese: Kazuo Ishiguro and the Asian Anglophone Historical Novel. *MFS Modern Fiction Studies*. Volume 67, Number 1, Spring, 123-148. <https://muse.jhu.edu/pub/1/article/786761>, Accessed on September 30, 2022.
- Ishiguro, Kazuo (2017), *My Twentieth Century Evening and Other Small Breakthroughs: The Nobel Lecture*, Knopf Doubleday Publishing Group; Alfred A. Knopf Canada, "The Nobel Prize in Literature," Nobelprize.org. 19 April 2018. Web.
- (1988), "A Family Supper," in: M. Bradbury, ed. *The Penguin Book of Modern British Short Stories*, 434-442, Penguin, London
- (1982), *A Pale View of Hills*, Faber and Faber
- Ishiguro, Kazuo (2008), *Conversations with Kazuo Ishiguro*, in: Brian W. Shaffer, Cynthia F. Wong, eds. University Press of Mississippi, Jackson
- Małgorzata, Hołda (2016), "Kazuo Ishiguro's 'A Family Supper'—the Hermeneutics of Familiarity and Strangeness," *Warsaw: Language and Literary Studies of Warsaw*, 6 (1), 13-28.
- Oxford English Dictionary* (1989), 2nd Edition, Oxford University Press, Oxford
- Rolph, Edward (1976), *Place and Placelessness*, Pion, London
- Rimmon-Kenan, Shlomith (1983), *Narrative Fiction: Contemporary Poetics*, Methuen, London
- Shaffer, Brian W. (2009), "'Somewhere Just Beneath the Surface of Things': Kazuo Ishiguro's Short Fiction," in: Sean Matthews and Sebastian Groes, eds. *Kazuo Ishiguro: Contemporary Critical Perspectives*, 9-19, Continuum, London
- Shaffer, Brian W. (1998), *Understanding Kazuo Ishiguro*, University of South Carolina Press, Columbia, SC
- Sloane, Peter (2021), *Ishiguro's Gestural Politics*, Bloomsbury Academic, New York
- Suter, Rebecca (2020), *Two-World Literature: Kazuo Ishiguro's Early Novels*, University of Hawai'i Press, Honolulu
- Teo, Yugin (2015), "Memory, Nostalgia and Recognition in Ishiguro's Work," in: Cynthia F. Wong and Yıldız Hülya, eds. *Kazuo Ishiguro in a Global Context*, 39-47, Routledge, Abingdon-on-Thames
- Teo, Yugin (2014), *Kazuo Ishiguro and Memory*, Palgrave Macmillan, London
- Walkowitz, Rebecca L. (2015), "Preface: Global Ishiguro," in: Wong, Cynthia F. and Yıldız Hülya, eds. *Kazuo Ishiguro in a Global Context*, xi-xiv, Routledge, Abingdon-on-Thames
- (2001), "Ishiguro's Floating Worlds." *ELH*, 68 (4), 1049-1076, <https://muse.jhu.edu/pub/1/article/11546>. Accessed on September 30, 2022.

Frédéric Dumas – Ksenija Kondali: *Narrative Intricacies and Cultural Assumptions in Kazuo Ishiguro's "A Family Supper"*

Wong, Cynthia F. and Yıldız Hülya, eds. (2015), *Kazuo Ishiguro in a Global Context*, Routledge, Abingdon-on-Thames

Wong, Cynthia F. (2005), *Kazuo Ishiguro*, Second Edition, Northcote House Publishers Ltd, Horndon, Tavistock

NARATIVNA ZAMRŠENOST I KULTURNE PRETPOSTAVKE U KRATKOJ PRIČI KAZUA ISHIGURA “OBITELJSKA VEČERA”

Članak analizira kratku priču Kazua Ishigura “Obiteljska večera” koja je objavljena 1980. godine, u ranoj fazi njegove spisateljske karijere. Priča ima sličnosti s drugim proznim ostvarenjima ovog autora iz toga vremena, ponajviše u pogledu mjesta radnje i tema koje su povezani s Ishigurovom domovinom Japanom. U članku se istražuju složene pripovjedačke strategije i njihova uloga u predstavljanju pitanja kao što su međugeneracijska napetost, kulturne razmjene, otuđenje i pripadanje. Pomoću metoda iz područja naratologije i kritičke analize teksta u prvom dijelu, iz teorija specijalnosti i studija sjećanja u drugom dijelu, ova analiza pokazuje kako Ishiguro manipulira čitateljevom pažnjom i kulturnim prepostavkama o Japanu pripovjedačkim tehnikama koje se oslanjaju na napetost i privid, uz nepouzdanog homodiegetičkog pripovjedača, u cilju raskrinkavanja pojednostavljenih shvaćanja japanske kulture. Budući da se priča smješta u Japan nakon Drugog svjetskog rata i da se glavni lik vraća kući nakon što je nekoliko godina proveo u Kaliforniji, predodžbe o “japanskosti” i “amerikanštini” razmatraju se u svjetlu geografske izmještenosti i identiteta. Također, članak razmatra autorovu literarnu umješnost u ovoj priči kojom upućuje na dvosmislenost sjećanja kroz prisjećanja glavnog junaka, što govori o tananoj prirodi ljudskog postojanja.

Ključne riječi: *napetost u pripovijedanju, “japanskost”, identitet, kulturne razlike, američki kulturni imaginarij*

UDK: 821.411.21.09-1
821.411.21:28-256
Izvorni naučni rad
Rukopis primljen: 27. 11. 2022.
Rukopis prihvaćen: 30. 1. 2023.

Berin BAJRIĆ

INTERMEDIJALNA CITATNOST U KASIDI ŠEJHA SALAHIJA UŠŠAKIJA NA ARAPSKOM JEZIKU

KLJUČNE RIJEČI: *arapska poezija, hadis, kasida, sakralizacija, Salahi*

Bošnjački pjesnici koji su pisali na tri orijentalno-islamska jezika nerijetko su u svojim poemama referirali kako na *Kur'an* tako i na hadis Poslanika, a. s. Hadis u poeziji Bošnjaka ne predstavlja apsolutni semantički uzor poput *Kur'ana*, ali mu se pridaje posebna pažnja. Vjerovatno najfrekventniji hadis koji je intertekstualno povezan sa sufijskom, a posebno poezijom u pohvalu Poslanika, a. s., jeste kudsī hadis *Lev lake* ("Da nije tebe, Muhammede, ne bih stvorio svijet"). Ovaj hadis, tačnije njegov dijelovi se u eksplicitnom obliku inkorporiraju u stihove. Međutim, važnost ovog hadisa mnogo više se ogleda u njegovoj posrednoj, odnosno značenjskoj inkorporiranosti u sadržaju ove poezije. Moglo bi se reći da je, u jednom smislu, sadržaj sufijske poezije spjevane u pohvalu Poslanika, a. s., vrlo suptilna i kompleksna razrada mnogostrukih značenja upravo ovoga hadisa. U radu ćemo nastojati predstaviti i analizirati jednu specifičnu poemu bošnjačkog pjesnika Salahiya Uššakija koja je kreirana od harfova dvaju kudsī hadisa od kojih je jedan upravo hadis *Lev lake*.

UVOD

Referiranje pjesnika mističko-religijske poezije na Poslanikove, a. s., hadise veoma je često, ali je bitno drugačije nego referiranje na kur'anski tekst. Osim intenziteta referiranja, različiti su metodi i razlozi zašto i kako pjesnici referiraju na određeni hadis. Moglo bi se reći da su reference na hadis u poeziji na arapskom jeziku uglavnom aluzivne i u formi poetskog parafraziranja te da nije često uvođenje eksplicitnog ili djelimično eksplicitnog teksta hadisa u stihove. Vjerovatno najfrekventniji hadis koji je intertekstualno povezan sa sufijskom, a posebno poezijom u pohvalu Poslanika, a. s., jeste kudsī hadis *Yā*

Muḥammad, law lāka, law lāka, lamā ḥalaqtu al-'aflāka (“Da nije tebe, Muhammede, ne bih stvorio svijet”). Ovaj hadis, tačnije njegovi dijelovi, nerijetko se u eksplicitnom obliku inkorporiraju u stihove. Međutim, važnost ovog hadisa mnogo više se ogleda u njegovoj posrednoj, dubinskoj inkorporiranosti u sadržaju ove poezije. Moglo bi se reći da je, u jednom smislu, sadržaj sufijske poezije spjevane u pohvalu Poslanika, a. s., vrlo suptilna i kompleksna razrada mnogostrukih značenja upravo ovoga hadisa. Vrhunski primjer važnosti i frekventnosti hadisa *Da nije tebe, Muhammede...* jeste Salahijevo¹ kasida iz njegovog *Divana* koju ovaj pjesnik kreira tako što svaki bejt počinje jednim harfom iz dvaju kudsī hadisa i to spomenutog *Lev lake* i hadisa *Ḥalaqtu al-'ašyā' min 'aḡlik wa ḥalqtuka min 'aḡlī* (“Svijet sam stvorio radi tebe, a tebe sam stvorio radi Sebe”). Osim toga, u strukturu kaside Salahi uvodi i harfove arapskog alfabeta od *alifa* do *ya* i to uvijek tačno na sredini prvog misraa. Salahijev začudan i neuobičajen postupak kreiranja poetskog teksta pomoću harfova preuzetih iz poznatih hadisa na strukturalnom i sadržinskom planu upućuje na mnogostruka značenja. Prvenstveno, ovakvo kreiranje u domenu forme i sadržine u poetičkom smislu predstavlja primjer intermedijalnog i intertekstualnog povezivanja kakvo se rijetko susreće u klasičnoj arapskoj poeziji. To je susret umjetničkog i neumjetničkog teksta, odnosno dijalog profanog i sakralnog. Radi se o sjedinjenju dvaju tekstova koji pripadaju različitim medijima, jedan književnosti, a drugi usmenoj (a kasnije i zapisanoj) religijskoj predaji. Dakle, tekstualna veza u ovom slučaju nije interlinearna. Ona bi se mogla označiti kao transsemiotička, odnosno veza u kojoj intertekst, tj. eksplicitni citat, ne pripada umjetnosti, pa se citatni odnos uspostavlja na relaciji umjetnost – ne-umjetnost. Dakle, eksplicitni tekstovi frekventnih hadisa predstavljaju svojim pojedinačnim slovima osnovu za ispisivanje novog teksta – u ovom slučaju poeme. Već na planu forme uočava se svojevrsno unovljenje, ali i pjesnička vještina da se formira nova i smisljena poema koja treba biti u skladu sa značenjem sadržaja dvaju hadisa. Poema se formira tako što svaki polustih počinje slovom iz hadisa, pa se u konačnici cjelovit tekst hadisa dobiva tek

¹ O Abdullahu Salahuddinu Uššakiju Salahiju više vidjeti u: Mahmud Erol Kılıç, “Otomanski sufija bosanskog porijekla Abdullah Salahuddin el-Uššaqui i njegov komentar Rumijevih stihova”, u: *Isa-begova tekija u Sarajevu*, zbornik radova, Udruženje “Obnova Isa-begove tekije”, Sarajevo, 2006, 333-340. Osim ovog rada, za detaljniju uputu u život i djelo Salahi pogledati: Mehmet Akkuş, *Abdullah Salahuddin-i Uššaqui (Salahi)'nin Hayati ve Eserleri*, MEB Yayınları, Istanbul, 1998, kao i: Amina Šiljak-Jesenković, “Spjevovi o Poslaniku u divanskoj poeziji: primjer Mevluda/Miradžije Salahuddina Uššākija Sālāhija”, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 61/2011, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2012, 151-180.

u vertikalnom nizu. Pjesnik od slova prvog hadisa kreira sve početne – prve polustihove, dok od slova drugog hadisa kreira sve druge polustihove. Cjeloviti tekstovi dvaju hadisa mogu se sagledati tek kada se upotpune svi bejtovi koji nose potrebne harfove, tako da hadisi izgledaju smisljeni tek u vertikali. Znakovito je i nadalje intrigantno upravo to što su harfovi hadisa, budući da stoje u vertikalnom nizu kao prva slova svakog polustiha, nepovezani, odnosno da formalno ne tvore pravi iskaz niti smislenu rečenicu. U suštini, harfovi hadisa su ugrađeni u arhitektoniku poeme i ne mogu se pročitati onako kako se čita neki iskaz napisan u horizontalnom nizu. Na prvi pogled, samo ako se gleda sa vanjskog aspekta, djeluje da pjesnik svjesno “razbija” horizontalnu strukturu ovako važnih hadisa da bi ih tako isparcelisane potom ugradio u svoju poemu, što u najmanju ruku recipijenta ostavlja u blagom čuđenju. Kakvu poruku pjesnik šalje poemom nastalom od izdvojenih slova veoma važnih hadisa, te koje sve semiostilističke konotacije proizlaze iz jednog ovako kompleksnog i začudnog poetskog čina? Radi lakšeg razumijevanja ovog znakovitog poetičkog postupka kasidu predočavamo u prijevodu na bosanski jezik u njenom integralnom obliku.

SALAHIJEVA KASIDA POSVEĆENA POSLANIKU, MUHAMMEDU, A. S.

1. Dolikuje samo da te na najljepši način opišem, Allahov Poslaniče,
Riječima da te uzvisim i hvalu tebi iskažem, Allahov Poslaniče.
2. Osjedih i onemoćah jer ne mogoh naći riječi dostojne,
A ti slabosti pokrivaš i bruku kojoj dopadam, Allahov Poslaniče.
3. Ti si mi utočište, tebi svoje boli tiho, šaptom otkrivam,
Kad me ovakvog vidiš, jadan, rukama se pokrивam, Allahov Poslaniče.
4. Tvojoj obilatoj milosti težim, ti si more i oblak koji kišu lije,
Napajaš svakog ko se prikuči i poželi da pije, Allahov Poslaniče.
5. Utočište nevoljnika, svetište blagodati, zaljubljenom ti si spas,
Pribježište onom koji žuri, traži i zove te u glas, Allahov Poslaniče.
6. Cijele noći molio sam da za djela loša oprost daš,
A ujutro sretoh tebe, nosiš vijesti, nudiš spas, Allahov Poslaniče.

7. Obećanje dato u ezelu ne mjenja se, čvrsto je,
Srce moje napačeno u jednom dahu nestaje, Allahov Poslaniče.
8. Zbog tebe kosmos čitav sretan je, na blagodaruh zahvalan je,
A ja patim za tobom, to se vidi, jasno je, Allahov Poslaniče.
9. Dobili smo poklon najbolji, dobro koje neprekidno traje,
Dovoljan je našoj duši, u njegov sreća cijela staje, Allahov Poslaniče.
10. Prolij na nas kišu blagostanja i od zla nas ti sačuvaj,
Odbij od nas strahovanja i s poklonima dočekaj, Allahov Poslaniče.
11. Od svih blaga i nagrada meni dosta tvoj je mig,
Da kraj tebe vječno budem, to mi želja to je cilj, Allahov Poslaniče.
12. Ogrnut dušu tvojim dobrom, hudom robu sveto je,
Duga kiša tvog oprosta vjernicima vrijedna je, Allahov Poslaniče.
13. Djela znaju bit' zbrkana – džaba govor nakićen,
U tvoju ljubav nada stalna – žedan bivam napaćen, Allahov Poslaniče.
14. Tebi naklonost posebna pripada zbog dobrote prevelike,
Ego naš nam ne dopušta da izliju se strasti rijeke, Allahov Poslaniče.
15. Zar se ne vidi da je noću sva prostranstva obišao,
Spoznao je svu istinu, potom s Rječju nam došao, Allahov Poslaniče.
16. Savršenstvo isijavanja iz Tajne Bitka se razlijeva,
A život prezreni i prolazni lagano se odlijeva, Allahov Poslaniče.
17. Razboriti su sretni i tvojom pojavom su spašeni,
Najbolji od ljudskog soja zbog tebe seraduju, Allahov Poslaniče.
18. Tvojim postojanjem veže se i osnova i ogranak,
Tvojim bistvovanjem spajaju se i par i nepar, Allahov Poslaniče.
19. Obilato nas u bijelu boju kreposti umoči,
Ti si znalac i ti brišeš crne boje tamne noći, Allahov Poslaniče.

20. Najbolji od ljudskog soja za dobrotu tvoju znaju,
Za brige se tebi žale, za potrebe obraćaju, Allahov Poslaniče.
21. Istinu i kosmos, singular i plural, ti poznaješ potpuno,
Sve si ti iskusio i pojedinačno i ukupno, Allahov Poslaniče.
22. Posjeko' si širk tevhidom i iščupo' ga iz korijena,
Zato tebi mi težimo, želja nam tvoja blizina, Poslaniče.
23. S Bogom ti si stalno prisan, nade nam ispunjavaš,
Darežljiv a ne tijesan, nikoga ne ostavljaš, Allahov Poslaniče.
24. Allah te usavršio i Tesnim tebi lično dao,
Predavši ti sve te časti na mjesto hvale te digao, Allahov Poslaniče.
25. Svjedočio si kraj stvarnosti kosmosa i ovog svijeta,
Potom stigo' do Izvorišta a duša ti blista čista, Allahov Poslaniče.
26. Svoje ja si pobrisao a ipak nisi ti nestao,
Stepen Svijesti dosegao i potpuno progledao, Allahov Poslaniče.
27. Tešbih, tevhid a i tenzih, sve si jasno objasnio,
Svaki govor zagonetan ti si vješto pojasnio, Allahov Poslaniče.
28. Krajnji cilj je doć' do tebe da sa Havda tvog pijemo,
Kad stignemo u visine, dobrodošli da budemo, Allahov Poslaniče.
29. Duša moja slaba li je, cijelim tijelom ja se kajem,
Miomiris i čistu kišu peharima vašim dajem, Allahov Poslaniče.²

VARIRANJE FORME – INOVIRANJE TRADICIJE

Pjesnik, uspostavljanjem hadisa kroz vertikalni princip, naspram tradicionalnog horizontalnog nizanja bejtova, ukazuje na dihotomiju horizontalno–vertikalno. Ova dihotomija, u kontekstu odnosa kaside i hadisa može ukazivati na dihotomiju *ovosvjetsko–onosvjetsko*, odnosno *dunjaluk–ahiret*.

² Abdullah Salahudin Uššākī (Salāhī) Bosnawī, *Divān-i Nuūt-i Salāhī*, Milli Ktp. Ankara, 1996/2-225, fol. 1b-2a.

Opravdanost ovakvog shvaćanja svjesno uvedene dihotomije leži u samom sadržaju dvaju hadisa. I jedan i drugi hadis u sebi dovode u vezu stvaranje ovog svijeta, što predstavlja horizontalni aspekt, odnosno materijalni, i Božiji odabir Muhammeda, a. s., kao svekolikog razloga cjelokupnog Božanskog stvaranja čiji duhovni status kod Boga ukazuje na najudaljeniju transcendenciju. Tako se prevalencija transcendentnog i ahiretskog u potpunosti ukazuje u kontaktu sa sadržajem i značenjem hadisa, ali i poeme, naravno. Na formalnom planu, pjesnik, u jednom smislu, horizontalnom nizanju bejtova, koje predstavlja normu još od antičkih vremena arapske književnosti i poezije, suprotstavlja hadise u vertikalnom nizu. Na ovaj način relativizira se horizontalno nizanje bejtova time što se formalno-strukturalno postojanje kaside, pa čak i njen sadržaj, uvjetuju početnim slovima koji se navode iz hadisa. Bez ovih slova kasida uopće nema smisla. Dodavanje harfova arapskog alfabeta na sredini svakog prvog misraa, koji su također postavljeni u vertikalni niz, samo potvrđuje pjesnikove intencije i dodatno ih pojačava, jer harfovi mogu biti alegorija na Božiju Riječ *Kur'an* i njegov beskrajni univerzum: “Da su sva stabla na Zemlji pisaljke, a da se u more, kad presahne, ulije još sedam mora, ne bi se ispisale Allahove riječi; Allah je, uistinu, silan i mudar” (31: 27). Kako veliki učitelji sufizma smatraju, Božija Lijepa Imena i Atributi iskazuju se isključivo riječima sastavljenim od slova, dok u isto vrijeme ta slova predstavljaju drugost u odnosu na Boga, odnosno predstavljaju velove koji skrivaju transcendenciju kojoj mistici teže.³ Kreiranje poema po redosljedu harfova arapskog alfabeta bilo je poznato kod arapskih pjesnika, tako da Salahi, stavljajući i arapske harfove u svoje stihove pokazuje da suvereno vlada normama i postulatima tradicije te da je sasvim validno i opravdano njegovo unovljenje i njegova komunikacija. S druge strane, kreirajući poemu od harfova dvaju hadisa, pjesnik pribjegava ne tako uobičajenom i nadasve zahtjevnom poetskom činu i to već predstavlja svojevršno unovljenje i oneobičenje. Tako pjesnik, pišući svoju kasidu u tradicionalnoj formi – horizontalno nižući bejtove – ostaje snažno povezan sa tradicijom koju, u jednom smislu, i afirmira, dok na drugom planu, upisujući hadise u vertikalni niz, komunicira sa tradicijom i propituje je. Kao da pjesnik želi reći da stoljeća tradicije ne predstavljaju neku posebnu i trajnu kategoriju naspram Vječnosti na koju se ukazuje u hadisima. Za njega, bar kako to poruka ove kaside kazuje, ovosvjetsko tek prividno postoji i opstaje samo uz pomoć transcendentnog, jer i na strukturalnom planu

³ Još u formativnom periodu sufizma rani mistici uočili su tajna značenja skrivena u različitim slovima arapskog alfabeta. Vidjeti: Annemarie Schimmel, *Mystical dimensions of Islam*, The University of North Carolina Press, Chapel Hill, s.a., 411.

poeme horizontalni niz bejtova ima smisao samo ako mu početno slovo da svojevrsan impuls, a to slovo se prenosi upravo iz hadisa. Bez početnih slova bejtovi bi bili potpuno besmisleni. I ne samo to, već i formalno i sadržinski izgledali bi potpuno haotično. Tako bi postupak kreiranja stihova slovima koja tvore hadis mogao biti svojevrsna metafora koja ukazuje na Božije stvaranje iz ničega snagom Božanske naredbe *Kun (fa yakūn)* – Budi! (pa ono bude), dok bi postojanje bejtova, bez početnih slova na koje pjesnik posredno, implicitno ukazuje, mogla biti metafora za haotičnost i besmislenost svijeta bez Boga. Nadalje, pjesnik želi ukazati na skrivenost Drugog svijeta i nevidljivost transcencencije ali i na mogućnost njihove spoznaje, jer se slova ipak vide, makar ne na prvi pogled.

Kao što smo vidjeli, osim dihotomije *ovosvjetsko–onosvjetsko* postoji i dihotomija *tradicija–inovacija*. Ovu inovaciju, pjesnik, što je i sasvim logično, iskazuje vrlo mudro i suptilno, ne želeći se vidno sukobljavati sa tradicijom, jer bi to predstavljalo svojevrsan eksces. Transcendentnost koja se afirmira, treba i to naglasiti, predstavljena je i u grafičkom smislu, skrivenošću i nevidljivošću hadisa (na prvi pogled, dakako). Ovaj Salahijev postupak predstavlja inovativno interveniranje i veliko obogaćenje tradicije u domenu forme, dok u isto vrijeme obogaćuje poetiku intertekstualnosti koja se, kako smo vidjeli, postavlja kao vrlo važna karakteristika poetike ovog pjesnika generalno. Salahi metaforički oponaša sadržaj hadisa, pokazujući kako njegove kaside ne bi uopće ni bilo da nije spomenutih hadisa. Stvaranje svjetova uslovljeno je stvaranjem Muhammeda, a. s., a postojanje kaside postojanjem hadisa. Tako se puni smisao poeme dobiva tek sa upotpunjenjem hadisa, odnosno u vertikali.⁴

Formalno-strukturalni ustroj kaside ostvaren kroz grafičko sjedinjenje poetskog teksta sa tekstom hadisa implicira i šira značenja. Treba podsjetiti na to da je Salahi nesumnjivo jedan od prvaka pjesme pohvalnice Poslaniku, a. s., jedan od najboljih bošnjačkih pjesnika koji su na orijentalnim jezicima pisali pohvalnice Poslaniku, a. s., u svom dobu – 18. stoljeću u Osmanskoj Caravini. Svoju opredijeljenost ka izricanju pohvala u stihu Muhammedu, a. s., ovaj pjesnik izražavao je na mnoge, suptilne i znakovite načine. Salahijev postupak sjedinjenja dvaju hadisa sa vlastitim poetskim tekstom, pri čemu je njegov tekst potpuno subordiniran i podložan, u svakom smislu, tekstu hadisa, treba promatrati i kroz prizmu sufijskog sjedinjenja sa Poslanikom, a. s.,

⁴ Smisao vertikale u islamu je višestruko utemeljen, jer se komunikacija između Boga i Svijeta odvija upravo u vertikali. O islamskoj tradiciji kao tradiciji Vertikale više vidjeti u: Esad Duraković, *Orijentologija. Univerzum sakralnoga teksta*, Tugra, Sarajevo, 2007. str. 70. i 215-216.

bićem, odnosno *fanā' fī al-Rasūl*. Ovakvo mističko iskustvo naslonjeno je na učenja velikana sufizma, a započinje sa Sahl al-Tustarijem i njegovim učenikom Halladžom. Oni su razvijali sufijski nauk o *muhammadanskoj Svjetlosti* i onom što je Halladž imao običaj oslovljavati u smislu *imitatio Muhammedi*. Kako velikani sufizma, a napose Ibn 'Arabi i Ayn al-Qudat Hamadani naučavaju, samospoznaje nema bez izvorne svijsti o *muhammadanskoj duši*, kao što bez takve svijesti nema ni mudrosti ni znanja o Božanskoj Biti, jer *muhammadanska duša* je zbilja ogledala u kojem se ogleda zbilja Božanske Biti. Svaki mistik, smatra Hamadani, zagledajući se u ogledalo mudrosti, ondje prepoznaje *muhammadansku dušu*, što će reći da iza svake sufijske epistemologije nužno počiva ili se skriva duhovna profetologija.⁵ Prema sufijskom nauku, postoje tri mukotrpnja egzistencijalno-epistemološka stanja kroz koja prolazi duhovni putnik, i to: samoutrnuće učenika u učitelju, samoutrnuće u primordijalnoj svjetlosti Poslanika, a. s., i samoutrnuće u potpunom duhovnom i metafizičkom siromaštvu. Da bi duhovni putnik došao blizu ovoga stanja, mora proći putem ezoterijske i racionalne spoznaje Poslanika, a. s., koja ne može postojati bez neizmjerne ljubavi.

Formalno ustrojstvo Salahijeve poeme u potpunosti se oslikava i u veoma poznatoj i često upotrebljavanoj metafori ogledala, jer njegovi stihovi kao da stoje naspram dva veoma važna hadisa i u njima se ogledaju. Pri tome je, svakako, onostrana stvarnost koju predstavlja strana na kojoj se nalaze slova hadisa, istinska stvarnost u kojoj se ogleda i forma i sadržaj Salahijeve poeme. Na ovaj način, čineći svoj tekst neraskidivo vezanim za referentne hadise, pjesnik pokazuje svoju težnju da se sjedini sa Poslanikom, a. s., i u potpunosti poništi svoj ego, odnosno da pokaže kako njegov ego postoji samo u onoj mjeri u kojoj ga osvjetljava *muhammadansko Svjetlo*, baš kao što postojanje poeme i njenu smislenost uvjetuju početna slova stihova prenesena iz hadisa.

SEMANTIČKI IMPULSI HARFOVA

Na planu sadržaja pjesnik ostvaruje višestruku komunikaciju sa referentnim hadisima, vrlo znakovito usklađujući svoje stihove sa značenjem hadisa i dajući tako svojevrstan komentar. Tako pjesnik na početku kaside u prvom polustihu prvog i prvom polustihu drugog bejta koji počinju harfovima

⁵ Vidjeti: Rešid Hafizović, “Ayn Al-Qudat Hamadani i njegova mistička iskušenja”, pogovor u djelu: ‘Einolqozāt Hamadānī, *Prīprave – Tamhidat*, Al-Hoda, International Publishers & Distributers, Kulturni centar Ambasade I.R. Iran, Sarajevo, s. a., prijevod sa perzijskog Namir Karahalilović, 270.

ya i *alif*, odnosno uzvikom *yā* (O!) govori o sebi, što je vrlo znakovito. Naime, pjesnik kaže:

Dolikuje samo da te na najljepši način opišem, Allahov Poslaniče,
Riječima da te uzvisim i hvalu tebi iskažem, Allahov Poslaniče.

Osjedih i onemoćah jer ne mogoh naći riječi dostojne,
A ti slabosti pokrivaš i bruku kojoj dopadam, Allahov Poslaniče.

Dakle, prva dva slova koja obrazuju uzvik *yā* pjesnik rezerviše da progovori o sebi i svojoj nemoći. *Yā* samo po sebi nema neko posebno značenje, ono označava uzvik koji nema svrhe ukoliko sam stoji. To nije čak ni smisljena riječ; njegov smisao potpuno je ovisan o imenici koja će se navesti poslije. I na ovom planu pokazuje se pjesnikova skromnost, jer za govor o sebi na samom početku odabire uzvik koji je značenjski potpuno prazan i nepostojan bez stupanja u odnos s drugim riječima i bez ulaska u sistem i strukturu rečenice. Zanimljivo je da riječ koja slijedi i od čijih slova će se dalje kreirati stihovi jeste riječ Muhammed. Kako riječca *yā* zavisi od imenice Muhammed i tek s njom ima neki smisao, tako se pjesnikovo biće potpuno ogleda u Poslaniku, a. s., o njemu ovisi i postoji u onoj mjeri u kojoj ga je obasjala Božanska svjetlost, čiji je posrednik Muhammed, a. s. Sljedeći stihovi, koji počinju slovima Poslanikovog, a. s., imena također su veoma znakoviti. U njima pjesnik uglavnom govori o Poslaniku, a. s.

Ti si mi utočište, tebi svoje boli tiho, šaptom otkrivam,
Kad me ovakvog vidiš, jadan, rukama se pokrивam, Allahov Poslaniče.

Tvojoj obilatoj milosti težim, ti si more i oblak koji kišu lije,
Napajaš svakog ko se prikuči i poželi da pije, Allahov Poslaniče.

Utočište nevoljnika, svetište blagodati, zaljubljenom ti si spas,
Pribježište onom koji žuri, traži i zove te u glas, Allahov Poslaniče.

Cijele noći molio sam da za djela loša oprost daš,
A ujutro sretoh tebe, nosiš vijesti, nudiš spas, Allahov Poslaniče.

Kao što se da vidjeti, u stihovima koji počinju slovima imena Muhammed pjesnik daje vrlo lijepe opise Poslanika, a. s. Tako je u ovim stihovima

Poslanik, a. s., *utočište, more i oblak, svetište blagodati i spas za zaljubljene*. U posljednjem stihu pjesnik pohvalu Poslaniku, a. s., zaključuje tvrdnjom da je cijelu noć molio za oprost. U stihu koji počinje slovom *kāf*, a koje u hadisu označava spojenu ličnu zamjenicu *ka* i odnosi se na Poslanika, a. s., (*Law lāka* – *Da nije tebe*) pjesnik kaže:

Od svih blaga i nagrada meni dosta tvoj je mig,
Da kraj tebe vječno budem, to mi želja to je cilj, Allahov Poslaniče.

Zanimljivo je da od ovog harfa pjesnik formira riječ *kafānī*, što znači *dovoljno mi je*, odnosno dovoljan je Poslanik, a. s., svim svjetovima, pa i pjesniku. Pjesnikova riječ je u potpunom skladu sa konstrukcijom iz hadisa *Da nije tebe...* Kao što hadis kazuje da je samo Muhammed, a. s., dovoljan da bude svekoliki razlog Božanskog stvaranja, tako i pjesnik kazuje kako je njemu dovoljan samo mig Poslanikov, a. s., da bude sretan. Budući da se u hadisu ova konstrukcija dva puta ponavlja i u drugom slučaju pjesnik je potpuno dosljedan. Ovaj put na početak stiha koji počinje istim harfom pjesnik stavlja konstrukciju *kamāl al-fayd* savršenstvo emanacije i tako opisuje Poslanika, a. s. Ako je u prvom primjeru akcent bio na Poslanikovo jedinstvenosti i dovoljnosti, onda je u drugom primjeru akcent na njegovom savršenstvu. U kombinaciji sa imenicom *emanacija* Salahijeva riječ se još više približava značenju hadisa. Ovih primjera ima mnogo, jer pjesnik nastoji ovako postupiti gdje god je to moguće. Mi se zadržavamo samo na nekoliko reprezentativnih.

Na širem semantičkom planu pjesnik pokazuje usklađenost svoje poeme sa sadržajem dvaju hadisa. Mogli bismo reći da su osnovne teme ove poeme Poslanik, a. s., i ljubav prema njemu, te pjesnikova molitva za spas duše. Pjesnik iz hadisa apstrahira osnovna značenja i vrlo lijepo ih pretvara u svoje stihove. Tako, recimo, Poslanikovu preegzistenciju i njegovu transcendentnu dimenziju, koja je naglašena u hadisu, pjesnik ovako predstavlja:

Zbog tebe kosmos čitav sretan je, na blagodaruh zahvalan je,
A ja patim za tobom, to se vidi, jasno je, Allahov Poslaniče.

Savršenstvo isijavanja iz Tajne Bitka se razlijeva,
A život prezreni i prolazni lagano nam se odlijeva, Allahov Poslaniče.

S Bogom ti si stalno prislan, nade nam ispunjavaš,
Darežljiv a ne tijesan, nikoga ne ostavljaš, Allahov Poslaniče.

Allah te usavršio i Tesnim tebi lično dao,
Predavši ti sve te časti na mjesto hvale te digao, Allahov Poslaniče.

Svjedočio si kraj stvarnosti, kosmosa i ovog svijeta,
Potom stigo' do Izvorišta a duša ti blista čista, Allahov Poslaniče.

Svoje ja si pobrisao a ipak nisi ti nestao,
Stepen Svijesti dosegao i potpuno progledao, Allahov Poslaniče.

Možda najzanimljiviji i najupečatljiviji od svih bejtova koji predstavljaju kategorizacije Poslanika, a. s., jeste četvrti navedeni bejt: "Svjedočio si kraj stvarnosti, kosmosa i ovog svijeta / Potom stigo' do Izvorišta a duša ti blista čista, Allahov Poslaniče". Znakovitost ovog bejta, prenesena iz značenja hadisa *Lev lake* jeste u tome što pjesnik za Poslanika, a. s., iskazuje kako je svjedočio kraj Stvarnosti. Kako se da razumijeti iz stiha, Poslanik, a. s., još je u preegzistenciji vidio sve stvaranje i trajanje, te svjedočio njihovu konačnicu. Ovdje pjesnik vrlo lijepo objašnjava hadis, predstavljajući nam slike i značenja koje on implicira. Hadisku tvrdnju da je Muhammed, a. s., prvostvoreno biće i razlog svekolikog stvaranja, pjesnik vrlo lijepo rekonstruiše i razlaže je na segmente. Pjesnikova logika je sasvim ispravna: ako je Poslanik razlog stvaranja i prvostvoreno odabrano biće, onda je njemu sve stvaranje i postojanje predodčeno od početka do kraja. Tako se Poslanik, a. s., u stihu predstavlja kao krunsko i arhetipsko, vanvremensko biće kojem su dostupna određena Božanska znanja. Hadis ne govori o ovome direktno, već pjesnik snagom nadahnuća i vlastite imaginacije, kondenzirana značenja i kondenzirane slike iz hadisa uspijeva razložiti na prostije faktore i predstaviti ih u svojim stihovima. Sljedeći stih na sličan način, kroz, na prvi pogled paradoksalnu tvrdnju baš kao i u prvom primjeru, ukazuje na Poslanikovo, a. s., savršenstvo: "Svoje ja si pobrisao a ipak nisi ti nestao, / Stepen Svijesti dosegao i potpuno progledao, Allahov Poslaniče". I u ovom slučaju pjesnik objašnjava savršenstvo Poslanika, a. s., te tako recipijentu približava tekst hadisa i prevodi njegova značenja. Hadis tvrdi da je Poslanik, a. s., razlog stvaranja, a pjesnik to lijepo pojašnjava: Poslanik, a. s., dosegao je stepen potpune svijesti, pobrisao svoje *ja* te prešao u viši

stadij egzistencije. Pjesnikove ključne tvrdnje i obrazloženja koja su u skladu sa hadisima i koja predstavljaju tumačenje hadisa su: *savršenstvo isijavanja iz Tajne Bitka, stalna prisnost s Bogom, svjedočenje kraja stvarnosti, dolazak do Izvorišta, brisanje svoga jastva i dosezanje stepen Vrhovne svijesti*.

Navedeni primjeri znakovito ukazuju na to da sufijske poeme, naročito pohvalnice Poslaniku, a. s., pa tako i ova Salahijeva poema, eksplicitno referiraju na poznati kudsī hadis *Lev lake*. I ne samo to, Salahi se odlučio da od harfova ovog veoma važnog hadisa kreira kasidu, odnosno jedno novo samo, uslovno rečeno, književnoumjetničko djelo. Na taj je način sakralni tekst hadisa koji sugerira i upućuje na znanja i značenja vezana za udaljenu transcendenciju došao u kontakt s profanim tekstom, odnosno profanom formom, arapskom kasidom. Forma kaside koja potječe još od antičkog i herojskog doba arapske književnosti nesumnjivo je profanog karaktera, ali činom spajanja teksta koji se ostvaruje u ovoj formi, u novo djelo koje nastaje, na određeni način, i do određene mjere uvodi se karakter svetosti. Čin određenog vida sakralizacije jednog poetskog teksta u ovom slučaju ostvaruje se prvenstveno eksplicitnim – formalnim i fizičkim – spajanjem s tekstom hadisa koji se u tradiciji smatra kudsī hadisom, tačnije, formiranjem poeme od slova ovog hadisa. Zbog svega navedenog mogli bismo s pravom zaključiti kako sufijske poeme, poput ove Salahijeve, svojom snažnom upućenošću i vezom sa poznatim kudsī hadisom predstavljaju svojevrsne višestruke *poetske parafraze* ovog često navođenog hadisa.

IZVOR

Abdullah Salahudin Uššākī (Salāhī) Bosnawi, *Divān-i Nuūt-i Salāhī*, Milli Ktp. Ankara, 1996/2-225

LITERATURA

- Akkuş, Mehmet (1998), *Abdullah Salahuddin-i Uşşaqi (Salahi)'nin Hayati ve Eserleri*, MEB Yayınları, Istanbul
- Duraković, Esad (2007), *Orijentologija. Univerzum sakralnoga teksta*, Tugra, Sarajevo
- Hafizović, Rešid (2007), "Ayn Al-Qudat Hamadani i njegova mistička iskušenja", pogovor u djelu: 'Einolqozāt Hamadānī, *Priprave –Tamhidat*, Al-Hoda, International Publishers & Distributers, Kulturni centar Ambasade I. R. Iran, Sarajevo, s. a., prijevod sa perzijskog Namir Karahalilović
- Kılıç, Mahmud Erol (2006), "Otomanski sufija bosanskog porijekla Abdullah Salahuddin el-Uššaqi i njegov komentar Rumijevih stihova", u: *Isa-begova tekija*

u Sarajevu, zbornik radova, Udruženje “Obnova Isa-begove tekije”, Sarajevo, 333-340.

Schimmel, Annemarie (1975), *Mystical dimansions of Islam*, The University of North Carolina Press, Chapel Hill, s.a.

Šiljak Jesenković, Amina (2012), “Spjevovi o Poslaniku u divanskoj poeziji: primjer Mevluda/Miradžije Salahuddina Uššakija Sâlâhija”, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 61/2011, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 151-180.

INTERMEDIAL CITATION IN THE QASIDA OF SHEIKH SALAHİ UŞAKI IN ARABIC

Summary

Bosniak poets who wrote in three Oriental languages often referred in their poems to both the Qur'an and the hadith of the Prophet, a. s. Although the Hadith in Bosniak poetry does not represent an absolute semantic model like the Qur'an, it is held in particular esteem. Probably the most frequent hadith that is intertextually connected with Sufi, and especially with poetry in praise of the Prophet, a. s., is the kudsi hadith *Law laka* ("If it not for you, Muhammad, I would not have created the world"). This hadith is explicitly incorporated into the verses. However, the importance of this hadith is much more reflected in its indirect incorporation in the content of this poetry. We could say that the content of Sufi poetry written in praise of the Prophet, a. s., is a very subtle and complex elaboration of the multiple meanings of this particular hadith. In this paper, we will try to present and analyze a specific poem by the Bosniak poet Salahı Uşaki, that was created from the letters of two Qudsi hadiths, one of which is precisely the Hadith *Law Laka*.

Key words: *Arabic poetry, Hadith, qasida, sacralization, Salahı*

UDK: 821.161.1.09-32
821.163.41.09-32
Pregledni naučni rad
Rukopis primljen: 2. 1. 2023.
Rukopis prihvaćen: 18. 2. 2023.

Dženisa MUJEVIĆ

FANTASTIKA U GOGOLJEVIM I GLIŠIĆEVIM PRIPOVIJETKAMA

KLJUČNE RIJEČI: *fantastika, pripovijetka, Nikolaj Vasiljević Gogolj, Milovan Glišić, narodna književnost, bajka, realizam, semantički paralelizam*

Cilj ovog rada biće da se kroz paralelno čitanje Gogoljevih, s jedne, i Glišićevih pripovjedaka, s druge strane, ustanovi određeni paralelizam među njima kako bismo razmotrili opštepostavljenu tezu o Gogoljevom uticaju na Glišićevo stvaralaštvo. Pri tome ćemo se fokusirati prvenstveno na eventualne podudarnosti na planu likova, kao i narativnom, stilističkom i sižejnom planu. Ovaj rad posvećen je poređenju i sagledavanju folklorne fantastike u pripovijetkama u kontekstu realizma, dakle, u epohi u kojoj fantastika, ipak, nalazi svoje mjesto u pripovijetkama ovih pisaca, i to upravo da bi se posredstvom fenomena neobjašnjivog semantički intenzivirala i ironizovala društvena disolucija u okviru klasnih odnosa. Folklorna fantastika je ovim piscima, nesumnjivo, bila neiscrpan izvor tema i motiva. Za početak ćemo se kratko osvrnuti na samu fantastiku kod Gogolja i njen uticaj na Glišićevo djelo, njegovu strukturu, karakteristike, te specifičan način egzistiranja nadnaravnih bića u pripovijetkama. Zatim prelazimo na komparativnu analizu, odnosno na paralelno tumačenje Glišićevih i Gogoljevih pripovjedaka.

1. UVOD – MJESTO I FUNKCIJA FANTASTIKE U LITERATURI

Na samom početku nameće se pitanje šta je fantastika i kako je definisati. Brojni teoretičari su doprinijeli određenju i definisanju pojma fantastike. “Casteks kazuje da fantastično je obeleženo žestokim prodorom tajne u okvir stvarnoga života” (prema Todorov 2010: 28). Vaks piše kako “fantastično pripovijedanje voli da predstavlja nama slične ljude koji žive u stvarnom svijetu kao i mi, a iznenada se nađu u prisutstvu neobjašnjivog. Kailois fantastično

određuje kao raskid sa priznatim poretkom, prodor neprihvatljivog u okrilje nepromjenljive zakonitosti svakodnevice” (isto). Dakle, kada govorimo o fantastičkom, nameću se pojmovi neobjašnjivog i neprihvatljivog kao kvalifikativi koji u tekstu osporavaju stvarni život i zakonitosti svakodnevice.

Fantastika u jednom djelu počiva na granicama mogućeg i nemogućeg. Za ostvarenje fantastike potrebna je valorizacija natprirodnog, hronotop koji je podređen takvoj realizaciji i sredina koja svojim zakonima realnosti takvu pojavu isključuje. Sudar natprirodnog i racionalnog daje uslove neophodne za manifestacije fantastičkog.

Fantastikom su se u književnosti na prostoru bivše Jugoslavije bavili mnogi autori, proučavajući njen razvoj kroz epohe. Početak fantastike je u dalekoj prošlosti, a Damjanov (2011: 255) tvrdi da je “moderno fantastičko pismo, začeto je kod nas kao i u Evropi još u predromantizmu, konačno je usvojeno tek u trećem periodu istorije srpske fantastike, koji počinje negde na granici između XIX i XX veka: fantastički diskurs sada se definitivno oslobađa ne samo dominacije religijskog koda nego i neposredne zasnovanosti na premisama folklorne imaginacije”. Prema njegovom poimanju, savremena proza više ne uključuje religijske ili folklorne fundamente kao uslove koji su neophodni za fantastički diskurs, već se polje djelovanja neobjašnjivih fenomena proširuje i prilagođava vremenu u kojem nastaje.

“Fantastične pripovijetke ponikle na folklornoj osnovi, brojne u slovenskim književnostima, ne dovode u sukob svoje demonske spodobе sa ruralnom sredinom u kojoj se one javljaju, naprotiv, ta natprirodna bića sasvim neusiljeno proističu iz duhovne klime, te sredine, iz njenog načina doživljavanja i shvatanja sveta” (Urošević 1989: 399). Sasvim je jasno da je fantastika svakog naroda ponaosob, slika date društvene zajednice, mimesis jedne kulture u koju se, svakako, uključuju običaji, vjerovanja, mitovi i legende. Iz navedenog proističe i da svaka kultura, samim tim, osim opštečovječanskih, u posjedu naslijeđenih tekovina, ima i arhetipske praslike koje odgovaraju samo njoj i, na određen su način, date slike i interpretacija društveno-istorijskih konteksta kroz koja je neka zajednica prolazila.

2. GOGOLJ I GLIŠIĆ – PORIJEKLO ELEMENATA FANTASTIKE

Nikolaj Vasiljevič Gogolj i Milovan Glišić nijesu stvarali u istom vremenskom razdoblju, ali ih povezuje epoha, te se nameće komparativna analiza zbog mogućeg uticaja prvog pisca na drugog. Ocem ruskog realizma smatra se upravo Gogolj te zbog toga Dostojevski tvrdi da su svi pisci poslije oca

realizma izašli “iz Gogoljeve kabanice”, što znači da su se osobinama njegove poetike nadahnjivali pisci koji su bili njegovi savremenici, ali i oni koji su literarno stasavali nakon njega. Gogolj je “književnu slavu stekao je pripovijestima o ruralnoj sredini (*Večeri na majuru kraj Dikanjke*) da bi ju potvrdio pišući o prijestolnici (*Petrogradske pripovijesti*); započeo je kao romantičar, da bi kasnije bio slavljen kao otac ruskog realizma” (Solar 2003: 238).

Presudnu ulogu i u formiranju Milovana Glišića kao pisca imao je Gogolj, koji je u beogradskim krugovima bio već uveliko poznat, a Glišić je i veoma umješno i prevodio njegova djela. Boškov Gogolja naziva književnim učiteljem Milovana Glišića (1969: 21). Objavivši prevode nekoliko Gogoljevih pripovjedaka čitalačku publiku je obavijestio oglasom o razlikama prema kulturi pisanja i čitanja kod Gogolja. “Naš čitalac neće naći u ovim pripovetkama prazne gatke samo, niti će naći one švalerske “ahove” i “ohove”, što ih nalazi u našim oriđinalnim pripovetkama. Toga nema u Gogoljevim pričama. On u njima šiba žestoko mane društvene i iznosi ih na videlo onako kako ih je tek on umeo uzneti. A što je najglavnije, mane na koje Gogolj tako udara vrlo se slažu s našim društvenim manama” (Milošević 2008: 283).

U kontekstu fantastičkoga u Gogoljevom opusu nameće se prva njegova zbirka pripovjedaka *Večeri u zaselku kraj Dikanjke*. Navedena zbirka početak je njegove romantičarske faze, u koju upliće elemente ukrajinskog folklora i narodnog života. Gogolj je tu bio pod uticajem Tika, Hofmana i njemačkih romantičara. Bošković (1951) uz tvrdnju da je “suprotstavljanje demonskih sila hrišćanskoj religiji karakteristično romantičarskoj literaturi” pravi paralelu s njemačkim fantastičkim piscima – Hofmanom i Tikom – koji su izvršili jak uticaj na rusku književnost. “Imaginarni hronotop *Dikanjke* stoji na granici zbilje i fantastike, u kojem koegzistiraju seljaci i razna nadnaravna bića” (Kujundžić 2011), kao i đavoli, vile, vukodlaci, zli duhovi svake vrste Upravo će to ostaviti veliki trag na Glišića i uticati na njegovo književno djelo, te će u njegovim pripovijetkama mjesta naći folklorna fantastika, seljaci i nadnaravna bića. Interesantno je da se u narativnoj stvarnosti ovih dvaju pisaca podudarila i demonska fantastika sa svojim korijenima i idejnim porukama, potom društvena stvarnost koja se ponajviše ticala obespravljenog seljaka i kmeta, a što je odgovaralo relističkom mimesisu, ali i vjerovanje obje kulture u ono što po prirodi stvari jeste demonsko. Iz tako sklopljenog mozaika, čijim je narativnim tkanjem upravljao i pisac kozerskog umijeća, Milovan Glišić, razumljivo je da su brzo stvarane interesantne i dinamične priče.

Vještice i đavoli su dio svakodnevice u mjestu o kojem Gogolj piše, što će reći da hronotopske predmetnosti stvaraju određene motive i potom

značenje koje dobijaju tumačenjem. Fantastično i realno postoje kao dvije mogućnosti jedne iste stvarnosti. Posjetioci krčme navikli su da među njih dođe i sam nečastivi te da se napije; putovanje u pakao je moguće, a pojava vještica ni u jednom trenutku nije neuobičajena. Kada se u svijetu koji nas okružuje, u onom njegovom realnom vidu, događa nešto što se ne može objasniti zakonima toga istoga svijeta, onda postoje samo dva rješenja: “ili je riječ o zabludi čula, proizvodu mašte, te zakoni sveta ostaju onakvi kakvi su, ili se to doista zbilo, događaj je sastavni deo stvarnosti, ali tada ovim svetom upravljaju zakoni koji su nama nepoznati. Ili je đavo privid, zamišljeno biće, ili on stvarno postoji, baš kao i druga živa bića, s tom razlikom što se on retko sreće” (Todorov 2010: 27).

Taj korpus fantastičkih likova koji se javlja u većini Gogoljevih pripovjedaka realizuje se uz proces antropomorfizacije. Tako postoje priče o đavolu kojeg su iz pakla istjerali, te on biva podložan ljudskim slabostima i nemoćan. Osim likova koji su neobične prirode, u Gogoljevim pripovijetkama oživljavaju se i stvari, što je element fantastike.

Ukazivanje na poetičke srodnosti između Glišičeve i Gogoljeve proze opšte je mjesto. Ovo je utemeljeno na činjenici da je Glišić prevodeći usvajao i pripovjedne tehnike, s tim što su kod Glišića pripovijetke uslovljene prije svega folklornim nasljeđem, koje se pokazalo nepresušnim izvorom tema i motiva. Prevodeći Gogoljeve pripovijetke Glišić se sjećao scena iz seoskog života i u njegovom sjećanju su vaskrsavale priče o đavolima i vampirima, vješticama i vilama, o nečastivim silama koje su bile slične Gogoljevim. Gogoljeva djela su nastajala pod uticajem ukrajinskog folklora, a srpski folklor je, prema Glišičevom mišljenju, sličan ukrajinskom te je jasno zašto se Glišić okrenuo folklornoj fantastici. Gogolja i Glišića spajaju fantastične pripovijetke u kojima bitnu ulogu imaju nečastive sile. Nekih realno-materijalnih, dakle, tematskih, motivskih i motivacijskih (fenomeni onostranog) podudarnosti ima između Gogoljevih pripovjedaka *Soročinski vašar*, *Majska noć*, *Strašna osveta*, *Noć uoči Božića* i Glišičevih *Noć na mostu*, *Zadušnice*, *Posle devedeset godina*, *Nagraisao*, *Šetnja poslije smrti*, *Glava šećera*. Milošević smatra da “sličnosti u interpretaciji nečastivih sila ne treba otkrivati u Gogoljevom uticaju direktno, već u sličnim okolnostima u kojima se formirala srpska i ukrajinska narodna svest o nečastivim silama” (2008: 284).

Govor Glišičevih i Gogoljevih pripovjedaka uobličen je tako da računa na jezičku samosvijest slušalaca, ali i na poznavanje određenih datosti. Tehnika skaza je ono što prvo naša književna kritika izdvaja kao pripovjedačku podudarnost, ne samo između Glišića i Gogolja, nego i između srpske i ruske

proze 19. vijeka. Skaz kao interpretativni i narativni model, suština je i odabir pripovjedačkog postupka Milovana Glišića i ranog Gogoljevog pripovjedačkog postupka. Ovom tehnikom približavali su se recepciji potencijalnog čitaoca – interpretatora i, samim tim, približavajući se njegovom govoru, uticali su i na čitaočev prag tumačenja. Uticaj Gogolja na srpske pisce bio je ogroman, pa je fantastika na našim prostorima nastala po ugledu na Gogoljevu.

Fantastika se u 19. vijeku dominantno razvijala u zapadnoj Evropi, dok je na prostoru Balkana stanje bilo drugačije. Tek pred kraj vijeka Glišić nastupa sa nekim pričama o demonima i vampirima, pišući folklorno-fantastične pripovijetke. Jovan Skerlić za Glišića (1986: 103) kaže da je “jedno vreme bio neka vrsta Gogolja i Šćedrina naših reformatora. Uzor su mu bile pripovetke Nikolaja Vasiljeviča Gogolja iz ukrajinskog seoskog života, a najviše izvora je nalazio u narodnim predanjima i verovanjima u vampire”. Skerlić njegovu prvu originalnu pripovijetku, *Noć na mostu*, naziva “mahnitom orgijom sabranih nečastivih sila, koje na reci vrište, ječe, pište, grokću kao prasad, vreče kao koze...” (1986: 103). Priznajući, dakle, jak indeksni znak pristutan u ovoj prozi, on za Glišića takođe kaže da je bolje nego bilo ko drugi obaviješten o seljačkoj magiji i da mu sklonost za jezive stvari ostaje, a neki put priča o njima kao da sam vjeruje, dok nekad ima dozu prijatne ironije. Skerlić napominje da ga je Janko Veselinović okarakterisao kao pisca koji pripovijetkama “odskoči daleko od dotadašnjih pripovjedača što slikahu život u Srbiji i stade među prve” (1986: 111) i za Glišića kaže da je “jedan od najboljih, ako ne i najbolji književni predstavnik pokreta od sedamdesetih godina...” (1986: 112).

U obradi narodnih predanja Milovan Glišić uvijek uspijeva da izbjegne iskazivanje sopstvenog suda. On priča nepristrasno, odmjereno, nezainteresovano, kao da iznosi činjenice. Jedna od najjačih slika koju je Milovan Glišić donio sa sela je sujeverje seljaka koje ima nekoliko izvorišta, za šta je primjer i oslonac nalazio u Gogoljevim djelima. Predstave sujeverja imaju uvijek sve odlike onoga što se danas naziva duševnim košmarom, morom, groznicom, preuzimajući ih iz „svoje savremenosti i svoga zavičaja“ (Gligorić, 1970). Nosioći folklornog sujeverja su seljaci koji su predstavljeni vjernošću svojstvenom jednom realisti, kakav je bio Glišić. Seljaci doživljavaju prikazanja obično u *gluvo doba*, kada su opsjednuti strahom ili brigama, a u trenucima opsjednutosti jasno je da je racio sužen. U nekim pripovijetkama Glišić koristi priče o *nečistim silama* u prikazivanju seoskih naravi, shvatanja i običaja. Nečiste sile se često javljaju u obliku malog djeteta, koje je u početku bezazleno, a kasnije poprima zlokobne namjere. Nečastivi je, kao što je i navedeno,

najdominantnije nadnaravno biće kod Gogolja, pa se samo iz Gogoljeve seoske sredine premješta u Glišićevu i djeluje destruktivno.

Glišićevu fantastiku treba sagledavati u kontekstu srpskog realizma i u opštim odrednicama fantastične komponente koja je obilježila period realizma. Pored toga važno je utemeljenje fantastike na folklornom nasljeđu, folklornoj imaginaciji i kod njegovog najvećeg uzora Gogolja. Dimenzija koja je karakteristična za fantastiku realizma je izražena kroz funkciju iluzije vjerodostojnosti, a ne stvaranja slike natprirodnog svijeta, gdje se prikazuju i fikcionalni fenomeni, s tim da srećemo fikcionalne elemente s racionalnim objašnjenjem. Stoga, građa ove fantastike kvalifikuje se kulturnim nasljeđem jer se nalazi u narodnim predanjima i pričama, legendama, mitskim i sujevjernim predstavama, magijskim vjerovanjima, obredima i ritualima. Dakle, Glišićeva fantastika se uvijek realizuje kao folklorna fantastika. Međutim, često rubno dodiruje tipološke obrasce horora ili onoričke fantastike, kako je to definisano u literaturi.

Kao što je već napomenuto, Gogolj je najviše crpio teme i motive iz ukrajinske bajke i uveo ih posebnim, njemu svojstvenim načinom u svoja djela. Tako iz bajki preuzima prekrasne djevojke oko kojih se vežu zle sile, potom, zle maćehe koje su povezane sa vješticama, koncipirajući sve likove po crno-bijelom shematizmu, kao u bajkama. Svakoj mladoj, lijepoj djevojci suprotstavljena je agresivna, mrzovoljna starija žena, po pravilu vještica (Kujundžić, 2011), što se jasno može pratiti u pripovijeci *Soročinski sajam*, kao i u mnogim drugim Gogoljevim pripovijetkama. Njegov pripovjedni stil u mnogočemu je blizak pripovjednom stilu koji njeguju bajke.

3. SEMANTIČKI PARALELIZAM GOGOLJ – GLIŠIĆ

Fantastika u pripovijetkama ova dva pisca bila je pod neposrednim uticajem folklornih kazivanja. Tako, sve novele iz Gogoljeve prve zbirke *Večeri na salašu kraj Dikanjki* predstavljaju kazivanje fantastičnih priča, najčešće u krčmi ili na nekom drugom mjestu, kao svedočenje o strašnom i jezivom događaju. Pričanje se prepušta kakvom umješnom pripovjedaču. Sličan postupak imamo i u Glišićevim pripovijetkama *Noć na mostu*, *Glava šećera*, *Redak zver*, *Roga*, u kojima se u kafanama ili u kakvom većem društvu pričaju priče o snovidnim priviđenjima, strahotnim zbivanjima itd. U *Noći na mostu*, na primjer, pripovjedač opisuje govornu situaciju u kojoj se u ljepoti pričanja nadmeću epski pripovjedači. Iz te govorne zanesenosti pripovjedač izdvaja čika-Đurđa, ali ne samo zato što on lijepo priča, već najviše zato što se njegovo pričanje može uporediti s čitanjem iz knjige:

“Svi smo ponešto ispričali – ko više a ko manje. No čiča-Đurađ, bogme, najviše. I što ume pripovedati to je za čudo! Kao god da iz knjige čita! Šta iz knjige? Retko ćete gde i u knjizi naći, da se što tako lepo, živo i okučeno kazuje.” (*Noć na mostu* (Glišić 1969))

Takav postupak imamo i u pripovijeci *Nagraisao*. “A što je tek rečit bio – prođi se! Tako je umeo lepo nameštati i smišljeno govoriti – rekao bi iz knjige čita” (Glišić 1969).

Navedeno služi kao uvod u strahotna zbivanja i atmosferu fantastike, kao nagovještaj kasnijih zbivanja. U pripovijeci *Glava šećera* (Glišić 1969) daje se priča seljaka u mehani o pojavljivanju nečastivih sila na opasnom mjestu ne samo noću, već i danju. Te nečastive sile otkrivaju sujevjerje i one su u umjetničkoj funkciji kritike zelenaša.

Zajedničko za Gogoljeve i Glišićeve pripovijetke je što većina ima dva pripovjedača, jedan koji je priču usmeno kazivao, i drugi koji je priču čuo, pa je sada što vjernije prenosi, te tako priča o fantastičnim zbivanjima dobija jos jedno obličje. Popović (2009) ovakvu narativnu strategiju smatra glavnim ukazivačem poetičkih srodnosti između ova dva pisca. Sama zbivanja smještaju se u dva različita hronotopa, noćni i dnevni, određeni i neodređeni, realni i irealni, pa noć pripada onostranom, stoga su dešavanja tu i smještena, a oba pisca to pažljivo biraju i anticipiraju time zbivanja sa kojima i hronotop usklađuju.

Sljedeća paralela po kojoj možemo sagledati Glišićeve i Gogoljeve pripovijetke jesu ljubavne priče koje postoje kod oba pisca. One su uokvirene preprekama i fantastičnim događajima kojima upravljaju nadnaravne i nečiste sile. Strukturno rješenje slično ovom pronalazimo u Gogoljevim pripovijetkama *Majska noć* i *Soročanski sajam*, a skoro ista rješenja pronalazimo i kod Glišića u pripovijeci *Posle devedeset godina*, gdje se nestvarno i stvarno mijesaju, gdje se đavolja posla odvijaju u *gluho doba* pogodno za djelovanje zlih sila. Veza između pripovjedaka obezbijedena je njihovim značenjima i podudarnostima, pri čemu je najjače djelovanje zlih sila.

Kao što smo i naveli, okvir ljubavnih priča su nestvarni događaji. Gogoljeva pripovijetka *Soročinski sajam* počinje i završava se zbivanjima vezanim sa udajom lijepe djevojke, čiju bračnu sreću sprečava maćeha, opredmećenje nečistih i zlih sila, te se uočavaju i neki elementi bajke, što pokazuje Gogoljevu vezu s ukrajinskim bajkama. Slično rješenje Gogolj nudi i u pripovijeci *Veče uoči Ivana kupola*, ali je narušitelj ravnoteže sam đavo koji se upliće i kviri idiličnu atmosferu, a poznato je da u Gogoljevim pripovijetkama đavo dominira. Otuda se javlja novi zaplet povodom uplitanja zlih sila i njihovog

razornog djelovanja, te se ovim dopunjava osnovni zaplet radnje pripovijetke. Mladi momak zaljubljen u djevojku, u maćehi prepoznaje vješticu, i nježno protivljenje njihovom vjenčanju neutrališe uz pomoć magijskih radnji. Sva ta zbivanja su u hronotopu pogodnom za to, a to je noć i voda, dakle prokletost mjesto u noći, blizu mosta i vode, gdje se po narodnim vjerovanjima i nastanjuju zle sile. Ovo Glišić u svojim pripovijetkama primjenjuje posebno u pripovijetkama *Glava šećera*, *Posle devedeset godina* i *Noć na mostu*. Takođe, u ovim pripovijetkama imamo naglašeno i to da se sve dešava uz *smrad* i *groktanje svinja*, u *gluho doba*, hronotop koji će i Glišić iskoristiti u svojim pripovijetkama.

“Tako nemaju nikako oblasti da dođu među kršten narod – osim noću u gluvo doba kad se ne zna dokle je mračni vilajet, a dokle krštena zemlja, izlaze te pogdešto izigraju svoje kolo, pa ko nagazi na njih, oni ga ustrele...” (*Noć na mostu* (Glišić 1969))

“Nastade gluvo doba. Ne čuje se više ni zvonac ni sovica. Samo čekalo čekeće, voda hujina omaji pod vodenicom, i... ništa više.” (*Posle devedeset godina* (Glišić 1969))

Opisujući događaje u gluvo doba noći – Glišić, u stvari, opisuje pakao i đavola: uzvitlane nakaze, crnu djecu noći, krike ludila i pomame, užas i jezu, vrijeme koje se vrti oko prostora kao oko nekog planetarnog poprišta, inferalnog gumna u plamenu...

“Kad tamo, opet igraju, prevrću se jedno preko drugog, skaču, gamižu. Dok eto tri-četiri sablasti, dve s jedne strane mosta a dve s druge – uzeše most, pa počеше izdizati... Izdižu a sve rastu, izdižu a rastu...Malo postaja, pa poče da se čuje zviždanje, najpre jedno pa drugo, pa treće, pa se posle osu – rekao bi ima ih milijun milijuna te zvižde. Čuse i zveket bukagija... Začu se neki hod kao da se valja na mostu vodenično kamenje... Most se više ne vidi od sablasti... Dok eto ti vode jednu grdobu, u bukagijama; usta joj stojeviše obrva, a jedno oko ispod nosa. – Kad tamo, a ono visi jedan miš o konjskoj dlaci na ekserčiću.” (*Noć na mostu* (Glišić 1969))

Iz navedenog primjera vidimo da se ova dva pisca služe istim sredstvima prilikom konstruisanja hronotopa u pripovijetkama.

Ljubav s preprekama Glišiću, svakako, nije bila omiljena tema, ali je ipak svoje mjesto našla u pripovijetkama *Posle devedeset godina* i *U zao čas*, gdje se vidi jasna povezanost s Gogoljevom pripovijetkom uokvirene ljubavne priče nečistim silama.

Kada govorimo o manifestacijama onostranog svijeta i fantastici, moramo naglasiti da je najuspjelija Glišićeva pripovijetka *Posle devedeset godina*, u kojoj osnovu čini narodno vjerovanje o postojanju vampira čiji zao duh progoni, muči i ubija ljude. Ta propratna epizoda pokazuje Glišićevo služenje folklornim izvorima. “Vampir je jedan od najsnažnijih mitoloških monstruma koji je rasprostranjen u vremenu, od najranijih poznatih civilizacija, i u prostoru, u svim krajevima svijeta. Pojavljuje se kao granično stvorenje – između je živog i mrtvog (...). Svi likovi vampira inače, nose neka arhetipska svojstva: nastali su preobražajem čovjeka, hrane se krvlju, besmrtni su i ako mrtvi, izrazito su snažni i pokretljivi sa istančanim refleksima i reakcijama” (Pajović Dujović – Vučković 2016a: 45). “Tjeskobni osjećaj čudnovatosti, kad je o vampiru riječ, potiče od njegove dualne, raspolučene i granične prirode, tj. od njegove dvojnosti” (Pajović Dujović – Vučković 2016b: 3).

Život na rubnoj zoni je u literaturi uvijek odlična pretpostavka za mogućnost stvaranja dualnosti, binarnosti i to je već otvaranje prostora za incidentno polje po kojem hoda incidentni junak. Takav lik se osmjelio da učini što drugi ne može ili ne smije. A kada je u pitanju vampirski habitus, postaje jasno da vampir živi na granici života i smrti, jave i sna, stvarnosti i snoviđenja. Onaj ko je iniciran u vampira ostao je nešto dužan spoljnjem svijetu ili taj svijet njemu, i u takvoj poziciji nema pomirenja, već konstantnog traganja za sobom i svijetom. S obzirom na koliziju koju vampir posjeduje, on se može shvatiti i kao tragičan lik s neispravljivom krivicom. A njegovo bezuspješno odlazanje u spoljni svijet tragička je potraga za ljudskošću – veoma često.

U Gogoljevoj *Ivanjskoj noći* javlja se lik zle vještice koja zahtijeva od Petrusa da ubije malog Ivasa kako bi mu ona mogla popiti krv, što se na kraju i događa. Upravo nas ovo upućuje na to da se pisci služe sličnim izvorima, a pojavu, na neki način, vampirskog imamo i kod Gogolja. Bitna razlika koju Urošević (1989) uočava je to da kod Glišića imamo odsustvo žene iz svih događaja koji stoje u vezi sa natprirodnim, nema žene koja bi igrala neku ulogu u natprirodnim događajima, ni kao žrtva, ni kao uzrok, ni kao posrednik. Kod Gogolja je to unekoliko drugačije, što vidimo iz navedenih primjera.

Po mišljenju mnogih kritičara drugi dio pripovijetke *Posle devedeset godina* (Glišić 1969), realistički, čiji zaplet prati ljubavnu sudbinu Strahinje i lijepe Radojke, odgovara opštoj novelističkoj strukturi – prepreka i izvršenje zadatka kojim junak dolazi do ruke voljene drage. Djevojci ne dozvoljavaju da se uda, a mladić odlazi i u želji da se dokaže, odlučuje da pomogne Zarožanima tako što će prespavati u ukletoj vodenici i ubiti vampira. Njegov postupak možemo posmatrati kao obred inicijacije jer Strahinja ostvaruje svoj naum.

Ovo nas upućuje na strukturu bajke, gdje junak nižeg društvenog sloja biva prinuđen da se bori s nečistom silom, vampirom, aždajom ili kakvim drugim bićem iz demonske nomenklature. Demonsko, natprirodno biće, vampir, ovdje je književni lik. Pripovijetku je Glišić napisao na folklornom fonu s izvjesnom izmjenom prostora i vremena, smještajući događaje u sadašnjost, realno doba i selo. Semantički plan, kao i kompozicioni, suštinski određuju kletve, psovke, anegdote, zagonetke, a i sami junaci pažljivo biranih imena, koja posjeduju produkciju značenja. Naravno, zbog ukrštanja realističkih i fantastičkih linija u pripovijetkama, one djeluju disonantno: nijesu ni bajke, ni realističke priče.

U poređenju Gogoljevih i Glišićevih pripovijedaka nezaobilazno je napomenuti jezičke kalambure kojima se u svojim pripovijetkama služe – ponavljanjima glasova ili grupa glasova. Upravo Gogoljevoj pripovijeci imamo kalambur i grotesku, jer Paraska upućuje na prase, Hivrja ili Havrjona duguje onomatopejama *hrja*, koja na ruskom znače svinjsko groktanje. Tako se neustrašivi junak zove Strahinja, djevojka koja mu donosi radost je Radojka, otac koji se živo protivi njihovom braku se zove Živan itd. Tu se i Glišić služi kalamburima i ponavljanjem glasova, pa je i vampir sazdan od istih imena Sava Savanović. Toponim sela je po tumačenjima prizvuk đavolskog Ovcina, koja se dovodi u vezu sa đavolom (po vjerovanjima ovan se povezuje sa đavolom), kao i Zarožje, koje kritičari dovode u vezu s rogovima koje imaju nadnaravna bića. Nečastive sile prisutne su i u frazeološkoj tački gledišta, kao i u prostorno-vremenskoj. Nizanje rituala koji odgovaraju magijskim obredima, vraćanjima koja imaju cilj da odagnaju zlo u ovoj je pripovijeci realistično prikazano. Sve se dešava u vodenici, koja je mjesto nečastivih, na vodi, gdje žive demoni, u noći, kad vladaju demoni. Strahinja puca u vampira, a ritual se ponavlja ujutro u potjeri za vampirom Savom Savanovićem, sahranjenim “pre devedeset godina u Krivoj jaruzi, pod račvastim brestom” (Glišić 1969) kao poznatim demonskim drvom. Glišić govori kako u narodu postoji vjerovanje da se do groba vampira može doći “vranim konjem bez belega”, koji uz to mora biti neuškopljen. Takvog konja ima samo Živan, tj. onaj od kojeg su krenule nevolje, ali koji se sad javlja kao mogući pomagač. Za efikasnu borbu s vampirom potreban je dobro zašiljen “glogov kolac i voda adžijazma”. Cijeli ritual preuzet je iz narodnih vjerovanja koja je Glišić aktivirao u pripovijeci. Nakon izvršenja rituala kreće obrnuti redosljed radnje u odnosu na redosljed ubijanja vampira: pijetlovi pjevaju, puca se iz puške, kreće potjera za djevojkom i na kraju je vjenčanje i pomirenje. Možemo primijetiti da je je kompoziciono okretanje u službi inicijacije, primijenjeno i u pripovijetki *Soročinski sajam*, te zavažamo još jednu sličnost u kompoziciji Glišićevih i Gogoljevih pripovjedaka.

Ovakvo rješenje Glišić primjenjuje u pripovijetkama *Noć na mostu* i *Glava šećera*, i u jednoj i u drugoj ima miješanje demonskih bića sa ljudima, sve se odvija tokom noći i sve traje dok ne zapjevaju pijetlovi...

Susret sa đavolom ili sa njegovim izaslanicima – vampirom, utvarom, zduhaćem – ostavlja na čovjeka posljedice, obuzimaju ga nemoć, pomahnitailost i neuračunljivost, glavni junaci “zapadaju” u bolest nakon što su doživjeli susret sa neakvim natprirodnim silama, a sama nevolja utiče na njegovu sudbinu, kao što se Radan u *Glavi šećera* propije, a skidanje čini desi se onda kada se junak ponovo nađe u istovjetnoj situaciji, kada se ponovo suoči s demonom. U pripovijeci *Noć na mostu* kum Ivan se iščupa iz čeljusti đavoljeg tek kada se ponovo nađe u prostoru takvih sila, tek tada ozdravi.

“Seljaci ne imaše drugog izbora pa ga poslušашe kum-Ivana odnesošе na most. Tako je ovaj čitave noći na starom mostu bio svedok raznih nečastivih događaja sve dok se u zoru nisu začuli petlovi.” (Glišić 1969)

Radan u *Glavi šećera* (Glišić 1969) pokušava da se spasi bacajući glavu u Petrov vir, odakle mu se cereka crno dijete. I kod Gogolja je proces identičan. Njegovi junaci pri dodiru sa demonskim svijetom postaju dio tog univerzuma. Folklorno-fantastični materijal na kojem su građene pripovijetke ova dva pisca veoma je bogat i raznovrstan, a u književnoj kritici se kaže da je heterogeno stilizovan.

Glišić je kao dobar Gogoljev đak nizao različito intonirane priče. On se ugleda na svog prethodnika u svemu, pa po uzoru na Gogolja vodeći računa o imenima svojih junaka, toponimima, koristeći se kalamburom, antonomazijom, kognomijom, on omogućava stvaranje paralelnog grotesknog svijeta. Tako đavolsku moć izražava u čitavom nizu psovki, kletvi, pejorativa koji postaju dio dijaloga Glišićevih junaka. Primjećujemo, međutim, da epitet *đavolski* ne mora biti uvijek povezan sa nečastivim kod Gogolja, tako i kod Glišića, najčešće su kletve “Beži dok te đavo nije odnio” i “Đavo te nosio, kljusino matora” ali imamo i “Lepa kao đavo” (Roga). Ovim se širi semantičko polje, a oni potiču od istog.

Nesumnjivo, svaka od ovih pripovijetki je kritika društvenog poretka, pa i Glišić i Gogolj prikazuju činovničke kancelarije kao kakve paklene svjetove, a kapetane kao đavolje izaslanike, *uzimaju nos, glavu, vrat, trbuh*. Kapetani kod Glišića su još jedna verzija Gogoljevog trgovca mrtvim dušama Čičikova. Glišićeve kancelarije podsjećaju na one iz *Šinjela*, i poreske uprave *Mrtvih duša*. Sve ovo je satirički profilisano. Đavolji svijet je svijet somanbulnog,

oniričkog i prevazilazi granice čovjekovog uma, a Gogoljeva i Glišićeva fantastika čini samo dio ukupnog folklornog mozaika.

Dakle, pripovijetke Milovana Glišića i Nikolaja Vasiljeviča Gogolja obiluju fantastičnim elementima, svjetovima realnog i nerealnog između kojih je postavljena tanka, gotovo nevidljiva granica, koju ovi pisci često prelaze u pokušaju da na satiričan i domišljat način opomenu izvitopereno društvo i ukažu na vrijednosti koje je, u većitoj težnji za materijalnim, ono počelo sve više da gubi...

Glišić voli da se negdje, obično pri kraju svojih fantastičkih pripovjedača, u povlašćenom pripovjedačkom komentaru, posluži demistifikacijom stvorenog tajanstva, fantastike i same potrebe za njima. Demistifikacija tako pokazuje fantastičke strepnje i događaje kao plod sujevjerja i predrasuda ili posebnih duševnih okolnosti u čijoj se vlasti junak nalazi. Na kraju pripovijetke *Baba Marta* pripovjedač odlučno razgraničava kako je šta uistinu bilo, a šta je samo izgledalo tako.

“Čitalac je sigurno opazio da je ova pripovetka nekako zamršena i malko nejasna. To je sve zato što je u njoj vrlo malo istine. (...) Niti se Janko povampirio, niti je bilo onog strašnog deteta, niti je ono čitalo, niti su ga kurjaci rastrgli. Ništa od svega toga nije bilo.” (Glišić 1969)

Prema Uroševićevom mišljenju (1989) ove pripovijetke predstavljaju zanimljivu fazu prelaska folklornog zapisa u pripovijetku, te kao što je to Gogolj radio, radi i Glišić.

Najvažnija razlika između Gogoljevih i Glišićevih fantastičnih pripovijedaka je to što kod Glišića nemamo specifične veselosti kakva postoji kod Gogolja. Glišić se ne podsmijeva vjerovanjima u natprirodne sile, ne tretira ih kao praznovjerice, jedini je izuzetak pomenuta pripovijetka *Baba Marta*, gdje objašnjava šta se zapravo zbilo. Glišić je imao svoju liniju humora u skladu sa podnebljem u kojem je stvarao.

4. GLAVA ŠEĆERA I ŠINJEL

Pripovijetka *Glava šećera* najilustrativnije prikazuje fantastičnu komponentu povezujući nečastive sile. Imaginarni svijet *Glave šećera* je mjesto na granici zbilje i fantastike, u kojem koegzistiraju seljaci i nadnaravna bića. Svi fantastični elementi su u ovoj pripovijetki u funkciji kritike društvene stvarnosti. Fantastične scene Glišić je umetnuo na prološkoj i na epiloškoj granici pripovijetke. Prva scena dešava se u noći, pored vode, što nam pokazuje da Glišić

pažljivo bira prostorne strukture u kojima se fantastična komponenta aktivira, te noć, sfere onostranog i društveno zlo, u ovoj se pripovijetki kohezivno povezuju. U takvom hronotopu pojavljuje se *crno dete* koje načinje glavu šećera koju glavni junak nosi kapetanu, te je, jasno se uočava, ovo namijenjeno kritici društva i društvene stvarnosti. Druga scena fantastičnog zbivanja je scena dešava se u istom hronotopu mistike i živosti – u noći i na vodi, što još uvijek narodna vjerovanja tumače kao nešto što ne donosi dobro, vjerovanja *nagreisanja* (Glišić 1969). Upravo se to i javlja u ovoj pripovijetki, glavni junak Radan Radanović sreće ponovo *crno dete*, što ga dovodi do potpunog duševnog rastrojstva, pa on okrnjenu glavu šećera baca u vodu.

Ove dvije scene su okviri realistički prikazane drame seljaka Radana Radanovića, koji se nalazi između sila onostranog i ovostranog, otima se i bori u prvoj sceni, dok će druga scena biti konačni pečat zlih sila na tragičnu sudbinu ovog junaka. Ovo fantastično biće će svojom pojavom, smješteno u prostoru koji je njima blizak, biti signal zla iz tajanstvene sfere onostranog.

Demonско zlo u liku djeteta je metafora za društveno zlo, to je realna potka, a hronotop zla, stanja zastrašujućih prizora doprinosi konkretnijem isticanju društvenih odnosa. Ovdje Glišić daje đavola u ljudskom obliku, pa čovjek od čovjeka doživljava zlo. Sama glava šećera ima ulogu medijatora između realnog i idealnog svijeta. Ona je realni predmet kojim kapetan uzima mito od seljaka i simbol je društvene izopačenosti, ali je, istovremeno, i magijski, čak obredni predmet koji figurira kao posrednik između demonскоg zla i čovjeka.

Ostali elementi fantastične komponente od kojih su izgrađeni fantastični prizori aktivirani su prema folklornom obrascu, najviše nalik narodnom vjerovanju u nečistu djecu. Važno je napomenuti da nečiste sile ne napadaju bezbrižne ljude, već nesrećom obuzete, one koji mukotrpno pokušavaju da se izvuku iz stega sastavljenih od društvenih ograničenja, pravila i normi. Po svemu sudeći, možemo pretpostaviti da je Radan Radanović kao socijalno ugrožena ličnost bio psihički podložan djelovanju lokalnih predanja kojih se u mehani naslušao uoči polaska na put. Upravo sa ovim i ovakvim stanjem likova srećemo se i kod Gogolja, u pripovijeci *Šinjel*, gdje je glavni lik Akakije Akakijevič, siromašni činovnik koji se u velikoj mjeri odrekao glavnih ljudskih potreba ne bi li skupio novac za novi šinjel koji bi mu obezbijedio bolji položaj u društvu, koji mu odmah prve večeri otimaju ulični razbojnici, nakon čega ovaj umire. Realističnost fabule uzburkana je fantastičnim epilogom Akakijeva duha koji tjera strah u kosti visokoj ličnosti koja mu je odbila pomoći pronaći šinjel. Na prvi pogled, ova dva junaka imaju nešto što ih povezuje:

to je borba protiv iskrivljenog društva i pravila takvog društva. Radan Radanović se bori sa svoju egzistenciju mitom, u ovom slučaju glavom šećera, a Akakije želi novi šinjel kako bi postigao bolje mjesto u društvu, ugrožen svojim teškim položajem biva još ugroženiji jer i bez toga ostaje, a to se dešava i seljaku Radanu, on ostaje bez glave šećera. Iako su pripovijetke različite fabule i narativnog toka, fantastično se pojavljuje u njima. Funkcija pojave fantastičnoga je kritika društva i društvene izopačenosti, kritika pustoši u društvu. Tu uočavamo iste namjere i Gogolja i Glišića.

Istovremeno, elementi fantastike stvaraju neobičan svijet i situaciju koja mimetički predstavlja društvo i organizaciju institucija sistema. Fantastični kraj daje ovoj cijeloj realističnoj pripovijeci groteskni ton. Osveta se ostvaruje uz pomoć Akakijevog duha, čime pravda biva zadovoljena, a istovremeno za njega počinje život tek poslije smrti. Zapravo, daje mu se mogućnost drugačijeg življenja.

Pripovijetkom *Šinjel* Gogolj daje kritiku društva intenziviranu jetkom satirom i osuđuje nečovječnost i loše ponašanje ljudi prema drugima. Humorum začinjnim gorčinom, naglašeni su naizgled beznačajni detalji i događaji, koji su dovedeni do groteske, kako bi se istaklo zlostavljanje koje trpi običan čovjek. Tome slično je i zlostavljanje seljaka Radana Radanovića. Fantastika koja se na kraju uvodi u pripovijetku anticipira pobunu i prevrat u društvu. I sam Glišić na kraju priznaje da nije sve tako crno, jer ipak postoji savjest koja spašava čovjeka.

Ove sile svojstvene su i bliske očajnicima, kakav je i junak ove pripovijetke, njima se priklanjaju i nagovještavaju im neizbježnu propast u koju srljaju. Zle sile napadaju one s okupiranim mislima, a njihov dolazak najavljuje se kazivanjem anegdote o nekakvim čudnim događajima. Navedene epizode su markirane sujevjerjem i narodnim vjerovanjima u fantastične događaje. Sve te priče, kao što je i uobičajeno, bivaju smještene u *gluho doba* noći, pa se i sam događaj susreta sa fantastičnim bićem smješta u takvu vremensku odrednicu. Uzevši u obzir činioce koji su prethodili susretu (uticaj vina i priča iz mehane) sasvim opravdano možemo sumnjati u ontološku realnost Radanovog priviđenja.

U *Šinjelu* je Gogolju fantastika poslužila da kazni svaku krajnost, svaki fanatizam. Akakije nije živio, on je životario, ništa suštinski nije radio i osjećao, a jedino za šta se opsesivno potrudio bio je šinjel, a to je materijalno. Kraha na kraju i demoni, kazna je za neučestvovanje u duhovnosti života. Život je poklon, Akakije nije umio da ga živi.

Glišić isto radi. Kroz *crno dete* i avetinjski smijeh nagovještava šta donosi *glava šećera* onima koji joj se povinuju. Seljaci pristaju, ne bune se, čime je Glišić predstavio i kulturološki pečat mase koja živi pod autoritarnim ustrojtstvom.

5. ZAKLJUČAK

Paralelnim čitanjem korpusa Gogoljevih i Glišićevih pripovijedaka došli smo do niza zanimljivih opservacija. Količina i kvalitet podudarnosti na svim planovima teksta (od likova i same radnje, do stila i vrste naracije) upućuju nas na zaključak da je Glišić i te kako bio upoznat s Gogoljevim pripovijetkama i ostalim djelima ruske književnosti, te da su mu poslužile kao model i izvor inspiracije za pripovijetke u kojima se prožima folklorna fantastika, kakve su *Glava šećera*, *Posle devedeset godina*, *Noć na mostu*, *Nagraisao* i mnoge druge.

Svijet u ovim pripovijetkama je fantastičan, što u prvom redu dokazuje činjenica da fantastična bića (vragovi i vještice) i pojave (ustajanje mrtvih iz groba i sl.) ne izazivaju nevjericu ili čuđenje, već predstavljaju sastavni dio svakodnevnog života. Na temelju brojnih primjera pokazali smo da velik broj likova, situacija i događaja koje Gogolje opisuje, a Glišić ih preuzima, svoj izvor ima u bajkama i folklornoj fantastici. Tako se Gogolj ugleda na ukrajinske bajke u kojima ljepotice oko kojih se vrzmaju demonske sile podsjećaju na prekrasne princeze, a njihovi udvarači moraju savladati niz prepreka i obaviti najteže zadatke i ući u brojna incidentna polja, kao i junaci u bajkama. Iste postupke imamo i u Glišićevim pripovijetkama, prvenstveno naglašavamo pripovijetku *Posle devedeset godina*, u kojoj se mladić nalazi u takvoj situaciji. I u bajkama, i kod Gogolja, i kod Glišića daju se fantastična bića koja ne izazivaju čuđenje, te slijedi i priča o njima, a nakon toga i konačno njihovo pojavljivanje, a junaci prilikom susreta sa njima zadobijaju posljedice. Uz izuzetak *Ivanjske noći*, Gogoljeve nečastive sile su, uglavnom, poprilično nemoćne i ne toliko opasne, u nekim pripovijetkama su i sasvim komične, dok su Glišićeve nečastive sile opasnije.

Kod Glišića fantastika je *privid nastao iz čovjekove unutarnje prirode*, iz posebnih okolnosti u kojima se našao junak (noć, gluho doba, most, jaruga, šuma, vodenica, zvuci, htonski poremećaji). Obično u tom spregu slike folklor prelaze u slike užasa. Usmeno pripovijedanje je privilegija usmene kulture, a Glišić usmeno pripovijedanje koristi kao uvod u ono što će se kasnije zbiti.

IZVORI

- Glišić, Milovan (1969), *Odabrana dela*. Srpska književnost u sto knjiga. Novi Sad, Beograd
- Gogolj, Nikolaj Vasiljevič (1950), *Pripovijetke*. Kultura, Zagreb
- Gogolj, Nikolaj Vasiljevič (2004), *Mrtve duše*. Biblioteka Vijesti, Milenijum, Podgorica

LITERATURA

- Boškov, Živojin (1969), Predgovor Glišićevim pripovijetkama *Odabrana dela*, Srpska književnost u sto knjiga, Novi Sad, Beograd
- Damjanov, Sava (2011), *Vrtovi nestvarnog: ogledi o srpskoj fantastici*, Narodna biblioteka Srbije, Beograd
- Gligorić, Velibor (1970), *Srpski realisti*, Prosveta, Beograd
- Kujundžić, Nada (2011), “Kakvo je to čudo neviđeno”: utjecaj bajki na Gogoljeve ukrajinske pripovijetke, *Croatica et Slavica Iadertina*, Zadar
- Milošević, Miloš (2008), *Romantizam i realizam u srpskoj i evropskoj književnosti*, Zmaj, Novi Sad
- Popović, Tanja (2009), *Glišić, Gogolj, skaz i đavo*, Beograd
- Skerlić, Jovan (1986), *Književne kritike*, Rad, Prosveta, Beograd
- Solar, Milivoj (2003), *Povijest svjetske književnosti*, Golden marketing, Zagreb
- Todorov, Cvetan (2010), *Uvod u fantastičnu književnost*, Službeni glasnik, Beograd
- Urošević, Vlada (1989), “Fantastika u djelu Milovana Glišića”, u zborniku *Srpska fantastika*, Sanu, Beograd
- Vučković D. Pajović-Dujović Lj. (2016a), “Vampir kao kulturološki konstrukt – od čudovišta gotske književnosti do romantičnog vampira novomilenijumskog doba”, u *Journal of Language and Literary Studies*
- Vučković D. Pajović-Dujović Lj. (2016b), “Vampirski ples sa smrću i njegove metamorfoze u literaturi”, u *Književna smotra: Časopis za svjetsku književnost*. Vol. 182/No 4. Zagreb

THE FANTASTIC IN THE STORIES OF GOGOLJ AND GLIŠIĆ

Summary

The aim of this paper will be, through a parallel reading of the corpus of Gogol's and Glišić's short stories, to highlight certain parallelisms between them, in order to consider the thesis about Gogol's influence on Glišić's work. In doing so, we will focus primarily on possible coincidences in terms of characters, as well as narrative, stylistic, and plot aspects. This work will be dedicated to the comparison and consideration of folklore tradition in short stories in the context of realism, that is, in an era in which the fantastic nevertheless finds its place in the short stories of these writers with the help of the phenomenon of the unexplainable for semantic intensification and ironic representation of the social dissolution of class relations. Folk fantasy was undoubtedly an inexhaustible source of themes and motifs for these writers. To begin with, we will look briefly at Gogol's fantasy and its influence on Glišić's work, its structure, characteristics, and the specific way in which supernatural beings exist in the stories. Then we proceed with a comparative analysis, specifically, with a parallel interpretation of Glišić's and Gogol's stories.

Key words: *fantasy, short story, Nikolaj Vasiljević Gogol, Milovan Glišić, folk literature, fairy tale, realism, semantic parallelism*

Nejra MEMEDI

FENOMEN HIBRIDNOG IDENTITETA I DRUGOSTI U ROMANU *ḤAṬAB SARĀYĪFŪ SA'ĪDA ḤAṬĪBĪJA*

KLJUČNE RIJEČI: *Drugost, hibridni identitet, kolonijalni subjekt, dekolonizacija, margina, centar*

Ovaj rad analizira roman *Sarajevski ogrjev* alžirskog književnika Sa'ida al-Hatibija u okviru postkolonijalnih pojmova drugosti i hibridnog identiteta. Uloge pripovjedača naizmjenično preuzima lik Ivane, djevojke koja je rođena i odrasla u Bosni, i Selima, mladića koji živi u Alžiru. Odnos ova dva lika može se posmatrati kao odnos binarnih opozicija. Njihove sudbine presijecaju se u Ljubljani, gdje skončavaju u potrazi za boljim životom. Ipak, odlaskom na Zapad, Drugi postaju svjesni da ne postoji put koji vodi od margine do središta, već unaprijed zadate pozicije pojedinca kako u centru tako i na margini. Kroz ova dva lika, autor proširuje značenja drugosti kontekstualizirajući ih na trećem prostoru, odnosno na Zapadu, kao toposu univerzalnosti.

UVOD

Stupanjem dvije velike kolonijalne sile, Francuske i Velike Britanije, u kontakt s arapskim zemljama došlo je do ukrštanja ove dvije civilizacije. Budući da se radi o binarnim opozicijama, Zapada, s jedne strane, te Istoka, s druge strane, između ova dva pojma došlo je do uspostavljanja hijerarhijskog odnosa. Riječ je o jasnoj dominaciji Zapada nad Istokom, a takva podjela uloga uvjetovana je nizom stereotipa koje Zapad formira o suprotnoj strani. Iako se kolonijalizam zvanično završio nakon Drugog svjetskog rata, bivše kolonije nastavile su živjeti u posljedicama postkolonijalnog doba. Ovakva pojava oslikala se i u književnosti u okviru postkolonijalne teorije koja "u središtu svog interesa ima odnos kolonijalnog i postkolonijalnog u vrlo širokoj perspektivi – proučavajući ga s povijesne, političke, ekonomske, estetske i etičke strane"

(Glavaš 2012: 75). Predmet istraživanja postkolonijalnog diskursa je proučavanje bivših kolonijalnih subjekata, njihove reakcije na kolonijalizam te posljedica koje je ostavila dekolonizacija. Naš cilj je da kroz ovaj rad ispitamo na koji su način prikazani postkolonijalni fenomeni drugosti i hibridnog identiteta u romanu alžirskog autora Saʿīd Ḥaṭībija¹ pod nazivom *Ḥaṭab Sarāyifū* (Sarajevski ogrjev), objavljen 2018. godine.² Radnja romana odvija se u Alžiru i Bosni, čiji se određeni fragmenti u historiji poklapaju. Međutim, autorovo primarno interesovanje nije prikazivanje događaja rata, već posljedica koje je on imao po obične ljude. Na početku romana upoznajemo se sa Selimom, novinarom koji živi u Alžiru, te Ivanom, djevojkom iz Bosne, čiji je najveći san da se njena predstava prikaže u nekom od gradova na Zapadu. Njihovi narativi spajaju se u Ljubljani, gdje Selim odlazi u posjetu stricu Si Ahmedu, koji tamo živi već nekoliko godina, dok Ivana napušta Sarajevo, nadajući se da će joj Zapad postati dom i utočište gdje će ostvariti svoje snove. Međutim, suočavanjem glavnih likova sa Zapadom, kristalizira se ideja da On ne mari za osjećaje Drugog.

Kao teorijsko polazište poslužili su nam stavovi važnih imena orijentalističkog diskursa, poput Edwarda Saida, Homija K. Bhabhe te Frantza Fanona. Oni su u svojim radovima pažnju usmjerili ka položaju Orijenta i orijentalnog čovjeka unutar postkolonijalne kritike, razvoju teorije Drugosti i odnosa između binarnih opozicija Mi/Drugi, Orijent/Okcident, te definiranju transkulturalnih obrazaca u okviru Trećeg svijeta. Kod Ḥaṭībija likovi funkcioniraju kao predstavnici različitih kulturnih i civilizacijskih krugova. Nadalje, primjetno je da se u romanu detektira ustaljeni orijentalistički diskurs prema kojem se Istoku pripisuju zaostalost, neciviliziranost, primitivnost, dok je Zapad moderan, razvijen, civiliziran, a samim tim i superioran.

BOSNA: PROSTOR DRUGOSTI

Zbog kolonijalnog diktuma prema kojem se “drugi mora sistemski negirati” (Fanon 1973: 153), pitanje identiteta nameće se kao ključan kod koloniziranog. Takav pojedinac više ne zna gdje pripada, niti kakva mu je tačno svrha u ovom svijetu. Kolonijalna Francuska Alžiru je u naslijeđe ostavila čitav niz

¹ Saʿīd Ḥaṭībī alžirski je romanopisac rođen 1984. godine. Diplomirao je na Alžirskom univerzitetu kao BA Francuske književnosti, a na Univerzitetu Sorbonne je stekao zvanje MA Kulturalnih studija. Od 2006. godine radi kao novinar i živi u Sloveniji. Jedno od njegovih najvažnijih djela je roman *Ḥaṭab Sarāyifū*, koji je ušao među prvih nekoliko romana nominiranih za arapskog Bookera.

² Ovdje korišten prijevod navedenog romana na bosanski uradile su Nejra Memedi i Merisa Živojević.

Drugih, koji imaju mnogostruke probleme s definiranjem svoga identiteta. Roman *Sarajevski ogrjev* tretira upravo to pitanje ističući fenomen identitarne hibridnosti, gdje u koži hibridnog identiteta žive glavni likovi. Sa jedne strane stoji Selim, koji dolazi iz Alžira s neizbrisivim tragom kolonizatora, a sa druge strane stoji slična sudbina Ivane, rođene i odrasle u Sarajevu. Slovenija, kao tačka koja ih spaja, simbol je za konačno spasenje od užasa rata. Bosna je uvijek bila prostor na kojem su vladali složeni odnosi, budući da su se u njoj ukrštali različiti narodi i identiteti. Ona je idealno mjesto da razlike između Istoka i Zapada postanu još očitije. Međutim, niz različitosti ne obogaćuje Ivaninu ličnost, već predstavlja ogroman teret koji ne silazi sa njenih pleća gdje god da ode – “ja sam otišla na Zapad kao i stotine drugih, da postanem plijen ovom zlom Arapinu” (Hačibī 2018: 133). Težinu svoje sudbine Ivana duguje prostoru iz kojeg je iznikla, budući da je Bosna tokom svoje historije više puta padala u ruke stranih osvajača, pa je samim tim postala prostor na kojem koegzistira nekoliko identitetskih obrazaca.

Je li Bosancima suđeno da žive od milosti drugih? Samo njihovo postojanje u historiji ih je učinilo žrtvama. Pregazili su nas, isisali su nam krv i ostavili nas same. (...) Prvo su je zauzeli Goti, potom Mađari, pa Osmanlije i nazvali su zemlju “Bosanski sandžak”, potom su pali u ruke Austro-Ugarske Monarhije, nakon čega nas je otela “Kraljevina Srba Hrvata i Slovenaca”. Ne znam zašto nisu dodali Bosnu u ime države. Svaki od osvajača je donosio sa sobom novi jezik kojim je obogatio jezik domicilnog stanovništva. (Hačibī 2018: 133)

Bosna je predstavljena kao prostor sačinjen od više svjetova među kojima nema sporazuma i kojem stalno prijete opasnost od tuđinskih prisvajanja. Takav prostor rađa pojedince koji su lišeni vlastite autonomije, oni ne osjećaju da pripadaju bilo kojem od tih identiteta u potpunosti. Upravo takvo tlo pogodno je za obrazovanje Trećeg prostora koji je uveo Homi K. Bhabha u djelu *The Location of Culture*. Treći prostor zapravo je međuprostor u kojem obitavaju ličnosti povezane jednom zajedničkom karakteristikom – osjećajem nepripadanja (Bhandari 2022: 171). Takav osjećaj proizlazi iz podvojenosti svijeta na Istok i Zapad – koji su u stalnom nadmetanju nastojeći ostvariti dominaciju jedan naspram drugog. Ipak, razlike između ova dva pola stoje nepremostivo – Orijentalac/Drugi je uvijek onaj koji gubi. Ivanina kazna izrečena je u vidu identiteta koji nije statičan, već promjenljiv.

Mislim da i mene potajno zovu “ustaša”. Čak ni danas ne znam kojoj skupini naginjem. Jedni sa mnom razgovaraju kao da sam “četnik”, kako su nazivali

Srbe koji su se suprotstavili nacistima, a onda borili protiv socijalista i izgubili, a kasnije su tu riječ koristili za one koji su opkolili grad i posijali strah u njemu, a sa drugima postajem Hrvatica. Samo moji lični dokumenti kažu da sam Bosanka. Šta znači da je neko od nas Bosanac? Znači da bude mješavina, bez čistog porijekla, rijeka u koju utiču potoci, a ne napušteno jezero. (Ḥaṭībī 2018: 75)

Sistem binarnih opozicija, koji je u proučavanje znakova uveo Ferdinand de Saussure, uočavamo i u okvirima postkolonijalne kritike. Ovakav koncept definiranja pojava podrazumijeva da jedan znak postoji tek onda kada dođe u opoziciju sa drugim: “Ono što razlikuje jedan znak od drugih, zapravo ga čini” (de Saussure 1959: 121). Rani postkolonijalni kritičari poput Amie Cesaire proučavali su konstrukciju binarnih opozicija poput kolonizator/kolonizovani u kolonijalnim tekstovima (Moazzam – Shiraz et al. 2021: 53). O ovakvom principu utvrđivanja vlastitog identiteta govorio je i Frantz Fanon u djelu *Black Skin, White Masks*, ističući tvrdnju da se slika bijelca konstruise na osnovu negiranja osobina crnaca. Međutim, ono što je problematično kod posmatranja pojava u svijetu kao niza binarnih opozicija jeste da se time izostavljaju međuprostori koji se javljaju između oprečnih kategorija. To je upravo ono što je Homi K. Bhabha zamjerio Edwardu Saidu u njegovom tumačenju orijentalizma, budući da su temelj njegove teorije predstavljali binarni odnosi Mi/Drugi, Istok/Zapad, kolonizator/kolonizirani, a potisnuo je područja u kojim može doći do preklapanja tih kategorija (Chakrabarti 2012: 8-9).

Hall (2001: 219) ističe da se slika identiteta konstruira kroz odnos sa Drugim – “u odnosu prema onome što nije, prema onome što mu nedostaje”. Posmatramo li ovakvu tvrdnju u okviru opozicije Istok–Zapad, Zapad se postavlja kao ona strana koja je racionalna, kreposna, zrela, “normalna”, a Istok je sve ono što Zapad nije – neracionalan, izopačen, djetinji, “dručkiji” (Said 1999: 56). Stoga, ove dvije strane ne postoje jedna bez druge, one se međusobno podupiru i pomažu. Kako god je Zapad upoznao Orijent sa – za njih – dotad nepoznatim pojavama, isto tako je i Orijent potreban Zapadu kako bi kreirao sliku o sebi: “Da nije Alžira, Francuska ne bi iznjedrila Zidana i oni ne bi osvojili svjetsko prvenstvo” (Ḥaṭībī 2018: 53).

Zapadna premoć naglašava se kroz prostor Slovenije, dok je Alžir predstavljen kao zemlja s inferiornijom kulturom, što i jedan od glavnih junaka, Selim, opisuje:

Iznenada mi je naumpalo da sam ja došao iz zemlje u kojoj se ne grade skulpture u spomen pisaca, niti se po njima nazivaju ulice. Sve ulice i trgovi nose

imena starih ratnika, imama ili političara, a grade se samo kipovi vojnika. Fethi mi je jednom prilikom rekao: “Kada odu političari, vojnici i komandiri, instituti i organizacije će dobiti imena po dervišima i zvijerima, ali nikad ih neće nazvati po književnicima i piscima.” (Ḥaṭībī 2018: 98)

Drugi su pripadnici Trećeg svijeta koji Fanon (1973: 9) opisuje na sljedeći način. “Zna se da on nije homogen i da njega sačinjavaju i narodi koji su još porobljeni, zatim oni koji su stekli lažnu nezavisnost, oni koji se bore da dobi-ju suverenitet, te naposljetku oni koji su postigli punu slobodu, ali koji žive pod stalnom prijetnjom od imperijalističke agresije.” Kao rezultat stalnog kontakta različitih naroda u koloniziranim područjima javljaju se likovi koji bivaju zatočeni u prostoru između, odnosno, oni se ne mogu poistovjetiti ni sa jednim svijetom. S obzirom na nepremostive razlike koje vladaju među ta dva svijeta, oni su osuđeni na vječiti sukob, a samim tim i pojedinci koji se nalaze u međuprostoru dolaze u sukob sa samim sobom. Ivana prazninu uzrokovanu osjećajem nepripadanja svijetu u kojem je odrasla nastoji ispuniti odlaskom, što smatra najboljom osvetom: “a potom i njene osvete svom gradu, tako što ga je napustila i odbila da se vrati” (Ḥaṭībī 2018: 194).

Bosna i Alžir su međuprostor koji nose prokletstvo hibridnog identiteta. Oni nalikuju jedan drugom:

Često se Sarajevo spominje u novinama i na televiziji. Zamišljam ga kao ženu visokog stasa, pogrbljenih leđa. To je prevareni grad, poput Alžira koji živi pod zvonom obmana. (Ḥaṭībī 2018: 162)

U orijentalističkoj perspektivi, Orijent obrazuje jednu monolitnu masu koju odlikuje nazadnost, barbarizam, neciviliziranost, i samim tim potpuna otvorenost prema osvajačima koji će njihove prostore “oplemeniti” karakteristikama negativnog naboja. Sarajevo i Alžir su prevareni upravo zato što se se kolonizirani narodi nakon nekog vremena suočavaju sa činjenicom da “blagostanje” koje sa sobom donosi Zapad nije ništa drugo do ukidanje njihove slobode i gašenje njihovog identiteta. U Trećem prostoru dešava se sukob suprotstavljenih strana koje su u stalnoj težnji da prikažu svoju nadmoć u odnosu na drugu stranu. Ḥaṭībī smještanjem svojih junaka, koji dijele sličnu sudbinu, u međuprostore želi naglasiti da, čak i nakon dekolonizacije, kolonizovane teritorije nikada ne mogu biti iste kao prije. Utjecaji kolonizacije ostaju duboko urezani i vidljivi u svakom aspektu života pojedinaca koji stoje na razmeđu dvije oprečne civilizacije.

Dvije grupe su podijelile obale, a bacile omladinu u sredinu da kruže goli. (...) jer Sarajevo je nalik na izmorena kameleona, ne samo da ima više boja nego i patnji. Da je do mene, izbrisala bih ga s karte i iskopala bih na njegovom mjestu jezero da odmorim ljude od njegovih stalnih izdaja. (Ḥaṭībī 2018: 120)

Generacije koje žive u ostacima dekolonizacije su “gole” – one su lišene vlastitog identiteta i ne osjećaju pripadnost nijednom od identitetskih obraza- ca koji ih okružuju. Bosna kao prostor koji karakteriše pluralitet religija, naroda i kultura, umjesto da bude faktor koji će sve te elemente objedinjavati, u romanu se prikazuje kao mjesto u kojem još više dolaze do izražaja nepomirive razlike koje vladaju među njima:

Naše komšije u ulici su porijeklom Srbi, Hrvati ili muslimani, a neki od njih su iz miješanih brakova, jer smo nekada svi zajedno nosili jedan naziv – Jugoslaveni i ništa više. Rodili smo se kao braća, a onda su nas podijelili na nekoliko imena, grupa i skupina. Vjerujem da više ne postoji ni Srbin ni Hrvat ni Bosanac, u ovoj zemlji postoji samo prijatelj i neprijatelj. (Ḥaṭībī 2018: 75)

Zapad je, uzimajući u obzir svoju superiornost nad Orijentom, polagao pravo na kontroliranje njegove teritorije, ali, mnogo više, na upravljanje životom društva koje tamo živi. Okcident, stoga, postaje prirodna datost koja ima status norme, a sve što izlazi iz tog okvira smatra se odstupanjem od onoga što je uobičajeno i poželjno. U takvoj postavci svijeta, sloboda koloniziranog vrlo je ograničena, odnosno, možemo je slobodno definirati kao zbir konvencija donesenih na Zapadu. Upravo zbog toga Ivanin život nalik je životu kolonijalnog subjekta kojem se kao jedini izbor nameće da se povinuje kolonizatoru te se ponaša i djeluje po normama koje on kao osvajač diktira.

Da su me uhapsili u Sarajevu, ne bih se bojala i osjećala slabost, jer je naša sloboda tamo kao prostrani zatvor. Smišljamo riječi kako je ne bismo nazvali pravim imenom. Zar naš život tamo, pod opsadom, nije bio sličan životu u zatvoru? (Ḥaṭībī 2018: 220)

Međuprostor postaje mjesto omeđeno kulturnim, društvenim i ideološkim ograničenjima, čiji je proizvod niz likova koji su sistemski povezani jedan s drugim. Ono što je važno jeste da autor kroz lik Ivane implicira da izmještanje ovakvih identiteta iz margine u centar nije moguće. Bježeći od robovanja u Sarajevu, Ivana se odlučuje na robovanje u Sloveniji, koja joj se (na prvi pogled) učinila kao mjesto s boljim uslovima za život. U Trećem svijetu vodi se

stalna borba za oslobađanje od kolonijalnog načina razmišljanja, prvenstveno na individualnom, a potom i na društvenom nivou.

Mama i sestra napustile su me prije mnogo godina i ja sam stranac među njima. Šta me sprečava da živim otuđena pod drugim nebom? Slovenija će naći razloga da mi se smiluje i prigrlji sebi. (Haṭībī 2018: 59)

Kroz lik Ivane nastoji se pokazati šta se dešava kada se jedan pojedinac koji dolazi sa Istoka zatekne u moćnijoj kulturi. Suočavanje s Evropom pomoglo je orijentalnom čovjeku da shvati da obećano blagostanje pripada samo Evropljanima, a da Drugi, poput ptica selica, migriraju sa jednog mjesta na drugo, zadovoljavajući se mrvicama koje ostanu za Evropljanima:

Pola stanovnika ove zemlje su prešli ovaj put, bježeći iz nje i vraćajući joj se. Ovim putem su išli oni koji su sanjali o boljem životu u zapadnoj Evropi, a sa njima i trgovci torbama i monopolisti na crnom tržištu. Svi su išli istim putem, noseći hranu i odjeću, kafu i šećer i burad benzina kada ga je bilo veoma malo u Bosni. Nekada su autobusi prelazili ovaj granični prijelaz prevozeći turiste, a sada prevoze ljude koji bježe od svoje prošlosti. Ako su Azijci imali Put svile, mi imamo put preko Slavenskog Broda, preko kojeg prelazi i zakonito i nezakonito. Iz njega virimo u svijet, mašemo mu i osjećamo se živima. Svakog vikenda prijelaz vrvi od automobila, autobusa i motora, jedni ulaze u Bosnu, a drugi izlaze. Jedni s ambicijom da rade i žive na drugoj strani, a drugi dolaze u posjetu i da obave neki posao jer većina njih koji rade u Sloveniji ili u Austriji rade teške poslove – kopaju puteve, asfaltiraju, popločavaju trotoare i druge poslove kojim jedan Evropljanin nije zadovoljan. (Haṭībī 2018: 58-59)

ALŽIR KAO ESENCIJALNA DRUGOST

Drugi predstavnik Orijenta u romanu *Sarajevski ogrjev* jeste lik Selima iz Alžira, prostora sa dugom historijom francuskog kolonijalizma. Selim se mnogo razlikuje od Zapadnjaka, sve i da ništa ne kaže, njegov izgled odatje njegovo porijeklo:

Našao sam se u Sloveniji kao nepočašćen gost, kako kaže poslovice, različit po boji kože, jeziku i običajima i mislim da je i Si Ahmed osjetio isto kada je došao tu prvi put. (...) Prije nego što sam ja išta rekao, nazvala mi je selam. Piše li mi na čelu da sam Arap? (Haṭībī 2018: 114)

Edward Said zaključuje da je uslijed kolonizacije postalo učestalo miješanje elemenata različitih kultura, tako da one srastaju u jednu novu kulturu koja nije jedinstvena, već hibridna i različita. “Delimično zbog imperije, sve kulture vrše upliv jedna u drugu; nijedna nije jedinstvena i čista, sve su hibridne, heterogene, izuzetno izdiferencirane i nemonolitne” (Gledić 2018: 63). Hibridni identiteti podvrgnuti su stalnom procesu transformacije, odnosno, nisu statični i nepromjenjivi. Upravo je to razlog zašto Selim za sebe kaže da ima više boja (identiteta), a njihovo pojavljivanje uvjetovano je okruženjem u kojem se zatiče:

Ta konobarica vitkog stasa i tankih prstiju koji liče na šibice me smatra ‘black’ - crncem, zato što je moja kosa crna i zato što me sredozemno sunce malo potamnilo. Međutim, u Alžiru me nazivaju bijelcem, a ponekad i crvenim zato što se vidi kada mi krv navrije u lice. Pocrvenim kada se posramim ili naljutim, a požutim kad sam bolestan. Nemam jednu boju, ja sam višebojan, ali pred zasljepljujućom bjelinom Slovenije, ja sam samo crn. U njenim očima tamnoput u najboljem slučaju, a stranac uvijek. (Ḥaṭībī 2018: 97)

Frantz Fanon smatra da je bijelac “nemilosrdno zatočio crnca” (2008: 85) i da mu ne dozvoljava da bude čovjek, iako je to sve što on želi. “Sve dok je crnac među svojim ljudima, on neće imati priliku, osim u nekim manjim unutrašnjim sukobima, da iskusi svoje biće kroz druge” (isto: 82). Stoga, “obojen” čovjek postat će svjestan svoje boje tek kad dođe u kontakt s bijelcem. Selimov usud su njegova crna boja i etničke karakteristike koje nosi. On će za Sloveniju uvijek biti objekat na margini društva.

Treba primijetiti da neprijateljstvo i odbojnost koje slovensko/zapadno društvo gaji prema Drugima je upravo ono što i Drugi osjećaju prema tom društvu. Tako kod Ivane i Selima vidimo otpor prema dominantnom Zapadu, što uočavamo u trenutku kada Ivana odbija da piše svoju predstavu na slovenskom jeziku.

Ovaj slovenski jezik nikada nisam voljela. Ubijedili su svijet, ali mene neće uvjeriti da pričam ili pišem na njemu. Otkako sam stigla u Ljubljano, pričam samo srpsko-hrvatski i nisam imala problema u komunikaciji sa ljudima, oni mene razumiju i znaju naše riječi. Što bih mijenjala svoj stav i pisala predstavu na slovenskom? (Ḥaṭībī 2018: 106)

Prema Fanonu (2008: 9) usvajanje jezika kolonizatora smanjuje Drugost kolonizovanog subjekta. Drugim riječima, on se udaljava od svoje “primitivnosti” u onoj mjeri u kojoj prihvata elemente kulture osvajača – „On postaje bjelji jer se odriče svoje crne boje, svoje džungle.“

Čovjek nastoji da bude priznat i prepoznat u očima drugih ljudi. “Sve dok nije prepoznat od strane drugih, oni će ostati tema njegovih postupaka. O tom drugom biću, o priznanju od strane tog drugog bića, ovisi njegova vlastita ljudska vrijednost i stvarnost” (Fanon 2008: 168). Upravo to je razlog zašto se kolonizovani nastoji asimilirati s kolonizatorom. Autor smještanjem Orijentalca u zapadnjačko okruženje propituje mijene njegovog ponašanja, načine razmišljanja, navike i običaje u skladu s onim što mu se nameće kao jedino ispravno. “Crnac želi da bude poput bijelca. Za crnca postoji samo jedna sudbina, a ona je bjelačka. On je davno priznao nedvojbenu superiornost bijelca, i svi njegovi naponi su usmjereni ka ostvarivanju bjelačke egzistencije” (Fanon 2008: 178).

Slično kazuje i Selim kada spominje kako Alžirci preuzimaju vrijednosti Francuza i slave ih kao svoje.

(...) ali ipak nisam očekivao da nestane struje na ovaj važan dan, jer neki prate vijesti iz Francuske pomnije od samih Francuza. Spriječiti njih da gledaju finale Svjetskog prvenstva i prate Zidana tokom najvažnijeg dana za njega, kojeg smatraju Alžircem uprkos svemu što ukazuje na to da je Francuz, jeste kao da zabraniš čovjeku da vidi sina prvorođenca kada se rodi. (Haṭībī 2018: 47) Ostao sam na tom mjestu sve do nadoknade kada je Emmanuel Petit dao treći gol pa je omladina izašla iz garaže slaveći. Jedan je krenuo aplaudirati i vikati “France, mon amour (Francuska, ljubavi moja)... daj nam vizu aller sans retour (idemo i ne vraćamo se)!“ (Haṭībī 2018: 50)

Haṭībī kreće od općeg, odnosno, opisa Alžiraca kao koloniziranog naroda, zalazi dublje u karakterizaciju orijentalnog čovjeka, izdvajajući lik Si Ahmeda, koji u potpunosti predstavlja sliku Orijentalca kakvu konstruiše Zapad. Stoga se opozicija Mi/Drugi može posmatrati kroz prizmu odnosa Ivane i Si Ahmeda. Njihov odnos zasnovan je na hijerarhiji koja se realizira u više oblika. Prije svega, možemo govoriti o postkolonijalnom rodnom diskursu, kada se Ivana pretvara u dvostruki kolonijalni subjekat, jednom marginaliziran od strane kolonijalističkog diskursa, a drugi put od strane patrijarhata. Naime, Ivanin odnos s ocem otkriva inferioran položaj žene u Trećem prostoru određen još od rođenja. Dakle, njena Drugost počinje od osnovne jedinice jednog društva, a potom se proširuje na širi plan zajednice, kada se, uzimajući u obzir zakon moći, pretvara u Orijent/ženu potčinjen/u snažnijem Okcidentu/muškarcu. Drugi plan na kojem njen inferiorni položaj dolazi do izražaja jeste sam odnos poslodavca i radnice u čijoj osnovi je ponovo raspodjela moći, gdje se podrazumijeva da oni koji su na višem položaju na društvenoj ljestvici

upravljaju onim koji su ispod njih. Međutim, iako je ona kao žena i radnica potčinjena Si Ahmedu, Ivana u jednom trenutku iz kulturnog kruga Orijenta prelazi u Okcident. Tada ona utjelovljuje Zapadnjaka koji proizvodi sliku Orijenta kao agresivnog, ružnog i zlonamjernog. Sada Drugost prelazi na Si Ahmeda, no, više nije riječ samo o njegovoj etničkoj podređenosti, već se ona proširuje i na rasnu inferiornost. “Zli Arapin, šepavi Arapin, njegove očajne crte lica, prokleti Arapin” (Ḥaṭībī 2018) postaju konstrukcije koje Ivana koristi kada govori o njemu. On je simbol za nazadnost i barbarstvo Orijenta.

Fanon smatra da je bijelcu dovoljno samo da vidi crnca kako bi osjetio nelagodnost i gnušanje. Sve i kada bi Orijentalac izbrisao sve istočnjačke crte iz svoga identiteta, njegova potpuna asimilacija nikada neće biti moguća. Naime, radi se o grupi ljudi s “određenim brojem zajedničkih nepromjenljivih fizičkih karakteristika, koje su uzročno povezane sa psihološkim i intelektualnim karakteristikama date grupe, inferiorne u odnosu na grupu čiji je pripadnik osoba sa rasističkim tendencijama.” (Ashcroft – Griffiths et al. 2000: 199). Crnac, kada dođe u kontakt s bijelcem, nastoji da postane kao on. On u tom trenutku stavlja “bijelu masku”. Fanon objašnjava ovu pojavu u svom djelu *Black Skin, White Masks*, gdje kaže da, budući na zajednički život crnaca i bijelaca, crnci su vremenom podsvjesno počeli prihvatati i živjeti unutar stereotipa koje je izgradila bijela rasa. Upravo tada crni čovjek postaje svjestan svoga tijela i pokušava učiniti karakteristike koje ga “određuju” manje uočljivim, kako bi se sa margine društva pomjerio u centar. Primjer takvog lika u romanu je Si Ahmed, koji “skoro da je prekinuo vezu sa rodnom grudom” (Ḥaṭībī 2018: 125).

Si Ahmed nije mnogo drugačiji; i on je izbrisao svoja sjećanja i riješio se nepodnošljive čežnje. Prestao je klanjati i nije ga ni zanimalo početak mjeseca ramazana. (Ḥaṭībī 2018: 158)

Orijentalni čovjek mijenja svoj život u skladu sa predstavom koju Zapadnjak ima o njemu i sve više počinje ličiti na njega. Nastoji se osloboditi tereta Orijenta i polako odbacivati svoju tradiciju i običaje. Tako Si Ahmed nije obnovio alžirski pasoš još od 1995. godine, oženio je Nadu, Jugoslavenku, čija je porodica negodovala zbog njenog braka sa Si Ahmedom, jer su očekivali da će se “udati za bijelog Evropljanina, po mogućnosti Slovenca, a ne za nekog ‘stranca’” (Ḥaṭībī 2018: 178), živi u Sloveniji već 25 godina, prije je posjećivao brata i porodicu dvaput godišnje, a sada je i to prestao. On “nije bio njihove krvi, ali je nosio njihov identitet” (Ḥaṭībī 2018: 222).

Si Ahmed je po mjestu boravka jednak Evropljaninu, ali je u isto vrijeme i crn. Sve odrednice koje potvrđuju njegovo porijeklo – nazadnost, inferiornost, nemoral, i dalje se nisu iskorijenile iz njegovog bića. Njegov brak s Nadom možemo tumačiti kao tendenciju crnog čovjeka da smanji svoju Drugost kako bi u konačnici bio priznat kao bijelac. Fanon objašnjava da tu želju crnog čovjeka ne može realizovati niko drugi do bjelkinja. Onog trenutka kada je crnac voljen od strane bjelkinje, on shvata da je vrijedan “bjelačke” ljubavi. Njena ljubav mu pomaže da dostigne maksimalan cilj, jer se tada uspijeva riješiti stega stereotipa koje je s vremenom (nesvjesno) počeo prihvatati. “Ženim se bijelom kulturom, bijelom ljepotom, bijelim bjelaštvom (*whiteness*). Kad moje nemirne ruke pomiluju te bijele grudi, hvataju bijelu civilizaciju i dostojanstvo i čine ih mojima” (Fanon 2008: 45).

Međutim, kolonizovani subjekat ne može nikada u potpunosti pretvoriti u kolonizatora, jer kako Bhabha kaže – riječ je o skoro istoj razlici, “ali ne sasvim” (1994: 86). Zbog toga Si Ahmed, kao simbol Orijenta, nikada ne može postati Slovenac.

Ali boja kože i njegovi pokreti ga otkrivaju. Neće postati Slovenac šta god da uradi i na plećima će nositi svoj identitet sve do groba. (Haṭībī 2018: 158)

S jedne strane stoji Alžir, zemlja koja je tokom kolonizacije doživjela neke od najmračnijih dana svoje povijesti, a s druge strane Bosna, prostor koji je oduvijek bio i nastavlja biti mjesto kojem prijete stalna opasnost od ponovnog osvajanja. Težnja kolonizatora jeste da ubije identitet jedne nacije i ugasi ličnost koloniziranog, a kolonizacija se smatra uspješnom tek onda kada je odbojna priroda Drugog savladana. Sudbina koloniziranih naroda je smrt, bol, patnja – stanje koje je postalo njihova svakodnevnica, što opisuju i sami likovi u romanu. “Smrt je postala klima na koju smo navikli” (Haṭībī 2018: 12). Ova dva centra postali su prostor na kojem nadmoćni Okcident uspješno realizira svoj plan lomljenja identiteta Drugog ili njegovo rastapanje u više identitetskih obrazaca koji čine jednu heterogenu masu.

Moja cijela mladost je izgubljena. Kada je srušen Berlinski zid njemačkim čekićima, krampama i buldožerima, njegovo kamenje je palo na naše glave. Svi jet je proslavljao novu pobjedu, a mi smo zapali u dugu noć. (Haṭībī 2018: 169)

Alžir se predstavlja monolozima glavnog lika.

Došao sam u novi život u ovom gradu koji pravi svoju čorbu od krvi zaklanih i iz kojeg izbija smrad leševa. (Haṭībī, 2018:307)

Dok je Sarajevo dugom i razornom opsadom pretvoreno u otvoreni zatvor, Alžir je mirisao na smrt. Ivanin i Selimov narativ zajedno čine kompletni prikaz Orijenta; međutim, naglasak u ovim romanima nije na apsurdnosti rata, već na njegovim posljedicama po one koji su ostali. Autor je stoga povukao paralelu između dva svijeta čiji se određeni periodi u povijesti preklapaju. Ali ono što ih najviše približava jedno drugom jeste zajedništvo u boli.

Sarajevo je bilo prijatelj Ljubljani u godinama moći, a potom je postalo prijatelj Alžiru u godinama pada. Teško je onome ko živi u blagostanju zamisliti život onoga ko živi u strahu. (Ḥaṭībī 2018: 202)

Likove hibridnog identiteta veže zajedničko poniženje, oni su zarobljeni u rukama dominantne kulture tvoreći međuprostor, gdje se ne mogu poistovjetiti ni sa jednim identitetskim svijetom. Tako Ivana u Sarajevu u očima drugih nikada nije Bosanka, ona se čas određuje kao ustaša, čas kao četnik. Pored toga, Selim je u Alžiru poput kameleona, katkad je crn, katkad bijel, crven, žut. Njihov odlazak u Sloveniju predstavlja napor da se prevlada tuga zbog konflikta različitih identiteta koji se dešava u njihovom okruženju, a samim tim prelazi i na njihov lični sukob. Ono što povezuje ova dva lika jeste da oboje povratkom iz Slovenije uspijevaju bolje spoznati sami sebe. Iako Ivana napušta Sarajevo ne osjećajući nikakvu žal za rodnim krajem, ona na kraju shvata da je upravo to Sarajevo, koje je oduzelo njenu mladost, Sarajevo koje je sastavna odrednica njenog identiteta. “Nema Sarajeva bez Miljacke i nema Ivane bez Sarajeva” (Ḥaṭībī 2018: 302). S druge strane, prijelomna tačka u Selimovom životu dešava se nakon što saznaje da je Si Ahmed njegov otac. Dakle, iako dolazi iz bivše kolonije, prostora čija je neizostavna karakteristika pluralitet kultura, on postaje svjestan svoje hibridnosti tek onda kada se zatekne u kulturi koja je oličenje Zapada:

Prešao sam na hiljade kilometara, proveo sam zimu u sjevernoj zemlji, da bih shvatio da sam samo idiot povezanih očiju i sumnjivog porijekla. (Ḥaṭībī 2018: 267)

Ḥaṭībī stoga vješto ilustrira život Ivane i Selima, počevši od najužeg – njihovog položaja unutar porodice, preko njihove zemlje porijekla, dolazeći do najšireg plana – tretmana superiorne i nadmoćne kulture naspram ovih likova. Oni na sva tri plana proživljavaju isto, Ivanin odnos s ocem i majkom istovjetan je njenom položaju unutar hibridnih ograničenja Bosne, a potom i osjećaju potčinjenosti koji se kristalizira na Zapadu. S druge strane, parčanje Selimovog identiteta doživljava svoj vrhunac kada postane svjestan da njegov

subalteritet datira još iz djetinjstva. “Otac me se riješio kao što se riješi otrcanih papuča” (Ḥaṭībī 2018: 288) prelazeći u kolonijalni subjekat Francuske, te naposljetku njegove marginalizacije na Zapadu.

ZAKLJUČAK

Kolonijalizam, koji je nastao kao posljedica evropske težnje za ekspanzijom i upravljanjem neevropskim teritorijama, ostavio je mnoge posljedice na moderni svijet. Uzimajući u obzir da je došlo do susreta sasvim suprotnih strana, one su se međusobno kontrastirale i komparirale, što je dovelo do definiranja vlastitog identita na način da se naglašavaju one karakteristike koje izostaju kod Drugog. Tako je Istok služio Zapadu kao Drugost pomoću koje on definiše samog sebe, ali se isti proces događao i u suprotnom smjeru, budući da odnos između kolonizatora i kolonizovanog nikada nije bio jednoličan, već veoma složen. Ipak, kontakt dvije oprečne civilizacije i kulture nije poslužio samo u određivanju onoga šta smo Mi i šta su Drugi, već je došlo i do njihovog sažimanja i preklapanja, pri čemu su nastale transkulturalne forme, odnosno, identitetski obrasci u kojima se spajaju različite kulturalne paradigme. Alžirski autor Sa'īd Ḥaṭībī nam kroz svoj roman predstavlja likove koji egzistiraju u kontaktnim zonama Orijenta i Okcidenta. Birajući Alžir i Bosnu kao simbole Orijenta, te Sloveniju kao simbol Zapada, autor želi pokazati stanje običnog čovjeka koji se uspijeva izvući iz užasa rata, međutim, ostaje zarobljen pod njegovim ruševinama. Premda geografski udaljeni, Alžir i Bosna proizvode gotovo identične junake lišene vlastitog identiteta, tako da su zatočeni u prostoru između, nesposobni da idu ukorak sa sadašnjošću, niti da sanjaju o budućnosti. Kroz analizu likova u romanu, uočili smo da je glas Drugog prigušen, te da su se predodžbe o Orijentu toliko ukorijenile u zapadnjačkim društvima, da je bilo kakva reforma ustaljenih obrazaca nemoguća. Promjena položaja Ivane, Selima i Si Ahmeda će biti moguća, kako smatra Ḥanaḫī (1997/98: 23), samo ukoliko nastupi promjena u raspodjeli moći.

IZVORI

Ḥaṭībī, Sa'īd (2018), *Ḥaṭab Sarāyifū*, Manšūrāt al-iḥtilāf, Alžir

LITERATURA

- Ashcroft, Bill, Griffiths, Gareth, et al. (2000), *Post-Colonial Studies: The Key Concepts*, Routledge, London
- Bhabha, Homi K. (1994), *The Location of Culture*, Routledge, London

- Bhandari, Nagendra Bahadur (2022), "Homi K. Bhabha's Third Space Theory and Cultural Identity Today: A Critical Review", *Prithvi Academic Journal*, vol. 5, str. 171-181.
- Chakrabarti, Sumit (2012), "Moving Beyond Edward Said: Homi Bhabha and the Problem of Postcolonial Representation", *International Studies, Interdisciplinary Political and Cultural Journal*, vol. 14, br. 1, str. 5-21.
- Fanon, Frantz (1973), *Prezreni na svijetu*, Sa francuskog prevela: Vera Frangeš, Stvarnost, Zagreb
- Fanon, Frantz (2008), *Black Skin, White Masks*, Translated by Charles Lam Markmann, Pluto Press, London
- Gleđić, Bojana (2018), *Hibridni identitet u romanima Grejama Svifta i Hanifa Kurejšija: doktorska disertacija*, Univerzitet u Beogradu Filološki fakultet, Beograd
- Glavaš, Zvonimir (2012), "Razgradnja orijenta – razvoj i temeljni koncept postkolonijalne teorije." *Essehist*, vol. 4, br. 4, str. 75-82.
- Hall, Stuart (2001), "Kome treba "identitet"?", S engleskog prevela Sandra Veljković, *Časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja*, vol.64, no.10, str. 215-233.
- Hanafi, Hasan (1997/98), "Od orijentalizma do okcidentalizma", *Znakovi vremena*, Naučnoistraživački institut "IBN SINA", vol.1, no.4, str. 18-24.
- Moazzam Ali Malik, Shiraz Ahmed, et al. (2021), "The Narrative of Hybrid Identity in the Third Space: A Postcolonial Critique of The Reluctant Fundamentalist by Mohsin Hamid", *Journal of Arts and Social Sciences*, vol.8, no.1, str. 51-56.
- Mujić, Munir (2003), "Orijentalizam i nesvjesno", *Pismo: Časopis za jezik i književnost*, god. 1, br. 1, Bosansko filološko društvo, Sarajevo, str. 241-258.
- Said, Edward W. (1999), *Orijentalizam : zapadnjačke predodžbe o Orijentu*, S engleskog: Rešid Hafizović, Svjetlost, Sarajevo
- de Saussure, Ferdinand (1959), *Course in General Linguistics*, Translated from the French by Wade Baskin, Philosophical Library, New York
- Todorović, Ivana (2013), *Dijahronijska analiza nekih aspekata Drugosti u anglofonij književnosti: doktorska disertacija*, Univerzitet u Beogradu Filološki fakultet, Beograd

THE PHENOMENON OF HYBRID IDENTITY AND OTHERNESS IN SAID KHATIBI'S NOVEL ḤAṬAB SARĀYĪFŪ

Summary

This paper analyzes the novel *Sarajevo Firewood* by the Algerian writer Sa'id al-Hatibi in the framework of postcolonial concepts of otherness and hybrid identity. The role of narrator alternates between the character of Ivana, a girl who was born and raised in Bosnia, and Selim, a young man who lives in Algeria. The relationship between these two characters can be seen as a relationship of binary oppositions. Their destinies intersect in Ljubljana, where they end up searching for a better life. Nevertheless, by going to the West, the Others become aware that there is no path leading from the margin to the center, but rather to the predetermined positions of the individual both in the center and on the margin. Through these two characters, the author expands the meanings of otherness by contextualizing them in the third space, i.e. the West, as a topos of universality.

Key words: *Otherness, hybrid identity, colonial subject, decolonization, margin, center*

II. OSVRTI I PRIKAZI

Belmin ŠABIĆ

ROMAN O ALEKSANDRU VELIKOM

(Lejla Nakaš, *Roman o Aleksandru Velikom prema Berlinskom rukopisu srpske Aleksandride, Ms. slav. quart. 8, prije 1535. godine*, SPKD “Prosvjeta” Sarajevo)

Berlinska Aleksandrida predstavlja jedan od tekstova oskudne bosanske srednjovjekovne svjetovne književnosti. Roman o Aleksandru Velikom djelo je svjetske književnosti. Verzije nastajale prepisivačkim, priređivačkim i redaktorskim radom, ponekad inovativnim i originalnim, kolale su Evropom, Azijom i Afrikom kroz cijeli srednji vijek kao popularno štivo. Autorstvo se pripisivalo Kalistenu, Aristotelovom nećaku, koji je za vrijeme osvajačkih pohoda bio u Aleksandrovoj pratnji. Ta je teorija nedokazana, pa se autorom Aleksandride imenuje Pseudo-Kalisten.

Knjiga koja je nastala kao prevodilački i priređivački rad autorice Lejle Nakaš u javnost je izašla 2021. godine pod naslovom *Roman o Aleksandru Velikom*, a izdavač je SPKD “Prosvjeta” Sarajevo. Ovdje ćemo je predstaviti i ukazati na njeno mjesto i značaj u “popularnoj” i naučnoj literaturi. U knjizi je

moguće uslovno izdvojiti tri cjeline: Predgovor, Glavni dio, Pogovor.

Knjiga ima ukupno 201 stranica. Predgovor na šest stranica, 7–12, *Vladari u književnosti*, koji potpisuje urednica Dragana Tomašević, čitatelja uvodi u svijet znamenitih vladara i podsjeća na mjesto Aleksandra Velikog u historiji čovječanstva. Glavni je dio, koji je priredila Lejla Nakaš, ujedno i najobimniji, 13–158. str. Njega čini prijevod *Berlinskog rukopisa Aleksandride* sa staroslavenskog jezika na savremeni jezik. Uz Berlinski rukopis, a za rekonstrukciju uvodnog dijela, korišten je Sanktpeterburški rukopis *sa kojim dijeli specifične leksičke izbore*. Nakon prijevoda Aleksandride slijedi *Pogovor* u kojem autorica Nakaš donosi studiju o kodikološkim, jezičkim i kulturološkim osobinama rukopisa (159–182).

Priča o Aleksandru Velikom u ovom tekstu počinje uspostavljenjem hronotopa pripovijesti. U

uspostavljanju vremenske referen-
ce postoje određeni anahronizmi i
druge nepodudarnosti. Tako su pre-
ma ovom bajkovnom uvodu rimski
car Tarkvinije i starozavjetni prorok
Jeremija Aleksandrovi savremeni-
ci, a Darije III sin je Kirov – autori-
ca u fusnotama upozorava da su to
proizvodi neosporne pjesničke slo-
bode. Takva je i sljedeća epizoda,
u kojoj saznajemo o Aleksandrovu
začecu. Naime, Aleksandar nije Fi-
lipov sin, već sin boga Amona, ko-
jeg je začeo Nektanab, egipatski car
u egzilu u Makedoniji. Ništa manje
čudesan nije ni Aleksandrov konj –
vologlavi jednorog (*unicorne*, prim.
aut.), *drukčiji od svih konja i zadiv-
ljujuće dobar*, legendarni *Dučibal*
(Bukefal).

Budući djelo sjednjovjekovnog
miljea, cijeli tekst prožet je mono-
teističkim, kršćanskim motivima
i mistikom, a to se očituje u gno-
mičkim iskazima likova, ali i u
opširnijim opisima pripovjedača.
Mlađi su prijevizi, kakav je i Ber-
linski rukopis, u procesu recenzira-
nja i prevođenja prilagođeni novom
i drugačijem kulturnom i religij-
skom okruženju na način da su po-
liteistički elementi zamijenjeni
monoteističkim. Upravo je ta izra-
žena kristijanizacija upečatljiva u
Berlinskom rukopisu, a predstavlja
opću karakteristiku srpske recenzi-
je Aleksandride. Motiv *Božije pro-
misli*, koja sebi gradi hram ili dom i

učvrćuje ga na sedam stubova s po-
četka romana, predstavlja lajtmotiv
cijelog teksta. Lahko je uspostavi-
ti referencu u riječima koje Filip iz-
govara na samrti “Izjeda me žalost
doma mojeg” sa biblijskim “Jer re-
vnost za kuću tvoju jede me...” (Ev.
po Ivanu 2:17; Ps. 69: 9) u epizodi
nakon nesreće prouzrokovane Fili-
povim nevjerstvom i ponovnom že-
nidbom. Vrhunac razvoja tog motiva
predstavlja Aleksandrovo potvrđi-
vanje ili prihvaćanje vjere u jednoga
Boga u epizodi s prorokom Jeremi-
jom u Jerusalemu. Noć prije ulaska u
Jerusalem, prorok Jeremija u liku *ar-
hijereja Arona* podstiče Aleksandra
da dođe i pokloni se *Bogu Savaotu*.
Tako će se Aleksandar, prizivajući
ime Boga Savaota, nazvati vladar-
em svega svijeta pobijedivši indij-
skog cara Pora, što opet referira na
Isusa, koji je nadvladao cijeli svijet
(Ev. po Ivanu 16: 33).

U tom je konceptu i njegovanje
patrijarhalnih vrijednosti i nepri-
kosnovena moć cara, koji je Boži-
ji namjesnik na zemlji. Nepovjerljiv
odnos prema čemu drugačijem su-
blimirana je u Aleksandrovim rije-
čima: “O, teško zemlji kojom mnogi
vladaju”, eksplicitno osporavaju-
ći takav sistem vrijednosti u ko-
jem ne postoji jedan nadređeni, već
moć biva u rukama više ljudi. Na-
dalje, više puta kroz djelo prizvana
je misao o prolaznosti i varljivo-
sti ovog svijeta. “Kako sam se s

nebesima izjednačavao, a evo ni zemaljskih nisam dostojan. Kako svemu svijetu car bijah, a smrt me nađe u mojem otačastvu!’ To je govorio (Darije) bježeći u grad svoj Persepolj.” Tako i: “Dok je Por bježao iz boja, plačući je govorio: ‘Avaj meni nevoljnome, silni padoše, a nemoćni se opasaše snagom.’”

Sam kraj čudesne priče o Aleksandru Velikom u Berlinskom rukopisu ne podudara se ni sa jednom drugom inačicom unutar srpske recenzije Aleksandride – od 22. poglavlja treće knjige. Nakon što hrast, duboko u noći, Aleksandru prorokuje skorbu smrt, on piše pismo svojoj majci u kojem lamentira o kratkoći i prolaznosti ovosvjetuskog života i o vječnosti onog drugog, koji je bolji. Nakon toga narator (pisar) komentira neizbježnost smrtnog časa i pritom piše: “Ako bi lijek bio u samoj onoj vodi kojoj je ime Abi hajat, koju je on tražio, ni ta voda ne bi mu mogla pomoći kada smrt dođe.” Posebno je s tekstološkog aspekta zanimljiva upotreba naziva Abi hajat, jer potraga za vodom vječnog života tema je Iskendername, pa bi to moglo dovesti do zaključka da je pisaru bilo poznato ovo djelo na osmanskome jeziku. To je zanimljivo i stoga što pisar rastavlja teške suglasničke skupove eufonijskim vokalima (nezanimariva pojava u Berlinskom rukopisu), što ukazuje na to da je

riječ o ćirilichnom pisaru koji poznaje osmanski jezik. Drugi upečatljiv element u ovom dijelu teksta jeste Aleksandrova posljednja želja koju govori Aristotelu, u kojoj traži da, kad ga stave u kovčeg, jednu ruku ostave vani kako bi svi vidjeli da onaj koji je *u ruci sve zemlje imao, sada prazne ruke ide*. Treći značajan element ovog, posljednjeg dijela rukopisa jeste lamentiranje nad Aleksandrom iz pozicije filozofa čija imena nije moguće identificirati, ali je koncepcija završetka romana veoma slična onoj u etiopskim primjercima *Povijesti o Aleksandru*. Ovi su elementi posebno značajni jer, kako pretpostavlja Nakaš, otvaraju dvije moguće teorije. Obje veže jedna ideja: pisar je spojio tekstove predložaka iz dviju različitih tradicija. Prva, pak, pretpostavlja da je pisar dobro poznao srpsku Aleksandridu, a kraj preuzeo iz neke druge. Druga pretpostavlja da je pisar dobro poznao tekst koji je pripadao njegovoj (drugačijoj) tradiciji, čiji je kraj zadržao, a srpsku Aleksandridu prepisao.

Prijevod na savremeni jezik uspio je zadržati dio arhaičnog, začudnog i mističnog tona originalnog teksta, što kroz zadržavanje za jezik Berlinske Aleksandride specifičnih antroponima, toponima i drugih vlastitih naziva, što kroz zadržavanje sintaksičkih konstrukcija i reda riječi originalnog teksta tamo

gdje je bilo moguće. Također, u fustotama ispod teksta Aleksandride dat je srazmjerno bogat kritički aparat koji čitaocu omogućava iznimno lahko praćenje referenci, budući da tekst obiluje citatima i aluzijama na biblijske i historijske događaje.

U *Pogovoru* je iznesena studija autorice Nakaš o Berlinskom rukopisu, koji vremenski smješta u posljednje decenije 15. stoljeća na osnovu paleografskih i jezičkih osobina. Govoreći o oznakama u vidu vodenih žigova sa omota knjige i sa stranice l. 2 i l. 67r, najkasnija datacija bi se odnosila na 1582. godinu. Rukopis ima sačuvanih 184 lista, ali autorica pretpostavlja, na osnovu originalnih oznaka kviniona (sveščica), postojanje još barem 12 listova, pa zaključuje da je rukopis imao 196 listova ukupno.

Priređujući prijevod, paralelno su analizirani rukopis Berlinske Aleksandride sa prvim Gajevim i rukopisom Rudničke te sa Sanktpeterburškim rukopisom. Izrazitu podudarnost Berlinski rukopis imao je sa Sanktpeterburškim, koji je prepisan u 15. stoljeću. To potvrđuje datiranje Berlinskog rukopisa, ali negira pretpostavku da pripada vernakularnoj redakciji srpske Aleksandride, budući da sličnost sa drugim dvama tekstovima pokazuje samo na mjestima na kojim se oni podudaraju sa ishodišnim crkvenoslavenskim tekstom srpske

Aleksandride. Pridjev *srpska* u filologiji se koristi da bi se uspostavila terminološka razlika u odnosu na hronografsku Aleksandridu koja joj je prethodila. Prvi priređivač, upotrijebivši na tri mjesta izraz “na srpskom jeziku”, ostavio je trag o kulturnoj sredini za koju je prevođio, a to su svi kasniji prepisivači čuvali, oponašajući predložak.

Pitanje mjesta nastanka prijevoda srpske recenzije još uvijek nije razriješeno budući da je alternacija *š* i *ž* sa *s* i *z* u imenima *Menelauš*, *Pariz* i sl. zapravo prouzrokovana oponašanjem literarne tradicije, jer nije osvjedočena u zajedničkim imenicama. S druge strane, pismo i jezik Berlinskog rukopisa ukazuju na moguće mjesto nastanka. Uzimajući u obzir to da u tekstu ne postoje nadredni znakovi u vidu akcenta ili spiritusa, može se zaključiti da rukopis nije prepisan u svećeničkoj sredini. Ipak, postojanje nadrednih znakova karakterističnih za ćiriličnu minuskulu, kao što su nadredna slova, ukazuje na područje istočne, pravoslavne sredine, pa se može povezati sa Plovdivskim zbornikom, napisanim u 16. stoljeću u trouglu koji čine Novi – Rudine – Onogošt. Povezuje ih i repertoar slova: oba koriste *đerv* za bilježenje *đ* i *ć*, oba imaju ligaturu *ja*, a nemaju *je*. Zajednički im je dominantan jekavizam i refleks slogotvornog *l* kao *lu*, što ukazuje na štokavsko područje

s razvijenim obilježjem diftongizacije u vokalskom sistemu. Budući da prisustvo ikavizama u tekstu nije zanemarljivo, za razliku od četiri ekavizma, istraživači su zaključili da tekst predložak Berlinskog rukopisa potječe sa ijekavskog područja, a da je prepisan u štokavskoj ikavskoj sredini. Ta je tvrdnja stojeća ako prihvatimo teoriju da je završni dio Berlinske Aleksandride prijevod samog pisara, jer pripada drugoj, neslavenskoj tradiciji. Dodatno, taj prijevod odražava idiolekt pisara koji je ikavski, sa alterniranim *-l > -o* i *slogotvornim l > u*. U tom dijelu teksta nema ligature *ja*, a na njenom je mjestu *jat*, koje iza samoglasnika čitamo kao *ja*. To, uz upotrebu oblika *niki* mjesto *neki*, rezultira zaključkom da je mjesto nastanka rukopisa na području

starog livanjsko-vrbaskog dijalekta. Kada govorimo o mjestu nastanka predložka Berlinskog rukopisa, a na osnovu toga što u tekstu postoje primjeri bilježenja vokalske dužine udvajanjem glasova, kao i pojava oblika *pridñi*, *poslidñi*, karakterističnih za kancelariju Radosava Pavlovića i njegovog dijaka Ostoje, može se reći da je nastao u Novom, u Dračevici ili negdje drugdje u Hercegovoj zemlji.

Na kraju, Berlinska Aleksandrida značajna je po tome što predstavlja specifičan fenomen bosanske srednjovjekovne pismene tradicije jer potvrđuje kompilatorski manir jednog srednjovjekovnog pisara koji je, ipak, proizveo novu varijantu teksta spojivši dijelove dviju različitih tradicija.

Azra HODŽIĆ-ČAVKIĆ

ZAŠTO SAM I KAKO SAM: *SLIKE JEZIKA: TEMELJNE
KOGNITIVNOLINGVISTIČKE TEME*

(Ljiljana Šarić – Maja Brala-Vukanović, *Slike jezika: Temeljne kognitivnolingvističke teme*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2019, str. 310)

Slike jezika: Temeljne kognitivnolingvističke teme Ljiljane Šarić i Maje Brala-Vukanović u deset poglavlja raspravlja o najčešćim i najznačajnijim temama iz savremene kognitivne lingvistike. Pored teorijskog dijela, knjiga obiluje informacijama o trenutnom stanju kognitivnolingvističkih težnji u kroatistici, sugestijama za dublji uvid u odgovarajuće teme iz polja kognitivne lingvistike i vježbama kojima se različite teme mogu bolje približiti u nastavi ne nužno i samo jezika.

Knjiga je podijeljena na tri velika poglavlja: *Kognitivna lingvistika: Uvodni pogled, Jezik kao mjesto susreta tijela i misli* te *Kognitivna lingvistika u Hrvatskoj*. Pri kraju knjige nalazi se i *Glosar temeljnih pojmova*, koji donosi sukus kategorija koje se kriju iza polja kognitivne lingvistike te biografije dviju autorica ove izuzetno važne knjige.

Prvo se poglavlje sastoji od dva potpoglavlja u kojima autorice nude

kratak historijski pregled nastajanja kognitivne lingvistike u okvirima nauke budući da njen razvojni put nije moguće razumjeti izolirano. Njeno nastajanje i njen razvitak paradigmatično pripadaju pojavama u modernom svijetu koje možemo zvati produktom sinergijskog proučavanja čovjeka. Stoga, ključne etape u njenom razvitku treba staviti u kontekst razvitka etnologije, antropologije, psiholingvistike, filozofije itd. “Kognitivna lingvistika ima dugu prošlost i kratku povijest” (Nerlich – Clark 2007: 589). Tokom 70-ih i 80-ih godina XX stoljeća kognitivna lingvistika razvija se amorfnu kao tiha reakcija na formalizam Noama Chomskog – te je stoga ne možemo zvati ujednačenim teorijskim okvirom u punom smislu riječi. Kognitivna lingvistika upravo iz tog razloga predstavlja teoriju koja ukazuje na njenu multimodalnost i multiperspektivnost, što pokazuju i njena praktična

istraživanja – naročito na polju metafore i metonimije. Predstrukturalistički pristup značenju utjecao je i na postavke kognitivne lingvistike budući da se zasnivao na principu pojedinačnih riječi koje su shvatane kao cjelovite jedinice jezika. Uzimajući u obzir činjenicu da se fokusira na značenje riječi s psihološkom komponentom, dakle s mišlju ili idejom, a da se promjene značenja tumače kao rezultat promjena u psihološkim procesima kroz neki period, ovaj se pristup može nazvati psihološkim te je značajna u smislu preteče kognitivizma općenito. U drugom se potpoglavlju autorice bave metodama razvijanim u sinergijskim proučavanjima u okviru kognitivne lingvistike te posebnu pažnju posvećuju: unutarjezičkom opisu, međujezičkom pristupu, multimodalnom pristupu, introspekciji, računarski potpomognutoj analizi korpusa, analizi podataka dobijenih posmatranjem jezičkih obrazaca i ponašanja te neurolingvističkim metodama uvida u rad čovjekovog mozga.

Drugo poglavlje knjige predstavlja njen centralni dio i njegovih sedam potpoglavlja bave se značenjem i utjelovljenošću značenja u najširem smislu te temama pristup značenju, teorija prototipa i radijalne mreže, konstruiranje značenja, predodžbene sheme, metafora, metonimija i konceptualna integracija

autorice nastoje pokazati u čemu je najveći doprinos kognitivnolingvističke perspektive.

Među prvim temama ovog poglavlja jeste dihotomija između objektivističke slike jezika i svijeta i slike koja proizlazi iz iskustvenog realizma, čija je naistaknutija osobina dinamičnost. Iskustveni realizam iskazuje činjenicu da se čovjek cjelovito uključuje u značenje i to na način da postoji u glavi govornika (2019: 55) te je stoga značenje u velikoj mjeri ovisno o individualnim karakteristikama čovjeka i o kontekstualiziranoj situaciji, što širom otvara vrata pojmovima prototipova i tzv. radijalnih mreža preko kojih uspijevamo komunicirati i razumjeti značenje. Identificiranjem ključnih – prototipnih – članove neke kategorije omogućavamo kategorizaciju i razumijevanje pripadnosti i manje uočljivih članova kategorije budući da je taj proces prirodan jer se čovjek sam može definirati kao biće kategorizacije. Prototipovi formiraju složene relacije kakve su radijalne mreže, što je naročito korisno za proučavanje polisemije i platisemije (npr. *srce*).

Na ovaj način, kompleksno razumijevanje značenja aktualizira mnoštvo slika jezika i otvara pitanje snalaženja u njemu. Ipak, čovjekova ovisnost o prostorno-vremenskom okviru pokazuje da na osnovu uvida u partikularnost određene

cjeline te na osnovu cjeline same značajno simplificira kontekst neke situacije zbog djelovanja tzv. strukturne shematizacije ili geštalta, koji omogućava dekodiranje i ograničava značenje (2019: 102). To se lahko može razumjeti kroz odnos dvaju entiteta, npr.: fotografije i filma, koji predstavlja fotografiju u pokretu. Predodžbene sheme nadalje pokazuju da geštalt funkcionira kao organizirana cjelina koja se ponavlja u našem iskustvu (2019: 117) te je mjesto geštalta izuzetno važno za ljudsku kategorizaciju. Navedeno također znači i da su znanje o svijetu i jezik značajno determinirani društvom i kulturom, koje istovremeno grade, tako da je taj odnos u stalnoj interakciji i oslikavanju jednog u drugome.

Jedan od osnovnih mehanizama razumijevanje slike svijeta, društva, kulture itd. jeste metafora. Ona se javlja na pojmovnom nivou i nije isključivo vezana za leksički sloj jezika ili pjesnički način izražavanja. Polje kognitivne metafore vjerovanto je i najrazgranatije polje kognitivne lingvistike i u bosnistici. Konceptualna metafora podrazumijeva tijesnu vezu između izvorne, konkretne, i ciljne, apstraktne, domene te pokazuje da čovjek, kao biće stalne kategorizacije, uvijek slabo dostupne entitete nastoji obuhvatiti iz perspektive iskustvenog realizma, tj. na osnovu opipljivosti

drugih entiteta koji su upadljiviji i istureniji za razumijevanje. Iza konceptualne metafore leži mehanizam sličnosti te je možemo nazvati načelom koherencije. Slično konceptualnoj metafori, i konceptualna metonimija također omogućava najčešće referencijalno upućivanje na manje uočljive entitete (ili njegove dijelove) po principu bliskosti. I iako je proučavanje metonimije potaknuto proučavanjem metafore, u jednom broju radova artikuli- ra se ideja o bazičnosti samo jednog od ta dva mehanizma te Barcelona (2003), npr., ističe kako se u pozadini svake metafore krije zapravo metonimija. U kognitivnoj lingvistici značajan broj radova bavi se i miješanjem ovih konceptualnih modela tako ukazujući na jezički kontinuum. Taj je kontinuum omogućen konceptualnom integracijom, kao još jednim konceptualnim modelom, koji nije nužno ograničen na jezik. Fauconnier i Turner (2002) ukazuju na činjenicu da konceptualna integracija ima svoje mjesto i u umjetnosti i u nauci. Princip miješanja i jeste najprirodniji princip kreacije. U konačnici, enciklopedijska dimenzija značenja pokazuje se kao temeljna premisa kognitivnolingvističke analize jezika općenito – kao što pokazuje drugo poglavlje knjige *Slike jezika: Temeljne kognitivnolingvističke teme*.

Treće, posljednje, poglavlje bavi se dometima kognitivne lingvistike u Hrvatskoj. U njemu su sakupljene informacije o tome koji radovi hrvatskih autora obrađuju hrvatski jezik iz perspektive kognitivne lingvistike, nudi popis komparativnih i kontrastivnih analiza koje uključuju hrvatski jezik, radovima inostranih autora koji uzimaju hrvatski jezik kao fokus svojih istraživanja, zatim radovima hrvatskih autora koji obrađuju druge jezike iz perspektive kognitivne lingvistike i radovima hrvatskih autora o različitim aspektima kognitivne

lingvistike. Na kraju, ovo poglavlje nudi i bibliografiju radova koji imaju primarnu nominaciju “hrvatski jezik” ili su autori kroatisti.

Knjigu *Slike jezika: Temeljne kognitivnolingvističke teme* Ljiljane Šarić i Maje Brala-Vukanović preporučujemo svima onima koji se zanimaju za jezik i njegovo mjesto u umu te odnos s njim. Nadamo se da knjiga neće imati samo stručne čitatelje, već da će raznolikošću svoje publike pokazati visinu svog značaja budući da je to njena istinska vrijednost.

Azra HODŽIĆ-ČAVKIĆ

YEARBOOK OF PHRASEOLOGY (12)

(Europhras, Yearbook of Phraseology, Walter de Gruyter GmbH,
Berlin – Boston, 2021, str. 259)

Novi godišnjak (2021) Evropskog frazeološkog društva okuplja šest naučnih radova. U ovom prikazu pokazat ćemo šta su bile teme uvrštenih radova, što može biti pokazatelj najčešćih tema i problema kojima se frazeolozi svijeta bave. Osnovne silnice frazeoloških istraživanja kreću se prema korpusnim istraživanjima, što je u kontekstu bosanskog jezika još uvijek gotovo onemogućeno s obzirom na izostanak novih e-korpusa.

Radi se o sljedećim radovima: *The origin of term “phraseology”* Erice Autelli, *Morphemic and Syntactic Phrasemes* Igora Mel'čuka, *“Shall I (compare) compare thee?” A corpus-based study of a special type of modification of English assimiles* Gabrijele Buljan i Lee Maras, *Ni as the introductory particle for expressions of negation in three dialectal variants of Spanish* Anaise Holgado Lage, *Kommunikative und expressive Formeln des Deutschen*

in Internettexen: ein diskursorientierter Ansatz Oksane Hordii i *Phrasal verb vs. Simplex pairs in legal-lay discourse: the Late Modern English period in focus* Ljubice Leone. Godišnjak prikazuje i knjige: *300 idiomow języka niemieckiego* (Daniel Berg, Warszawa: PWN, 2020) *Elzbieta Dziurewicz, De aqui a Lima. Estudios fraseológicos del español de España e Hispanoamérica (VenPalabras | Volume 3)* (Elena Dal Maso (ur.), Venezia: Università Ca' Foscari, 2020) *Mohammeda Boughaba, La fraseologia a través de la historia de la lengua española y su historiografía* (María Teresa Echenique Elizondo – María José Martínez Alcalde (ur.), Francisco Pedro Pla Colomer (koord.), Valencia: Tirant Humanidades, 2017) *Lee Chunyi, La fraseologia del español y el catalán: Semántica cognitiva, simbolismo y contrastividad* (Studien zur romanischen Sprachwissenschaft und

interkulturellen Kommunikation n° 150) (Joseph García Rodríguez, Peter Lang, 2020) Carstena Sinnera i Encarne Tabares, *Deutsche Sprichwörter und Redensarten. Historisch-etymologische Skizzen mit europäischen Äquivalenten* (Walter Harry, Reihe *PHILOLOGIA: Sprachwissenschaftliche Forschungsergebnisse* 249) (Hamburg: Verlag Dr. Kovač, 2021) Hrisztaline Hrisztova-Gotthardt, *Kollokationen in der Borsensprache. Eine kontrastive Fallstudie* (Filip Kalaš, Hamburg: Dr. Kovač, 2020) Dana Lišková, *Nuevas aportaciones de la Gramática de Construcciones a los estudios de fraseología en las lenguas románicas* (Carmen Mellado Blanco (urednik gost), Special Issue *Romanica Olomucensia* 32/1, 2020) Juana Pabla Larrete Zulateguia te *Spanisch-deutsches Wörterbuch der Redewendungen* (Aina Torrent i Alamany-Lenzen – Lucía Uría Fernández Hamburg: Buske, 2020) Nely Milagros Iglesias Iglesias.

Rad *The origin of term “phraseology”* Erice Autelli problematizira dijahronijsku upotrebu termina *phraseology* u različitim tradicijama – s fokusom na upotrebu u engleskom, njemačkom, grčkom, italijanskom, francuskom i španskom jeziku. Budući da je tačka začetnica razumijevanja frazeologije u savremenom smislu često pripisivana Charlesu Ballyju (1909),

često se zanemaruje činjenica da je navedena riječ bila prisutna u mnogim tradicijama do tog trenutka – u različitim značenjima. Autelli navodi da *frazeologiju* možemo naći u medicinskom rječniku već u 15. stoljeću (Ulsenius (1496) prema Autelli 2021: 23). U 16. stoljeću *frazeologija* se uglavnom javlja u kontekstu citatnosti te se na jednom mjestu skuplja *frazeologija jednog autora* – kako bi se pokazali načini dobrog pisanja (Isocrates (1555), Neander (1558) prema Autelli 2021: 23). Druga najčešća upotreba imenice *frazeologija* dolazi iz religijskog diskursa (Gallicciolli (1773) prema Autelli 2021: 23). *Fraza* se javlja u značenju današnje dijalekatske frazeologije već u 16. stoljeću (Montemerlo (1566) prema Autelli 2021: 23). Od 1676. godine Kramerovi italijansko-njemački i njemačko-italijanski rječnici pokazuju upotrebu *frazeologije* u savremenom smislu. Vrijedno je napomenuti da su počeci frazeologije uglavnom bili didaktičkog karaktera. Ovaj rad pokazuje da i “male” jezičke tradicije odražavaju reflekse “velikih” tradicija.

Morphemic and Sintactic Phrases Igora Mel'čuka napisan je znalačkim perom savremene leksikologije. U njemu je nastavak radova napisanih 1995, 2012. te 2015. Organiziran je tako da se najprije daju definicije, primjeri te se iz datih dijelova izvlače najrelevantniji

zaključci koji kategorijalno odvajaju određenu jedinicu od ostalih nivoa analize. Gotovo svaki segment sadrži i posebno istaknut dio NB kako bi se razjasnile moguće dileme u vezi s iznesenim stavovima. Prema Mel'čukovom razumijevanju morfemski frazemi formiraju se unutar jedne riječi i ukazuju na kontinualnost fenomena idiomatičnosti. Morfemske frazeme dijeli na semantičko-morfemske, koji mogu biti morfemski idiomi (engl. gl. *forget*: for- + -get) i morfemske kolo-kacije (engl. im. *Londoner*: London + -er) te na konceptualno-morfemske frazeme, koji mogu biti morfemski nominalni frazemi (rus. vl. im. *Aleksandrov*: Aleksandr + -ov) i morfemski klišeji (njem. im. *Kristallnacht*: Kristall + Nacht). Morfemski idiomi stoje cjelovito bez obzira na to da li su tretirani kao leksem (u leksikonu) ili kao afiks (u gramatici) upravo zbog svoje značenjske nerazgradivosti. Kad je riječ o sintaksičkim frazemima (npr. rus. *Rabota rabotaj, a obed obedom*: dosl. *Posao za posao, ali ručak za ručak* u značenju *Služba je služba, družba je družba*; npr. *Vot bylo vino tak vino*: dosl. *Ovo (ovdje) vino je bilo tako vino* u značenju *Ovo je bilo odlično vino*), koje naziva i sintaksičkim idiomima, Mel'čuk značenjsku nerazgradivost smatra kategorijalnom osobinom i za njih. Najveći doprinos ovog rada Mel'čuk vidi

u lingvističkom metajeziku kojim obiluje navedeni rad, ali treba napomenuti da rad redefinira pojam idiomatičnosti u potpunosti.

"Shall I (compare) compare thee?" A corpus-based study of a special type of modification of English as-similes Gabrijele Buljan i Lee Maras bave se korpusnom analizom adaptacija engleskih komparativnih konstrukcija s elementom *as* (npr. *lily-white as Norway, stone serious as nuclear war, steel-cold as a surgeon, iron-strong as a Greek destiny* i sl.). Mnogi se frazeolozi bave kreativnim adaptacijama idiomskih skupina, a ova prerađena teza pokazuje ozbiljan nivo obaviještenosti o savremenom stanju u jeziku. I druga istraživanja sličnog karaktera pokazuju da se tradicionalnom pojmu nerazgradivosti idiomskih skupina treba prići s aspekta stvarne upotrebe u kontekstu. Mogućnost da se na bilo koji način "nadograde" zorno svjedoči o činjenici da se ne radi o potpuno okamenjenim konstrukcijama, već da je riječ o strukturama koje uprkos svojoj višekomponentnosti pokazuju aktualiziranom upotrebom da ih govornici doživljaju kao i ostali dio leksikona. Proces konvencionalizacije primjer je gradualne matrice, ali je ne treba poistovjećivati s gotovošću, dovršenošću u strukturalnom i značenjskom smislu. Budući da komparativne konstrukcije

sadrže ciljnu domenu povezanu s izvorima izraženih karakteristika, adaptacije su vrlo česte i treba ih očekivati u gotovo svim stilovima. Princip povezivanja dviju domena omogućen je potrebom da se osnaži i dalje proširi znanje o ciljnoj domeni. S obzirom na sve rečeno, treba uzeti u obzir propusnost granica između izraza koje razumijevamo kao transponirane i one koji označavaju doslovnu komparaciju. Kod ovakvih i sličnih istraživanja treba uzeti u obzir činjenicu da su proučavane strukture idiosinkratične te da su alati korpusne lingvistike itekako od pomoći. U pretrazi ovog karaktera često su silnice potpuno suprotnog karaktera (usp. npr. poznatost i novina, ustaljenost i kreativnost, stabilnost i varijabilnost, literarno i figurativno, automatizirano i autentično itd.). Ipak treba uzeti u obzir i kvantitativni kriterij te u tom smislu treba reći da su među najbrojnijim idiomskim skupinama upravo komparativne te da je zbog toga pretraživanje korpusa olakšano. Istraživanje Buljan – Maras, koje one nazivaju istraživanje principa *matruške*, zaključuje kako su adaptacije izuzetno česte u književnom jeziku, interpretativnim vijestima i magazinima, opisima proizvoda, u oglašivačkoj industriji, na blogovima, u onlajn-diskusijama i društvenim mrežama. Autorice pronađene adaptacije smještaju i u

kontekst značenjskih domena kantskih i adaptiranih oblika komparativnih struktura (ljudsko tijelo, alati, artefatki, odjeća, nakit, ljudi, flora, okolina, hrana, piće, životinje, lokacija, vrijeme i sl.).

Ni *as the introductory particle for expressions of negation in three dialectal variants of Spanish* Anaíse Holgado Lage problematizira inovativne diskursne markere informalnog stila te pokazuje da vremenski faktor značajno utječe na iščezavanje ili opstajanje određenih jedinica. Jedan dio njih ne pokazuje očekivanu vitalnost budući da traju koliko i jedna generacija. Onlajn-ispitivanjem govornika (223) u Španiji, Kolumbiji i Meksiku Holgado Lage dolazi do zaključka na podražaj *ni* nemaju svi govornici istu reakciju, tj. da u ispitivanim sredinama postoji poželjniji oblik koji ima svoje kulturalne implikacije budući da jedan dio njih preferira vulgarizme, a drugi dio koristi neutralnu opću leksiku. Ovo istraživanje artikulira potrebu da se dalje ispita uočena leksička varijantnost na planu razgovornog stila španskog jezika, što može biti poseban doprinos dijalekatskog frazeologiji i frazeologiji općenito.

Kommunikative und expressive Formeln des Deutschen in Internettexen: ein diskursorientierter Ansatz Oksane Hordii uočava potrebu ispitivanja komunikativnih

formula u modernom njemačkom jeziku u kompjuterski posredovanoj komunikaciji. Budući da se jezik u kompjuterski posredovanoj komunikaciji umnogome brže mijenja u odnosu na druge oblike jezika, treba očekivati da je intertekstualnost visoko prisutna u njoj. U jeziku na internetu treba očekivati i igre riječima koje se zasnivaju na multimedialnosti budući da je jezik u gotovo najvećem broju jedinica potpomognut vizualnim metaforama kojima se nastoji kreirati dodatni komunikativni efekti. Treba reći da je ova vrsta jedinica više ovisna o kontekstu/dikursu budući da je aktualiziranost obiju domena (doslovne i transponirane) simultana. To rezultira posebnim emocionalnim i ocjenjivačkim indikatorima tekstova na internetu, koji okuplja jednako osobine pisanog i govorenog jezika.

Phrasal verb vs. Simplex pairs in legal-lay discourse: the Late Modern English period in focus Ljubice Leone nastoji opisati razlike između gotovo sinonimnih frazalnih glagola (npr. *to go on, to leave*

off) i tzv. *simplex* glagola (npr. *to continue / to desist*) iz kasnog modernog perioda razvitka engleskog jezika. Budući da se ranije nije bavilo razlikama između ovih dviju grupa glagola iz perspektive upotrebe u zvaničnim govornim situacijama, tj. nije se bavilo razlozima odabira jednog od dva značenjski sinonimnih glagola, ovo istraživanje na korpusu sudskih procesa u periodu 1750–1850. pokazuje kako je izbor glagola u velikoj mjeri ovisan o komunikativnim potrebama u sudnici. Na osnovu korpusa rad iskazuje činjenicu da je upotreba simpleksa u porastu kako suđenje odmiče. To se može protumačiti kao važan faktor dekolokvijalizacije jezika u sudnici. Budući da frazalni glagoli pripadaju frazeološkim jedinicama, simpleksi se čine kao odraz objektivnog administrativnog jezika te su zbog toga češći izbor govornika. Ipak, u širem istraživanju treba obuhvatiti i sociolingvističke aspekte, koji bi mogli promijeniti sliku o odabiru između frazalnih glagola i simpleksa.

PODACI O AUTORIMA

Berin Bajrić
Orijentalni institut Univerziteta u
Sarajevu
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
berin.bajric@ois.unsa.ba

Mirza Bašić
Filozofski fakultet Univerziteta u
Zenici
Zenica, Bosna i Hercegovina
mirza.basic@unze.ba

Halid Bulić
Filozofski fakultet Univerziteta u
Sarajevu
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
halid.bulic@ff.unsa.ba

Frédéric Dumas
Université Grenoble Alpes
ILCEA4, LISCA
621 avenue Centrale
38400 Saint-Martin-d'Hères
France
frederic.dumas@univ-grenoble-
alpes.fr

Azra Hodžić-Čavkić
Filozofski fakultet Univerziteta u
Sarajevu
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
azra.e.hodzic@gmail.com

Tihana Hrg
Filozofski fakultet Sveučilišta u
Rijeci
Rijeka, Hrvatska
tihana.zbasnik@ffri.uniri.hr

Adnan Kadrić
Orijentalni institut Univerziteta u
Sarajevu
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
adkadric@gmail.com

Mehmed Kardaš
Filozofski fakultet Univerziteta u
Sarajevu
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
mehmed.kardas@ff.unsa.ba

Ksenija Kondali
Filozofski fakultet Univerziteta u
Sarajevu
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
ksenija.kondali@ff.unsa.ba

Nejra Memedi
Sarajevo
nera.memedi@gmail.com

Dženisa Mujević
Filološki fakultet Univerziteta Crne
Gore
Nikšić, Crna Gora
dzenisa.m.mujevic@gmail.com

Amra Mulović
Filozofski fakultet Univerziteta u
Sarajevu
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
amra.mulovic@ff.unsa.ba

Erma Ramić Kunić
Institut za jezik Univerziteta u
Sarajevu
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
erma.ramic.kunic@izj.unsa.ba

Edina Solak
Filozofski fakultet Univerziteta u
Zenici
Zenica, Bosna i Hercegovina
edina.solak@unze.ba

Sinanudin Tatarević
Filozofski fakultet Univerziteta u
Sarajevu
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
sinan.tatarevic@gmail.com

Belmin Šabić
Filozofski fakultet Univerziteta u
Sarajevu
Sarajevo, Bosna i Hercegovina
belmin.sabic@ff.unsa.ba

UPUTE AUTORIMA

Radovi trebaju biti pisani u standardnome formatu A4 (prored 1,5, Times New Roman, veličina slova 12). Napomene stoje na dnu stranice, a ne na kraju teksta.

Rukopis treba organizirati i numerirati na sljedeći način:

0. stranica: naslov i podnaslov, ime(na) autora, ustanova, adresa (uključujući i e-mail);

1. stranica: naslov i podnaslov, ključne riječi, sažetak na jeziku na kojem je napisan tekst (u slučaju rasprava i članaka);

2. stranica i dalje: glavni dio teksta.

Ako je tekst pisan na bosanskoj jeziku, na njegovu kraju treba dati sažetak (na novoj stranici) na engleskom, njemačkom, francuskom ili italijanskom (uključujući i navođenje naslova), a ako je pisan na engleskom ili njemačkom jeziku, sažetak treba biti na bosanskoj.

Popis izvora i literature treba početi na novoj stranici.

Na kraju treba dodati sve posebne dijelove (crteže, tablice, slike) koji nisu mogli biti uvršteni u tekst.

Ukoliko se numeriraju, odjeljci trebaju biti označeni arapskim brojkama (1./1.1./1.1.1). Za različite razine upotrebljavati različite tipove slova:

1. Masnim slovima (Times New Roman)

1.1. Broj masnim slovima, a naslov masnim kosim slovima (Times new Roman)

1.1.1. Broj običnim slovima, a naslov kurzivom (Times New Roman)

Navodi u tekstu sastoje se od prezimena autora i godine objavljivanja rada, te, ako je značajno, broja stranice nakon dvotačke (sve u zagradama), npr.: (Jackendoff 2002) ili (Bolinger 1972: 246). Ako je ime autora sastavni dio teksta, navodi se na sljedeći način: Allerton (1987: 18) tvrdi...

Kraće citate treba započeti i završiti navodnim znacima, a sve duže citate treba oblikovati kao poseban odlomak, odvojen praznim redom od ostatka teksta, uvučeno i kurzivom, bez navodnih znakova.

Riječi ili izrazi iz jezika različitog od jezika teksta treba pisati kurzivom i pratiti prijevodom u zagradi, npr.: *noun phrase* (imenička fraza).

Primjere u radu koji se normalno ne uklapaju u rečenicu u tekstu treba brojčano označiti koristeći arapske brojke u zagradama i odvojiti ih od glavnog teksta

praznim redovima. Ako je potrebno, primjeri se mogu grupirati upotrebom malih slova, a u tekstu se pozivati na primjere: (3), (3a), (3a, b) ili (3 a-b).

Na kraju rukopisa, na posebnoj stranici s naslovom **Literatura**, treba dati cjelovit popis korištene literature. Bibliografske jedinice trebaju biti poredane abecednim redom prema prezimenima autora; svaka jedinica u posebnom odjeljku; drugi i svaki daljnji red uvučen; bez praznih redova između jedinica. Radove istog autora složiti hronološkim redom, od ranijih prema novijima, a radove jednog autora objavljene u istoj godini obilježiti malim slovima (npr. 2001a, 2001b). Ako se navodi više od jednog članka iz iste knjige, treba navesti tu knjigu kao posebnu jedinicu pod imenom urednika, pa u jedinicama za pojedine članke uputiti na cijelu knjigu.

Imena autora po mogućnosti treba dati u cijelosti.

Svaka jedinica treba sadržavati sljedeće elemente, poredane ovim redom i uz upotrebu sljedećih interpunkcijskih znakova:

- prezime (prvog autora), ime ili inicijal (odvojene zarezom), ime i prezime drugih autora (odvojene zarezom od drugih imena i prezimena);
- godina objavljivanja u zagradi iza koje slijedi zarez;
- potpun naslov i podnaslov rada, između kojih se stavlja tačka;
- uz članke u časopisima navesti ime časopisa, godište i broj, te nakon zarez a brojeve stranica početka i kraja članka;
- uz članke u knjigama: prezime i ime urednika, nakon zarez a skraćenica ur., naslov knjige, nakon zarez a broj stranica početka i kraja članka;
- uz knjige i monografije: izdanje (po potrebi), niz te broj u nizu (po potrebi), izdavač, mjesto izdavanja;
- naslove knjiga i časopisa treba pisati kurzivom;
- naslove članaka iz časopisa ili zbornika treba pisati pod navodnim znacima.

Nekoliko primjera:

Beaugrande, R. de, W. Dressler (1981), *Introduction to Text Linguistics*, Longman, London

Crystal, David, ur. (1995), *The Cambridge Encyclopedia of the English Language*, Cambridge University Press, Cambridge

Ivić, Milka (1979), "O srpskohrvatskim prilozima za način", *Južnoslovenski filolog* 35, 1-18.

Peters, Hans (1993), *Die englischen Gradadverbien der Kategorie booster*, Gunter Narr Verlag, Tübingen

Thorne, J. P. (1970), "Generative Grammar and Stylistic Analysis", u: J. Lyons, ur., *New Horizons in Linguistics*, 185-197, Penguin Books, Harmondsworth

GUIDELINES FOR AUTHORS

Contributions should be written using standard A4 format (1,5 spacing, Times New Roman 12). Use footnotes rather than endnotes.

Use the following order and numbering of pages:

Page 0: title and subtitle, author's (or authors') name(s) and affiliation, complete address (including e-mail address).

Page 1: title and subtitle, abstract in the language in which the article is written (in case of full-length articles).

Page 2 etc.: body of the article

If the article is written in Bosnian, the summary (on a new page) should be written in English, German, French, or Italian (including the title of the article). If it is written in English or German, the summary should be written in Bosnian.

References, beginning of the new page.

At the end of the article, on a new page, any special matter (i.e. drawings, tables, figures) that could not be integrated into the body of the text.

If sections and subsections in the text are numbered, it should be done with Arabic numerals (e.g. 1./1.1./1.1.1.). Different font types should be used for section titles at different levels:

1. Bold (Times New Roman)

1.1. Numbers in bold, title in bold italics (Times New Roman)

1.1.1. Numbers in roman, title in italics (Times New Roman)

Within the text, citations should be given in brackets, consisting of the author's surname, the year of publication, and page numbers where relevant, e.g. (Jackendoff 2002) or (Bolinger 1972: 246). If the author's name is part of the text, use this form: Allerton (1987: 18) claims...

Quotations should be given between double quotation marks; longer quotations should be indented and set apart from the main body of the text by leaving one blank line before and after, printed in italics, without quotation marks.

Words or phrases in languages other than the language of the article should be in italics and accompanied by a translation in brackets, e.g. *padež* (case).

Examples should be numbered with Arabic numerals between brackets and set apart from the main body of the text by leaving spaces before and after. Use lowercase

letters to group sets of related examples. In the text, refer to numbered items as ((3), (3a), (3a, b) or (3 a-b).

At the end of the manuscript provide a full bibliography, beginning on a separate page with the heading **References**. Arrange the entries separately by the surnames of authors, with each entry as a separate hanging indented paragraph. List multiple works by the same author in ascending chronological order. Use suffixed letters a, b, c, etc. to distinguish more than one item published by a single author in the same year (e.g. 2001a, 2001b). If more than one article is cited from the same book, list the book as a separate entry under the editor's (or editors') name(s), with cross-references to the book in the entries for each article.

Use given names instead of initials whenever possible.

Each entry should contain the following elements in the order and punctuation given:

- (First) author's surname, given name(s) or initial(s), given name and surname of other authors, year of publication in brackets followed by a comma;
- Full title and subtitle of the work;
- For a journal article: Full name of the journal and volume number, inclusive page numbers;
- For an article in a book: full name(s) of editor(s), ed., title of the book, inclusive page numbers;
- For books and monographs: the edition, volume or part number (if applicable), and series title (if any). Publisher, place of publication;
- Titles of books and journals should be in italics;
- Titles of articles should be in double quotation marks.

Some examples:

Beaugrande, R. de, W. Dressler (1981), *Introduction to Text Linguistics*, Longman, London

Crystal, David, ed. (1995), *The Cambridge Encyclopedia of the English Language*. Cambridge University Press, Cambridge

Ivić, Milka (1979), "O srpskohrvatskim prilozima za način", *Južnoslovenski filolog* 35, 1-18.

Peters, Hans (1993), *Die englischen Gradadverbien der Kategorie booster*, Gunter Narr Verlag, Tübingen

Thorne, J. P. (1970), "Generative Grammar and Stylistic Analysis" in J. Lyons, ed. *New Horizons in Linguistics*, 185-197, Penguin Books, Harmondsworth

HINWEISE FÜR AUTOREN

Beiträge werden im Standardformat DIN-A4 (1,5-zeilig, Times New Roman, Schriftgröße 12 pt) geschrieben. Gebrauchen Sie Fußnoten und nicht Endnoten.

Gestaltung des Manuskripts and Numerierung:

Seite 0: Titel und Untertitel, Autorenname(n), Institution, Anschrift (einschließlich e-mail)

Seite 1: Titel und Untertitel, Abstract in der Sprache des Textes (bei Besprechungen und Artikel)

Seite 2 und weiter: Haupttext

Wenn der Artikel im Bosnischen geschrieben wird, dann wird die Zusammenfassung (auf der neuen Seite) im Englischen, Deutschen, Französischen oder Italienischen geschrieben, einschließlich Titel. Wenn er aber im Englischen oder Deutschen geschrieben wird, dann erfolgt die Zusammenfassung im Bosnischen.

Das Literaturverzeichnis auf der neuen Seite.

Im Anhang sind alle nichttextuellen Teile (Zeichnungen, Tabellen, Abbildungen, u.ä.) beizufügen, die in den Haupttext nicht integriert werden konnten.

Falls Sie Kapitel, Abschnitte und Unterabschnitte numerieren, verwenden Sie eine Dezimalgliederung (1./1.1./1.1.1.). Für verschiedene Ebenen der Untergliederung ist unterschiedliche Schreibweise zu verwenden:

1. fett (Times New Roman).

1.1. die Ziffer fett, die Überschrift fett und kursiv (Times New Roman).

1.1.1. die Ziffer in Grundschrift, die Überschrift kursiv (Times New Roman).

Beim Zitieren im Text sind Autorenname(n) und das Erscheinungsjahr, ggf. auch die Seitennummer nach einem Doppelpunkt anzugeben (alles in Klammern), z.B. (Jackendoff 2002) oder (Bolinger 1972: 246). Ist der Autorenname Bestandteil des Satzes, steht er ausserhalb der Klammern, z.B. Allerton (1987: 18) behauptet, ...

Kürzere Zitate sind mit Anführungszeichen zu eröffnen und zu beschließen, alle längeren Zitate sind als besonderer Absatz zu schreiben, jeweils mit einer Leerzeile vom Rest des Textes getrennt, eingerückt, kursiv, ohne Anführungszeichen.

Fremdsprachige Ausdrücke sind kursiv zu schreiben und in die Sprache des Haupttextes zu übersetzen, die Übersetzung ist in Klammern zu kennzeichnen, z.B. *noun phrase* (Nominalphrase).

Beispiele sind mit arabischen Ziffern in Klammern zu numerieren, ggf. durch Kleinbuchstaben neben den Ziffern zu gruppieren, und vom übrigen Text jeweils durch eine Leerzeile zu trennen. Im Text erfolgt der Bezug auf einzelne Beispiele als (3), (3a), (3a, b) oder (3 a-b).

Auf den Haupttext folgt auf der neuen Seite mit der Überschrift **Literatur** das vollständige Verzeichnis der im Haupttext zitierten Literatur. Die bibliographischen Einheiten sind alphabetisch nach Namen der Autoren zu ordnen, jede Einheit im eigenen Absatz, zweite und alle weiteren Zeilen des Absatzes eingerückt, ohne Leerzeile zwischen Absätzen. Mehrere Schriften desselben Autors sind chronologisch von den älteren zu den neueren zu ordnen, bei gleichem Erscheinungsjahr mit Kleinbuchstaben gekennzeichnet (z.B. 2001a, 2001b). Wenn mehr als ein Artikel aus einem Buch zitiert werden, sind sowohl die Artikel unter Autorennamen und Verweis auf das Buch als auch dieses Buch unter dem Namen des Herausgebers als gesonderte bibliographische Einheiten zu verzeichnen.

Die Autorennamen sind möglicherweise vollständig anzugeben und nicht durch Initiale zu ersetzen.

In jeder bibliographischen Einheit sind folgende Daten anzugeben, in folgender Reihenfolge und Interpunktion:

- Name und Vorname des (ersten) Autors (durch ein Komma getrennt), danach vom ersten Autor durch ein Komma getrennt ggf. Vor- und Name(n) des anderen Autors, bzw. der übrigen Autoren (falls mehrere, jeweils durch ein Komma voneinander getrennt);
- Erscheinungsjahr in den Klammern, mit einem Komma hinter der Klammer;
- Vollständiger Titel und ggf. Untertitel;
- Bei Zeitschriftenartikeln: Name der Zeitschrift und Jahrgang, davon mit einem Komma getrennt die Seitenangabe in der Zeitschrift;
- Bei Beiträgen in Büchern: Vor- und Name des Herausgebers, bzw. der Herausgeber, Hrsg., Titel des Buches, die Seitenangabe im Buch;
- Bei Büchern und Monographien: ggf. Auflage, Reihe und ggf. Nummer (Heft) in der Reihe, Verlag, Erscheinungsort;
- Buch- und Zeitschriftentitel sind kursiv zu schreiben;
- Titel der Artikel sind mit Anführungszeichen zu kennzeichnen;

Einige Beispiele:

Beaugrande, R. de, W. Dressler (1981), *Introduction to Text Linguistics*, Longman, London.

Crystal, D., Hrsg. (1995), *The Cambridge Encyclopedia of the English Language*, Cambridge University Press, Cambridge

Ivić, Milka (1979), "O srpskohrvatskim prilozima za način", *Južnoslovenski filolog* 35, 1-18.

Peters, H. (1993), *Die englischen Gradadverbien der Kategorie booster*, Gunter Narr Verlag, Tübingen

Thorne, J. P. (1970). "Generative Grammar and Stylistic Analysis" in J. Lyons, Hrsg. *New Horizons in Linguistics*,. 185-97, Penguin Books, Harmondsworth

UDK:

Senada Dizdar

Jezička redakcija:

Autori

Lektura sažetaka na engleskome:

Ksenija Kondali

Dizajn korica:

Eldin Hujević

Priprema:

Narcis Pozderac, TDP Sarajevo

Štampa:

Dobra knjiga, Sarajevo

Tiraž:

200 primjeraka

ISSN 1512-9357

9 771512 935005